

**ՊԱՐԹԵՆԻՒՍ ԱԹԵՆԱՅՈՒ
ՊԱՂԵՍՏԻՆԻ ԿԵՍԱՐԻԱՅԻ ՄԵՏՐՈՊՈԼԻՏԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
ՀՈՒՆԱՑ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ՏԱՐԱՉԱՅՆՈՒԹՅԱՆ**

**ՀՈՒՆԱՐԵՆ ԲՆԱԳԻՐԸ
Ա. ՊԱՊԱԳՈՊՈՒԼՈՍ-ԿԵՐԱՄԵՎՄԻ
ԱՌԱՋԱԲԱՆԸ, ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ
ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ՝
ՀՐԱՉ Մ. ԲԱՐԹԻԿՅԱՆԻ**

ԵՐԵՎԱՆ – 2008

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՊԱՐԹԵՆԻՈՍ ԱԹԵՆԱՅՈՒ
ՊԱՂԵՍՏԻՆԻ ԿԵՍԱՐԻԱՅԻ ՄԵՏՐՈՊՈԼԻՏԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀՈՒՆԱՅ ԵՎ ՀԱՅՈՑ
ՏԱՐԱԶԱՅՆՈՒԹՅԱՆ

(ԵՐՈՒՄԱՂԵՄԻ ՍՐԲՈՑ ՀԱԿՈՐՅԱՆՑ ՎԱՆՔԻ
ԵՎ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԻ ԶՐԻՍՏՈՆՅԱ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԻ
ԵՆԹԱԿԱՅՈՒԹՅԱՆԸ ՎԵՐԱԲԵՐՈՂ)

ՀՈՒՆԱՐԵՆ ԲՆԱԳԻՐԸ

Ա. ՊԱՊԱԴՈՊՈՒԼՈՍ-ԿԵՐԱՄԵՎՄԻ
ԱՌԱՋԱԲԱՆԸ, ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ
ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ՝
ՀՐԱՉ Մ. ԲԱՐԹԻԿՅԱՆԻ

ՍԵՄՐՈՂ ԱՐՔ. ԱՇԵՆԱՆ
ՍԱՏԵՆԱՇՐ
39

ARCH. MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES
39

Signature

Ե Ր Ե Վ Ա Ն 2008

A 93734

ՀՏԴ 941(479.25):93/99

ԳՄԴ 63.3(22)+63.3

Պ 331

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Բարթիկյան Հ. Մ.

Պ 331 Պարթենիոս Աթենացու Պաղեստինի Կեսարիայի
մետրոպոլիտի պատմություն հունաց և հայոց
տարածայնության. – Եր.: ՀՀ ԳԱԱ պատմ. ինստ.,
2008.- 187 էջ:

Գրքում հունարեն բնագրով և զուգահեռ՝ հայերեն
թարգմանությամբ ընթերցողին ներկայացվում է Երու-
սաղեմի Հայոց պատրիարքի նստավայր Սրբոց Հակոբյանց
վանքի և տարածաշրջանի ասորի, դպտի և հաբեշ
համայնքների ենթակայության շուրջ հայոց և հունաց միջև
ծավալված՝ դարերի պատմություն ունեցող սուր վեճը:
Հունարեն բնագրի հեղինակն է Պաղեստինի Կեսարիա
քաղաքի մետրոպոլիտ Պարթենիոսը, որ այնուհետև՝ 1737-
1766 թթ. զբաղեցրեց Երուսաղեմի հունաց պատրիարքի
աթոռը: Գրքին կցված են Առաջաբան և ծանոթագրու-
թյուններ:

ISBN 978-99941-73-20-4

ԳՄԴ 63.3(22)+63.3

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Մասնագետ ընթերցողին (և ոչ միայն) հայտնի է մեր գիտահետազոտական աշխատանքի բնագավառը՝ հայոց միջնադարյան պատմություն, հայ-բյուզանդական հարաբերություններ, հայկական և բյուզանդական աղբյուրագիտություն, բյուզանդական և միջնադարյան հայկական աղբյուրների ուսումնասիրություն ու թարգմանություն: Շահագրգռված լինելով անմիջական մասնագետին անծանոթ նյութ ընձեռել՝ մենք դեմ չենք դիմելու և ավելի ուշ ժամանակաշրջանի հայ ժողովրդի պատմությանն անմիջական առնչություն ունեցող հունական նյութերի ուսումնասիրությանն ու թարգմանությանը: Այդ բնույթի մեր առաջին աշխատությունն առանձին գրքով լույս տեսավ մեկ տասնամյակ առաջ: Խոսքը վերաբերում է Հայաստանի Առաջին Հանրապետության՝ Հունական Հանրապետության հետ ունեցած հարաբերությունների վրա առատ լույս սփռող երկու արժեքավոր փաստաթղթերին¹: Մեր այդ աշխատանքն արժանացավ նեղ մասնագետների գնահատանքին, քանզի, նրանց խոստովանությամբ, դրանք պարզում էին տարածաշրջանին վերաբերող անբացատրելի մնացած հարցեր:

Ընթերցողի ուշադրությանը ներկայացվող սույն գիրքը վերաբերում է հայ-հունական հարաբերությունների՝ նախորդից ավելի վաղ ժամանակաշրջանի պատմությանը, այն է՝ Սուրբ Տեոյաց, ավելի որոշակի՝ Երուսաղեմում հայկական և հունական համայնքների միջև ընթացած երկարատև տարածայնություններին ու պայքարին, որոնք առավելապես վերաբերում էին Սրբոց Հակոբյանց

¹ Հունական արխիվային փաստաթղթեր հայ-հունական հարաբերությունների մասին Առաջին Հանրապետության շրջանում (1918-1920): Թարգմանություն հունարենից Հրաչ Մ. Բարթիկյանի, Երևան, 1998: Առանձին հոդվածներ՝ «Նյութեր գաղութահայ պատմության» ընդհանուր վերտառությամբ, վերահրատարակվել են հեղինակի «Հայ-բյուզանդական հետազոտությունների» առաջին գրքում, Երևան, 2002, էջ 554-591:

վանքի և հայոց համադավան այլազգի համայնքների՝ հաբեշների, ղպտիների և ասորիների ենթակայության խնդրին:

Հայագիտության մեջ հարցը մանրակրկիտ ուսումնասիրվել է: Դեռևս մեծանուն Միքայել Չամչյանը՝ մեր հեղինակ Պարթենիոս մետրոպոլիտի կրտսեր ժամանակակիցը, իր «Պատմութիւն Հայոց»-ի Գ հատորում անդրադառնում է հարցին²: Ժամանակագրական առումով հաջորդ հորեն վ. Վանեցի Մխիթարյանի աշխատությունն է, որ, ինչպես հեղինակն է ընդգծում, ամբողջ պատմությանը վերաբերող համառոտ մի երկասիրություն է: Վերջինս նշված և նշվելիք գործերի համեմատությամբ շատ է զիջում³ նախորդին:

Արժեքավոր և հանգամանալից է Աստվածատուր Յովհաննեսյանի մենագրությունը⁴, որում, բացի հետազոտական մասից, բերված են և օտար փաստաթղթեր բնագրով և թարգմանությամբ:

Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանն իր մեծարժեք «Ազգապատում»-ի մեջ մանրամասն տալիս է Երուսաղեմի հայոց պատրիարքարանի պատմությունը՝ անդրադառնալով նաև հայհունական տարածայնություններին⁵:

Դրվատանքի է արժանի Տիգրան Սավալանյանցի՝ Երուսաղեմ քաղաքի պատմությանը մվիրված երկհատորանոց մենագրությունը, որում առկա է նաև նույն խնդրին վերաբերող կարևոր շարադրանք⁶:

² Միքայել Չամչեանց, Պատմութիւն Հայոց, հատոր Գ, Վենետիկ, 1786, էջ 616, 665-668, 679-680, 809-810:

³ Համառոտ պատմութիւն Երուսաղեմի և ստորագրութիւն Սրբազան Տեղեաց: Յօրինեց Խորեն վ. Վանեցի Մխիթարեան, Սիաբան Ս. Ուխտիս Յակովբեանց, յԵրուսաղեմ, 1864:

⁴ Աստուածատուր Եպիսկոպոս Տ. Յովհաննեսեանց, Ժամանակագրական պատմութիւն Ս. Երուսաղեմի, հատոր Ա, Երուսաղեմ, 1890, էջ 116, 159-161, 248, 270:

⁵ Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեան, Ազգապատում: Մասն Բ, 1221 տարիէ մինչև 1808: Կոստանդնուպոլիս, 1914:

⁶ Տիգրան Յ.Թ. Սաւալանեանց, Պատմութիւն Երուսաղեմի: Գրաբար բնագիրէն աշխարհաբարի վերածեց Մեսրոպ Եպիսկոպոս Նշանեան, հատոր Ա, Երուսաղեմ 1931 (հատուկ տես էջ 566-587, 600-608, 642-643, հատոր Բ, էջ 721, 728-730):

Հիշյալ հայ հեղինակները, հայկական աղբյուրների մատակարարած նյութի հիման վրա, տալիս են խնդրի հստակ պատկերը երուսաղեմի հայ համայնքի կազմավորման օրվանից՝ դարերի ընթացքում հայ նվիրյալների ջանքերով ձեռք բերած անշարժ գույքը, կառուցած աղոթատեղիները, բարձր իշխանությունների կողմից ստացած լայն արտոնությունները: Այդ ամենը, սակայն, շատ հարթ ու դյուրին չէր ընթանում. դրանց վրա հանդգնում էին նաև հույն (ավելի ուշ՝ լատին) համայնքները, որի արդյուքում անվերջ էր նրանց միջև ընթացած սուր պայքարը:

Սույն գրքում հայ հետազոտողի և ընթերցողի ուշադրությանն է ներկայացվում Պաղեստինի Կեսարիա քաղաքի հույն մետրոպոլիտ Պարթենիոսի շահեկան աշխատության հայերեն թարգմանությունը: Հեղինակը Սուրբ Տեոյաց առանձին վանքերի, եկեղեցիների, ուխտատեղիների սեփականության, հաբեշ, դպտի, ասորի համայնքների ենթակայության շուրջ հայոց և հունաց միջև գնացող ամենաթեժ պայքարի մի ժամանակաշրջանի, որոշակի ժԸ դարի առաջին կեսի (սուլթաններ Ահմետ Գ-ի (1703-1750) և Մահմուտ Ա-ի (1730-1754) իշխանության օրոք, անմիջական մասնակիցն է: Բնական է, նրա շարադրանքն իր բնույթով հայ հեղինակների շարադրանքի հակոտնյան է, ամեն ինչ ներկայացվում է ի շահ հունաց համայնքի, սակայն հայկական նյութի զուգորդությամբ հայ ուսումնասիրողն առավել ևս կպարզի, կընդարձակի և կգնահատի Պաղեստինում, ավելի որոշակի՝ երուսաղեմում հիշյալ տարածայնությունների ընթացքը:

Պարթենիոսի աշխատության մեջ հայոց կողմից գլխավոր դերակատարներն էին Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Հովհաննես Կոլոտը (1715-1741) և երուսաղեմի հայոց պատրիարք Գրիգոր Շիրվանցի Շոթայակիրը (1715-1749): Քաղաքացիական դեմքերից ամենանշանավորը, որին Պարթենիոսը բազմիցս է ցասկոտությամբ հիշատակում, Ակնցի Սեդբոս ամիրան է, «որ յԱրքունի հրովար-

տակս և ի դատաստանական գիրս կոչի Սեղբոս որդի Մինասայ, պաշ պագիրկեան մեծի Վեզիրին և թարգման Անգղիոյ դեսպանին...: Արար զմեծամեծ բարութիւնս ազգասիրական ոգւով»⁷:

Պարթենիոսը ծնվել է Աթենքում: Երիտասարդ հասակում ուխտի է գնացել Երուսաղեմ, տեղում փայլուն կրթություն է ստացել, ձեռնադրվել քահանա, ապա նշանակվել է Պաղեստինի Կեսարիա քաղաքի մետրոպոլիտ: Երուսաղեմի հույն պատրիարք Մելետիոսը (1731-1737) Պարթենիոսին ընտրել է իր հետմորդը Երուսաղեմի պատրիարքական աթոռին: Մելետիոսի հրաժարումից հետո Պարթենիոսն օժիւում է Երուսաղեմի պատրիարք (1737-1766): Զարգացած անձնավորություն էր, նրա լեզվական բարձր մակարդակի վկան սույն երկն է, որ թեև գրված է ժԸ դարի երեսնական թվականներին, նրա «գրաբար» հունարենը փայլուն է:

Մետրոպոլիտ Պարթենիոսի երկը հրատարակել է հույն նշանավոր աղբյուրագետ Աթանասիոս Պապադոպուլոս-Կերամնսը (1856-1912)⁸: Նա ջանասիրաբար ուսումնասիրել է Փոքր Ասիայի մերձակա կղզիների բյուզանդական և դասական շրջանի բազմաթիվ հուշարձաններ, կարգավորել գրադարաններ ու ձեռագրատներ, կազմել նրանց ձեռագրերի ցուցակները: Երուսաղեմի պատրիարք Նիկողեմոսը 1887 թ. նրան հրավիրեց կարգավորելու Պաղեստինի Սուրբ Գերեզմանի գրադարանը: Նա Սուրբ Կոստանդինի և Յեղիմեի վանքում կենտրոնացրեց Պաղեստինի հունարեն բոլոր ձեռագրերը, դրանց նկարագրությունը տվեց երեք հատորում, եր-

⁷ Տես Աստուածատուր Եպիսկոպոս Տ. Յովհաննէսեանց, նշվ. աշխ., հատոր Բ, էջ 12-13: Սեղբոսի ազգագուտ գործունեության մասին տես ստորև, ծանոթ. 40:

⁸ 'Ανάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας, ἐκτυπούμενα μὲν ἀναλώμασι τοῦ Ἀυτοκρατορικοῦ Ὀρθοδόξου Παλαιστίνου συλλόγου, συλλεγέντα δὲ καὶ ἐκδιδοῦμενα ὑπὸ Ἀ.Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Τόμος Α' Ἐν Πέτρουπόλει, 1881, σελ. 308-386 («Երուսաղեմյան բնագրերի ընտրանի, տպագրյալք ծախյուլք Կայսերական Ուղղափառ Պաղեստինյան Ընկերության, հավաքված և հրատարակության պատրաստված Ա. Պապադոպուլոս-Կերամնսի կողմից, հատոր Ա, Պետերբուրգ, 1891, էջ 308-386):

կու հատորում էլ՝ Կոստանդնուպոլսի Սուրբ Գերեզմանի մետոխիոնի վանքի ձեռագրերինը: Այդ մատյաններից վերջինս արտագրեց անտիպ բնագրեր, որոնք կազմեցին նրա հինգհատորանոց «Երուսաղեմյան բնագրերի ընտրանին», որի առաջին հատորում լույս տեսավ մեզ հետաքրքրող երկը՝ որպես ԺԳ փաստաթուղթ: Այդ կարևոր գործի հրատարակությունն իր վրա վերցրեց «Ռուսական Կայսերական Ուղղափառ Ընկերությունը»: Ա.Պապադոպոլուս-Կերամևսը 1889 թ. գնաց Պետերբուրգ, 1892 թ. նշանակվեց Պետերբուրգի համալսարանի միջին և նոր հունարենի դասախոս, իսկ 1894 թ.՝ Կայսերական գրադարանի ձեռագրերի բաժնի վարիչ: Իր աշխատությունները հրատարակեց Ռուսական Ակադեմիայի «Византийский Временник» տարեգրքում և այլուր:

Ա.Պապադոպոլուս-Կերամևսի ասելով՝ մեզ հետաքրքրող բնագրի ձեռագիրը գտնվում է Երուսաղեմի հունական Պատրիարքարանի գանձատանը: Նա ցույց է տալիս, որ գոյություն ունեն Պարթենիոսի սույն երկի երկու արտագրություններ ևս, մեկը Արևելյան Թրակիայի Կալլիպոլիս քաղաքում (թրք. Գելի Բոլու), որին նա տարիներ առաջ էր ժանոթացել⁹, մյուսը՝ Աթենքում, «ինչպես այդ մասին գրում էր Յովհաննես Սակկելիոնը»:¹⁰ Մեր հեղինակը նշում է, որ տարածական հեռավորությունների պատճառով հնարավոր չի եղել դրանք համեմատել հրատարակության պատրաստած իր բնագրի հետ (այդ տեսակետից՝ մենք ևս, որ շատ ավելի հեռուն ենք գտնվում): Նա գրում է, որ իր բնագիրը ժամ առաջ հրատարակելուն ստիպում էր «հեղինակի (իմա՝ Պարթենիոսի - Յ.Բ.) պատմածի

⁹ Ա. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, "Εκθεσις παλαιογραφικῶν ἐρευνῶν ἐν Θράκῃ καὶ Μακεδονίᾳ. Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος, Παράρτημα ἀρχαιολογικόν, τόμ. XVIII, σελ. 10-11.

¹⁰ Δημητρίου Καμπούρογλου, Μνημεῖα τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων, τομ. II, σελ. 7-8.

կարևորությունն ու շահեկանությունը»: Բնագրի իր ճշգրիտ արտագրությունը, նրա ասելով, գտնվում է Երուսաղեմում¹¹:

* * *

Ինչպես վերևում նշվեց, Երուսաղեմի հայոց և հունաց վեճը հիմնականում վերաբերում էր Սրբոց Հակոբյանց վանքի և հայոց համադավան հաբեշների, ղպտիների և ասորիների ենթակայության խնդրին: Պետք է ընդգծել, որ հայերը միանգամայն իրավունք ունեին հանդես գալու վերջիններիս իրավասուի և պաշտպանի դերում, իսկ հույները, լինելով քաղկեդոնիկ ու երկաբնակ, այդ իրավունքը չունեին, բացի այդ միանգամայն անհավանական է, որ հիշյալ երեք համայնքները ցանկություն կունենային ենթարկվելու այլ դավանանքի տեր համայնքի: Այդուհանդերձ Երուսաղեմի հունաց պատրիարքն ու բարձր հոգևորականությունը, հենվելով իրենց օգտին վկայող ինչ-որ հրովարտակների վրա, ջանում էին ապացուցել, որ այդ իրավունքն ունեն: Խոսքը նախ և առաջ վերաբերում է Երուսաղեմը 638 թ. գրաված արաբ խալիֆա Օմարի (634-644) այսպես կոչված, *ակտինամեի* (հրովարտակին), որ նա շնորհել էր հույներին: Բայց հայերը ևս, իրենց հերթին, ներկայացնում էին նույն Օմարի՝ իրենց շնորհած հրովարտակը, հասկանալի է, իրենց օգտին վկայող բովանդակությամբ:

Այստեղ՝ Երուսաղեմում, հայոց և հունաց սուր վեճերում, որքան էլ զարմանալի է, դավանաբանական տարբերություններին վերաբերող խոսք չկա, ինչ որ ամենայն կրքոտությամբ հանդես էր գալիս ամբողջ միջնադարում, Քաղկեդոնի 451 թ. Տիեզերական ժողովից հետո, երբ քաղկեդոնիկ-հակաքաղկեդոնիկ պայքարը հասել էր գագաթնակետին՝ տարածվելով նաև դավանանքի սահմաններից դուրս: Այստեղ հակառակությունը շատ աշխարհիկ, կենսական

¹¹ A. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, 'Ανάλεκτα 'Ιεροσολυμιτικής σταχυολογίας, τόμ. Α, σελ. 18-19.

բնույթ էր կրում և չէր ընդգրկում հոգևոր բնագավառը: Ո՞վ պիտի տիրեր եկեղեցիներին, վանքերին, ուխտատեղիներին և նրանց միջոցով ձեռք բերվող եկամուտներին, ապա Երուսաղեմի տարբեր, առաջին հերթին ասորի, ղպտի և հաբեշ համայնքների կրոնական շենքերին, կալվածքներին և ունեցվածքին: Հենց այդ նյութական միջոցներով էին գոյատևում հայ և հույն համայնքները, վճարում Բարծր Դռան նշանակած ավագակային ծանրագույն հարկերը: Պարթեմիոս մետրոպոլիտի մեջ- բերած փաստաթղթից պարզվում է, որ հայերի համադավան հաբեշները, ղպտիները և ասորիները «հայոց պատրիարքներին են ենթակա, վերջիններս են ստանում նրանց վախճանված մետրոպոլիտների, եպիսկոպոսների, քահանաների, վանականների և նրանց ենթակաների, ապա և մնացած հայերի ունեցվածքը» (§ 14): Հայ-հունական տարածայնությունների նյութական կողմը երևում է նույն մետրոպոլիտի մի այլ վկայությունից ևս: Անդրադառնալով հայ ամիրա Սեղբոսին՝ նա ցույց է տալիս, որ վերջինս իբր «գնում էր տարիքն առած, զառամյալ, ապա և խնդրո առարկա հարցի էությանն անգետ մարդկանց մոտ, *ովքեր կարծում էին, թե վեճը սոսկ հավատքին է վերաբերում*» (§ 38): Ասել է՝ այդպես կարող են կարծել ցնդած ծերունիները միայն: Պարթեմիոսն ավելացնում է, որ հաբեշների, ղպտիների և ասորիների, նրանց ուխտատեղիների՝ հայերին ենթակա լինելու մասին օսմանյան իշխանությունների հաստատագիրը «մեր (իմա՝ հույների - Հ.Բ.) համայն ազգի համար անասելի անարդարություն է, *ունեցվածքի վնաս*» (§ 41):

Վերադառնանք Օմար խալիֆայի *ակտինամեին*: Թեև ասվում է, որ նրա հեղինակն արաբ խալիֆա Օմարն է, հիշյալ «հյուրվարտակն» առաջին անգամ հրապարակ է գալիս ... 600 տարի անց, ժԲ դարում, երբ Երուսաղեմում հայերի, հույների և Սուրբ Տեղյաց նվաճած ֆրանկ խաչակիրների միջև սեփականության հարցերը սաստիկ սրվեցին: Օմարին վերագրվող հրովարտակում

Երուսաղեմի հունական համայնքի 1734 թ. Օսմանյան կայսերական ատյանին ներկայացրած փաստաթղթում ասվում է. «Բոլոր եկեղեցիները, այդ թվում և Երուսաղեմի ուխտատեղիները, ենթակա են հույների պատրիարքին, վրացիները, հաբեշները, ֆրանկները, ղպտիները, ասորիները, հայերը, հակոբիկները, նեստորականները, մարոնիտները և մնացած տեղերի համայնքները ենթակա են հույների պատրիարքին» (§ 41):

Դժվար չէ նկատել նման «փաստաթղթի» շինծու լինելը: Ինչպե՞ս կարող էին Երուսաղեմի հայ, հաբեշ, ղպտի, ասորի, հակոբիկ, մարոնիտ, այն է՝ քաղկեդոնականների նկատմամբ բացասաբար տրամադրված համայնքները ցանկություն ունենալ ենթարկվելու հույներին: Դա Երուսաղեմի հունական պատրիարքարանի և համայնքի ցանկությունն էր պարզապես: Կեղծիքը հաստատվում է և հիշյալ ազգությունների շարքում նաև «ֆրանկների» հիշատակությամբ: Այդ «փաստը» հստակ վկայում է, որ խնդրո առարկա փաստաթուղթը հորինվել է ԺԲ դարից, խաչակրաց՝ Պաղեստին կատարած արշավանքներից ու նվաճումներից հետո: Ավելորդ չէ նկատել, որ նույն ժամանակաշրջանում նման մի կեղծիքի ստիպված էին դիմելու և Կիլիկիայի հայերը: Նրանք ջանք էին թափում Սուրբ Տեղյաց իրենց ունեցվածքը, այդ թվում և ամենասուր վեճի առարկա դարձած սեփական Սրբոց Հակոբյանց վանքը, լատիներին ոտնձգություններից պաշտպանել՝ հորինելով ավելի մեծ մի կեղծիք, որի համաձայն հիշատակված ամբողջ անշարժ գույքը իբրև թե իրենց էր շնորհել Հռոմի Սեղբեստրոս պապը (314-335): Կաթոլիկ եկեղեցու պետի ասելով «Պարգևեցի և նորապսակ Պարթևիս (իմա՝ Գրիգոր Լուսավորչին, Հ.Բ.) յիշատակ յաւիտենական ազգաց յազգս ի յերուսաղեմ քաղաքի իջևան Հայոց աղօթականացն *զվկայարանն սրբոյն Յակոբայ*, եղբօրն Յովհաննու, զի ի յարքունական գանձուցն շինեսցեն զեկեղեցի և ածցեն պարիսպ բարձր շուրջանակի և ի ներքս սրահս և սենեակս առանձնականս արանց և կանանց ի

Հայոց եկեղոցն, և ռոճիկ նոցա և ամենայն պիտոյք ի գալ և ի գնալն յարքունուստ լիցի: *Պատրաստեցի և տեղի պատարագի սրբոյն Գրիգորի ի Յարութեան մեծի եկեղեցւոջն զԳողգոթայ զխաչելութեանն* և զսնարից դուպայն և զմիջի կանթեղն մշտավառ, որ կան երեք կանթեղք ի վերայ Գերեզմանին Քրիստոսի յիշատակ Լատինացւոց և Հայոց և Հելլենացւոց»:¹² Եվ այդ բոլորը հայոց կողմից քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակվելուց ընդամենը մեկերկու տասնամյակ անց...: Ոչ Սեդեքստրոս պապը, ոչ էլ որևէ այլ անձնավորություն չէ, որ պնակի վրա մեզ դա պարզևեց: Դարերի ընթացքում հայերն իրենց հմուտ, նվիրյալ ու հայրենասեր մեծերի տքնությամբ է, որ այդ բոլորն ապահովեցին և մեծ ջանքերով պահպանեցին: Ապա և թևարկեցին հիշյալ երեք դավանակից համայնքների: Թվական առումով ու կարողությամբ լինելով Երուսաղեմի համայնքների մեջ անհամեմատ թույլը, պետք ունեին թիկունքի և հենարանի՝ ի դեմս ավելի հզոր ու կարող, բայց և բնական՝ համադավան համայնքի, ինչպիսին, անտարակույս, հայոց համայնքն էր:

Հայերը ևս, իրենց հերթին, կայսերական հիշյալ աստանին զեկույց ներկայացրին, որով հայտնեցին, որ «Ալին և Օմերը¹³ իրենց *ակտիմանե* են շնորհել և նրանցից հետո թագավորածները նույնպես որոշումներ են կայացրել, համաձայն որոնց ի սկզբանե անտի հայերին ենթակա համացեղ համայնքների Երուսաղեմում գտնվող եկեղեցիներն ու վանքերը, կալվածքները, հողերն ու բնակատեղիները, որոնք նրանք ավանդաբար տիրում էին, պետք է

¹² Դաշանց թղթոյ քննութիւնն ու հերքումը: Արար՝ Կ.Վ.Շահնագարեանց, Պարիս, 1862, էջ 28: Հմմտ. Հրաչ Մ. Բարթիկյան, «Դաշանց թուղթ». կազմը, ստեղծման ժամանակը, հեղինակն ու նպատակը: «Պատմա-բանասիրական Հանդես», 2, 2004, էջ 112: (Վերահրատարակությունը նույն հեղինակի «Հայ-բյուզանդական հետազոտությունների» երրորդ հատորում, Երևան, 2006, էջ 226:

¹³ Հունարեն տեքստում թարգմանական սխալ են նկատում: «Ալին և Օմերը»: «և» (հուն. «αί») շաղկապը ցույց է տալիս երկու անձնավորության առկայություն, երբ «Ալի», որպես անհատ, չի հիշատակվում: Ամենայն հավանականությամբ խոսքը Եգիպտոսի մասնուրքների թագավոր Ալի Օմար Սալահեդդինին է վերաբերում:

գտնվեն հայոց իրավասության ներքո, առաջնորդվեն Սուրբ Հակոբի հին և մեծ եկեղեցում նստող հայոց պատրիարքի կողմից: Ինչ վերաբերում է հիշյալ համացեղ համայնքներին, նրանք, ըստ օրենսգրքի բովանդակության, հաբեշները, ղպտիներն ու ասորիներն են: Այդ իսկ պատճառով իմ (իմա՝ սուլթան Մահմուտ Ա-ի Հ.Բ.) պայծառափայլ նախապապ սուլթան Սելիմը (Սելիմ Ա - 1512-1520 թթ.), Երուսաղեմի առունից (1517 թ.) հետո անդրադարձավ ընդունված *ակտինամեներին* ու որոշումներին, պահպանեց նրանց պատճենները և իր հերթին վավերացրեց: Այդ համայնքներին նա արքունի փաստաթղթեր շնորհեց, ապա և երջանկագույն գանձարանի ռեզիստրի պատճենը: Այնուհետև երջանկահիշատակ սուլթան Սուլեյմանը (1520-1566) թագավորական ստորագրությամբ հրովարտակ շնորհեց: Այդպես շարունակաբար հետագա թագավորները նմանապես թագավորական մակագրությամբ որոշում տվեցին ...: Դրանից հետո 1066 (1655) թվականին երջանկահիշատակ սուլթան Մոհամեդը (1647-1688) սեփական ստորագրությամբ վճիռ կայացրեց, համաձայն որի վերոհիշյալ բոլոր համայնքների (իմա՝ հաբեշ, ղպտի, ասորի - Հ.Բ.) և նրանց եկեղեցիների վրա տիրություն են անում [հայերը]: Ահա այդ ժամանակներից սկսած ցայսօր հայերը տիրում են վերոհիշյալ համայնքների և նրանց ունեցվածքի վրա» (§ 14):

* * *

Մետրոպոլիտ Պարթենիոսի շարադրանքից հստակ երևում է Երուսաղեմի հունաց պատրիարքարանի նյութական ծանր վիճակը: Այն խրվել էր Օսմանյան պետության հանդեպ ունեցած հսկայական պարտքի մեջ և նախանձով էր դիտում հայոց պատրիարքարանի և համայնքի բարգավաճ դրությունը: Պարթենիոսը դրամական միջոցներ հայթայթելու և պարտքը փակելու համար ստիպված էր այ-

ցելել հունական համայնքները՝ Օսմանյան կայսրության տարբեր շրջաններում: Այստեղ անհրաժեշտ է նշել, որ թուրքական հորդաների՝ Արևելքից Փոքր Ասիա, շարունակության մեջ՝ Բալկաններ ներխուժումով ու տարածմամբ Բյուզանդական կայսրության տարածքը, շագրենի կաշվի մման, կրճատվում էր, այս վայրերի հոգևոր կենտրոններից Կոստանդնուպոլսի, ապա և Երուսաղեմի, Անտիոքի և Ալեքսանդրիայի պատրիարքարանները մվաճյալ վայրերից չէին ստանում դրամական միջոցներ, ընկել էին նյութական ծանր վիճակի մեջ: Պատահական չէ, որ նշյալ պատրիարքարանների բարձրագույն հոգևորականությունը, հարկավ սուլթանի թույլտվությամբ¹⁴, հանգանակության համար ստիպված այցելում էր դավանակից՝ ուղղափառ-քաղկեդոնական, քաղաքական ինքնուրույնությունը պահպանած երկրներ, Արևմուտքում՝ Բուլղարիա, Սերբիա, Մոլդավիա, ապա՝ Ռուսաստան, անգամ Ջավախք: Հայտնի է, որ Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Իոակիմ (Հովակիմ) Ա-ն (1498-1502, 1504) անձամբ գնացել է դավանակից Սամցխե-Սաաթաբազոյի աթաբեկների մոտ՝ նյութական միջոցներ աղերսելու: Երուսաղեմի պատրիարք Սոփրոնիոս Դ-ն (1579-1608) նույն նպատակով այցելել է Մոլդավիա և Վալախիա, Երուսաղեմի պատրիարք Թեոփանես Ա-ն (1608-1644)՝ Ռուսաստան, Երուսաղեմի պատրիարք Պայիսիոսը (1646-1660)՝ Մոսկվա, Սոֆիա, Բելգրադ, Սալոնիկ:

Պարթենիոս մետրոպոլիտը հույն-հայկական տարածայնություններում հայոց ձեռք բերած հաջողությունները բացատրում է «հարուստ» հայոց՝ օսմանյան բարձր պաշտոնեությանը կաշառե-

¹⁴ «είδησει τοῦ Σουλτάν καὶ γνώμη τῆς Συνόδου». Հասկանալի է՝ ինչու: Հավաքված զումարների մեծ մասը, որպես հարկ, մուտք էր գործելու սուլթանի գանձարանը: Տե՛ս P. M. Бартикян, Приписываемый Мануилу, Великому Ритору Константинопольской Патриархии (первая половина XVI века) Панегирик государям Самцхе-Саатабаго Кваркваре II, Кайхосрою и Мзечабуку. Труды Тбилисского университета, том 266, Отдел истории, искусствоведения, этнографии, Тбилиси, 1987 стр. 42.

լու մեջ, այն դեպքում, երբ, ըստ նրա, հույն պատրիարքարանը, գտնվելով նյութական ծանր վիճակում, անկարող էր նման կերպ վարվել: Այդ առթիվ ավելորդ չէ այստեղ Պարթենիոսից մեջքերել հայազգի մեծահարուստ ամիրա Սեղբոսի խոսքերն այն մասին, թե Օսմանյան կայսրության մեջ «ամեն ինչ շարժվում, տարուբերվում է միայն դրամով, բարձր պաշտոնները հենց դրամով են ձեռք բերվում, օրենքները կեղծվում, ամեն ինչ դրամի ստրուկն է...: Եթե գոյություն չունեցածը դրամով մեջտեղ եկավ, ապա եղածը հաստատ կվերացվի»: Դրան մետրոպոլիտ Պարթենիոսն ավելացնում է, թե Սեղբոսի կողմից ասվածը «հարկավ ճիշտ է, քանի որ պաշտոնավոր անձինք այդպիսիք էին, ինչպիսիք, որ նրանք (իմա՝ հայերը - Յ. Բ.) ցանկանում էին: Մեզ որտեղի՞ց այդքան դրամ, որքան հայերն ունեին» (§ 38):

Պարթենիոսը հարկավ խորամանկում է: Եթե, ըստ Սեղբոսի, «ամեն ինչ շարժվում է դրամով», ապա հույներն ինչպե՞ս կարող էին հանդգնել որևիցե հաջողության հասնել առանց դրամ դիմելու: Ծիշտ է, հունաց նյութական վիճակը, ինչպես մի քանի անգամ ասվեց, իրոք ծանր էր, այդ մասին վկայում է ինքը՝ մետրոպոլիտը, ով ցույց է տալիս, որ Կոստանդնուպոլսում սուլթանի ատյանում դատաքննությունն ավարտվելուց հետո դրամ մասնակից հույն հոգևորականներով «որոշեցինք Մայրաքաղաքի շուրջ պտույտ կատարել, որպեսզի և ժամանակ վատենք, և՛ որևէ անհրաժեշտ աջակցություն ձեռք բերենք»: Շրջագայության ընթացքում նրանք եղան և Պրուսա քաղաքում ու տեղի քրիստոնյաներից (իմա՝ հույն - Յ.Բ.) «փոքր ինչ օգնություն ստացանք» (§ 25): Այդ բոլորին հակառակ հույները ևս, հարկավ ստիպողաբար, իրենց սակավ կարողություններով չէին կարող խուսափել կաշառատվությունից: Պարթենիոսը ոչ բացահայտ, բայց սքողված դա խոստովանում է: Իրենց «ամենաարդար», «ամենաազնիվ» «ամենաանկաշառ» պաշտպան, Պաղեստինի կուսակալի եկոնոմ Խալիսսան չէր կարողանում բացա-

հայտ պաշտպանել հույներին, «որպեսզի չկարծվի, թե մեր (հույների - Յ.Բ.) կողմից կաշառված է» (§ 40):

Օսմանյան իշխանությունների կաշառվածությունը նրանց կրկնակի օգուտ էր տալիս, այն իմաստով, որ դրամով մեկ մի կողմի, մեկ մյուս կողմի շահերը պաշտպանելով՝ կրկնակի կաշառք ստանալուց բացի, իրար դեմ էր լարում երկու կրոնակից և նույն տխուր ճակատագրին արժանացած ժողովուրդներն ու համայնքները: Նրանք շատ լավ գիտակցում էին, որ և՛ հայերը, և՛ հույները ապրում են իրենց կողմից նվաճված հարազատ հայրենիքներում, կրում միևնույն բիրտ լուծը և կարող են այդ լուծը միասին թոթափելու փորձեր կատարել: Ուստի մտածեցին և սադայելական խորամանկությամբ գտան դրա հակադեղը: Կոստանդնուպոլիսը գրավելուց և Բյուզանդական կայսրությանը վերջ տալուց ընդամենը կես դար անց սուլթանական հրովարտակով հրեաներին թույլատրեցին ամբողջ աշխարհից գալ և հաստատվել Օսմանյան կայսրությունում¹⁵: Նրանք հայերի և հույների պես հմուտ առևտրականներ և արհեստավորներ էին, կարող էին ծառայել որպես հայերին ու հույներին մրցակից տարր ու հակակշիռ, և որ առավել ևս շահեկան էր, ոչ մի հողային պահանջատիրություն չէին կարող ունենալ: Այդ բոլորը նկատի ունենալով՝ օսմանյան իշխանությունները հրեաներին ավելի մեծ արտոնություններ շնորհեցին:

Այստեղ ավարտելով մեր ոչ մասնագետի համառոտ խոսքը՝ վստահություն ենք հայտնում, որ Պարթենիոս մետրոպոլիտի սույն երկը հայ մասնագետներն ըստ արժանվույն կգնահատեն:

Ինչ եզրակացության կարող ենք հանգել Պարթենիոսի գրվածքի տողերի արանքում եղածն ընթերցելով: Այն, որ ժ՛է դարի վերջում և ժԸ դարի առաջին կեսին Երուսաղեմում առկա էր կուռ, հզոր, ունևոր հայկական համայնք, նրա իրավունքները պաշտպա-

¹⁵ Մի քանի տարի առաջ Թուրքիայում մեծ շուքով նշվեց սուլթանական իշխյալ հրովարտակի կեսհազարամյա տարելիցը:

նող հմուտ և նվիրված ղեկավարություն: Հակառակ Հայրենիքի հեռավորությանն ու նրա հետ կապերի պահպանման ամեն տեսակի դժվարություններին համայնքն այդ կապը պահպանում էր:

Նկատի ունենալով Պարթենիոս մետրոպոլիտի երկի հրատարակության հազվագյուտ լինելու հանգամանքը՝ նպատակահարմար գտանք հայերեն թարգմանությանը զուգահեռ տալ և հունարեն բնագիրը:

Ծանոթ. Հունարեն բնագրի վերին լուսանցքի էջահամարները Ա. Պապադոպուլոս-Կերամեսի խնդրո առարկա ժողովածուի առաջին հատորինն են, ստորին լուսանցքի էջահամարները՝ մեր հրատարակության հունարեն և հայերեն բնագրերինը:

Հայոց պատրիարքարանի խորհրդանիշը

ΠΑΡΘΕΝΙΟΥ

μητροπολίτου Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης

ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ

Ἱστορία τῆς μεταῦ Ῥωμαίων τε καὶ Ἀρμενίων διαφορᾶς

(περὶ τῶν ἐν Παλαιστίνῃ ἁγίων τόπων).

1. Τοῦ μὲν προπάτορος ἡμῶν ἡ παράβασις θνητὴν ἀντ' ἀθανάτου πεποιηχῶτα τὴν φύσιν ἡμῶν καὶ φθορᾶ παραδόσασα, σὺν τῇ ζωῇ καὶ τὰ τῶν ζώντων ἀξιομνημόνευτα καὶ ἀφηγήσεως ἄξια εἰς τοῦτο παρέδωκεν· ἔκτοτε γὰρ λήθη μετὰ τὴν ζωὴν τὰ πρατ-
5 τόμενα παραλαμβάνουσα καὶ τοῦ χρόνου τῷ μήκει διεισῶσα εἰς τὸν τοῦ ἀφανοῦς κατεπόνοιζε βυθόν. Οὐ μέντοι γε εἰς παντελῆ κατήχθη λήθην τὰ πράγματα, τοῦ λογικοῦ παρασχόντος ἡμῖν μηχανήν τινα ἐς τὸ συμπαρακτείνειν ἀθανάτοις αἰῶσι τὰ μνήμης ἄξια, ἐξ αὐτῶν ὡς οἶμαι τῶν προγόνων ἡμῶν λαβοῦσι τὰ σπέρ-
10 ματα· ὡς γὰρ ἡ ἀρχαία διηγέται παράδοσις, ἐν στήλαις δυοῖ τῶν προγόνων ἡμῶν ἐγχαράξαντων τὴν τε ὑπὸ Θεοῦ δωρηθεῖσαν σοφίαν, τὰς τε τέχνας καὶ μηχανὰς καὶ πάντα τὰ κατ' ἐκεῖνο καιροῦ γεγονότα * Τοῦτο τὰ πρὸ εὐαρίθμων ἐτῶν γεγονότα ὡς παρόντα ἐνδείκνυσιν, ἡμῖν τε καὶ τοῖς μετέπειτα ἐμφανίζον ἐσομένοις· καὶ
15 σχεδὸν ὑπερ φύσιν ἀνθρώπου παραβάσα κατέλυσε, τοῦτο λόγος ἐν γράμματι αἰωνίως τῇ μνήμῃ κατέλιπε. Ταῦτ' ἄρα καὶ ἡμεῖς ἵνα μὴ ἀσημεῖωτον ἀφέντες τὸ καθ' ἡμᾶς γεγονός τῇ λήθῃ παραδῶμεν ζημίαν τοῦτο παντὶ τῷ γένει ἡμῶν εἶναι ἠγούμενοι, συγ-

ՊԱՐԹԵՆԻՈՍ ԱԹԵՆԱՅՈՒ
Պաղեստինի Կեսարիայի Մետրոպոլիտի
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Չունաց և հայոց տարածայնության
(Պաղեստինի Սուրբ Տեղյաց մասին)

1. Մեր նախահոր [Աղամի] զանցանքը¹ մեր անմահ բնությունը դարձրեց մահկանացու, եղծական, սակայն կյանքի հետ միասին կենդանի մարդկանց հիշատակության արժանի արարքները զալիք սերունդներին փոխանցելու հնարավորություն ընձեռեց: Տեղի ունեցածը կյանքից հետո մոռացության էր մատնվում, իսկ անցած երկար ժամանակը անտեսանելի խորքերն էր ընկղմվում: Սակայն կատարվածն ամենևին մոռացության չմատնվեց, քանի որ բանականությունը որոշ հնարավորություն տվեց հավերժության հետ միասին երկար պահելու հիշարժան դեպքերը, ինչպես կարծում եմ, դրա համար մեր նախնիներից ստանալով սերմերը: Չին ավանդության համաձայն մեր նախնիները երկու տախտակի վրա գրի առան և՛ Աստծո շնորհած իմաստությունը, և՛ ճարտարությունն ու վարպետությունը, և՛ այն ժամանակներում տեղի ունեցած բոլոր դեպքերը^{2*} Այսպիսով, սակավ տարիներ առաջ կատարվածը ցույց է տրվում կարծես ներկայումս տեղի ունեցած, մեզ և զալիք սերունդներին մատնանշում կատարվելիքը: Արդ, եթե մարդկային բնությունը, գրեթե ամեն ինչ մոռացության տալով, անհայտացրեց, բայց այդ բոլորը գրի առնելով՝ հավիտյանս հիշողության մեջ պահպանեց: Ուստի մենք մեր օրերում տեղի ունեցածը չնշելն ու մոռացության գիրկը թողնելը մեր ժողովրդի համար վնասակար համարեցինք և նախանձախնդիր եղանք գրելու և պատմելու ներկա ժամանակներում մեր և հայերի միջև տեղի ունեցածի մասին: Դրանում եկող սերունդների համար օգտակար երկու բան էինք տեսնում, առաջինը մեր տառապանքների

γραφασθαι τε και αφηγήσασθαι προεθυμήθημεν οσα μεταξυ ημων
τε και των Αρμενιων εν τοις παρουσι χρονοις ξυμβησαν, δυο
τινα συμφεροντα εινα ηγουμενοι τοις μεθ' ημας εσομενοις, το
μεν ιστοριαν εινα των καθ' ημας παθημάτων, το δε και τοις
μεταγενεστέροις ενθυμιον εινα:—γενος γαρ τουτο το των Αρμε- 5
νιων, ως και ο Θεολόγος φησι, υφαλον φύσει και παραγωδες και
μηδέποτε ησυχάζειν επιστάμενον—ινα μη και τοις μετέπειτα χρό-
νοις καιρου λαβόμενοι επί τοιόνδε τι όρμήσωσιν, και εν άγνοια όντος
του παρελθόντος παθήματος μέγα τι και εν αυτοις γένηται βλά-
βης, ως και εν τοις καθ' ημας εγεγονει: απορουσι γαρ του ουπερ 10
εχρήσαντο τροπου προς άναίρεσιν οι προ ημων χρηματίσαντες,
καν πολλά τά αντιπίπτοντα παρηκολούθησαν. Ός γαρ τῆ μετέ-
πειτα εγνωμεν πείρα, επί τε του άοιδίμου Σωφρονίου, του τε
Θεοδοσιου του άραβιστι Αττάλα καλουμένου, του Θεοφάνους και
του κυρ Παϊσιου των Ιεροσολύμων πατριαρχών πολλά τοιαυτα 15
γεγόνασιν αλλά ιστορικῆ διηγήσει (ουκ έγράφησαν), σιγη παρα-
δοθέντα, μικροῦ (δε) δεῖν και τῆ λήθη προσήγγισαν. Τουτων ενε-
κεν ινα μη και οι μεθ' ημας τοιαυτα πάθωσιν, αφηγήσασθαι
εγνωμεν αυτόπται και άτουργοι γεγονότες του πράγματος, ου μι-
κράν τινα ωφέλειαν παντί τῷ γένει ημων προμηηστευόμενοι, μάλ- 20
λον δε τοις μετέπειτα προστησομένοις του άποστολικου τουτου
των Ιεροσολύμων θρόνου: πονῆσαι δε επί τούτω προεθυμήθημεν
ου ούξαν ουδ' ωφέλειάν τινα έαυτοῖς προξενούντες — τί γαρ προς
ημας;—άλλά το κοινῆ συνοῖσον πόρωθεν προσκοπούμενοι.

2. Οι Αρμένιοι γενος όν φύσει βαρβαρόν τε και επί το νεω- 25
τερίζειν πρόθυμον, προ έτων σχεδόν είκοσιν ώδιον την καθ'
ημας σκευωριαν: έντεῦθεν επί τῆς τραύλης τῆς του άγιου τά-
φου οίκοδομῆς πολλά συνελέξαντο γράμματά τε και μαρτυρίας
παρά των εν Ιεροσολύμοις οίκούντων, εκ τε του κριτου πολλά
παρέλαβον γράμματα. Άλλα μεν μεταβαλόντες εκ των ημετέρων, 30
άλλα δε και διόλου αποξέσαντες τε και αποσπάσαντες πῆρας ολας
επλήρουν εξ Ιεροσολυμιτικῶν σφραγιδων και εκ κριτικῶν διαιτή-
σεων: και τον καιρόν παραφυλάττοντες χρημάτων τε συλλογήν

քանի որ հայերը, ինչպես ասում է և [Գրիգոր] Աստվածաբանը³, բնավորությամբ նենգ են ու խռովարար, ամենևին հանգիստ չեն մնում, ուստի մենք մտահոգ ենք, թե հետագայում ևս, առիթից օգտվելով, նրանք նման արարքների ձեռնամուխ կլինեն, նախկինում մեզ հանդիպած փորձությանն անտեղյակ լինելով՝ իրենք էլ մեծ վնաս կկրեն, ինչպես տեղի ունեցավ և մեր օրերում: Քանզի անտեղյակ են, չգիտեն՝ նրանց ձեռնարկումների դեմ մեզանից առաջ եղողներն ինչպես վարվեցին, թեև առաջացան շատ անբարենպաստ վիճակներ: Հետագայում ձեռք բերված փորձից մենք պարզեցինք, թե նման շատ բաներ տեղի ունեցան Երուսաղեմի պատրիարքներ երջանկահիշատակ Սոփրոնիոսի⁴, Թեոդոսիոսի՝ արաբերեն Ատտալա կոչվածի⁵, Թեոփանեսի⁶ և Տեր Պայիսիոսի⁷ օրերում, սակայն պատմական շարադրանքի չարժանացան, լռության մատնվեցին և քիչ էր մնացել կատարյալ մոռացության տրվելին: Ահա դա նկատի ունենալով և ջանալով, որ մեզանից հետո եկողները նման փորձանքների չհանդիպեն, մենք՝ իրադարձությունների ականատեսներս և գործող անձինք, որոշեցինք պատմել այդ մասին՝ կանխավ գիտենալով, որ դա մեր ազգի համար շատ օգտակար է լինելու, նամանավանդ նրանց, ովքեր կբազմեն Երուսաղեմի այս առաքելական աթոռին: Նախաձեռնելով այդ գործը՝ մենք չէինք ձգտում ոչ փառքի և ոչ անձնական օգուտի. դա մեր ինչի՞ն է պետք, այլ գալիք սերունդների օգտի մասին հեռվից մտահոգ ենք:

2. Հայերը բնությամբ կոշտուկոպիտ ժողովուրդ են՝ մշտապես խառնակությունների պատրաստ: Սոտ քսան տարի առաջ նրանք մեջտեղ հանեցին մեր դեմ նյութած դավադրությունը: Սուրբ Գերեզմանի գմբեթի շինարարության առիթով Երուսաղեմի բնակիչներից բազմաթիվ վկայություններ հավաքեցին, իսկ դատավորից՝ փաստաթղթեր: Նրանք մեր ունեցած փաստաթղթերի բովանդակությունն էին փոփոխության ենթարկում, ուրիշների վրա ամբողջ ջնջումներ ու պոկումներ կատարում և երուսաղեմյան կնիքներով ու դատական միջնորդություններով լի տոպրակներ լցնում: Հարմար առիթ որսալով, ապա և դրամական միջոցներ կուտակելով՝ փորձում էին իրենց ուզածը պաշտոնապես էլ հաստատել: Ավելի քան յոթ տարի նախապատրաստվում էին և գործի անցան հետևյալ պատճառով: Այն-

ποιούμενοι, και ἐκ τοῦ κράτους προσεδόκων τὸ ἐνδοξιμον. Ὁ μὲν οὖν χρόνος παρετηρεῖτο και πρὸ ἐτῶν σχεδὸν ἑπτὰ και ἐπέκεινα προεγυμνάζετο, και κείραν ἐδίδου τῷ πράγματι ἐξ αἰτίας τοιαύδα. Συνέβη μὲν ἐν τῷ τότε τὸ τῶν Ἀρμενίων πάσχα τῇ καθ' ἡμᾶς
 5 κυριακῇ τοῦ Θωμᾶ γεγονέναι, και θροῦς ἐγεγόνει πολὺς ἀγωνιζομένων τῶν Ἀρμενίων ἀποδειξαι κατ' αὐτοὺς εἶναι τὸν τοῦ πάσχα διορισμόν και τοῦτο χρημάτων δυνάμει συστήσασθαι ἐπεποιθεσαν. Ἄλλ' ἦν ἐν τῷ τότε πατριάρχης τῶν Ἱεροσολύμων ὁ σοφώτατος Χρῦσανθος, ἀνὴρ τοὺς κατ' αὐτὸν ὑπερβάλλων σοφία τε και πο-
 10 λιτικῇ συνέσει· δε και σιωπήσαι ἐν τῷ τότε τοὺς Ἀρμενίους ἐποίησε, διὰ διορισμοῦ και τοῦτο βασιλικῶ, μηδ' ἐπὶ πλέον ἐρεύνης τὸ πρᾶγμα ἀξιώσασθαι, μηδὲν ἄλλο τι διαπραξάμενος ἀλλὰ σιγῇ ἐπικαλύψαι τὸ πᾶν και τὸ τραῦμα ἐκμαλάξαι ταῖς ἀλοφασίαις· ἄλλοις δὲ παρηγεῖτο τὴν κάθαρσιν αἰτίας αἷς οἶδεν αὐτός, ὀλίγοις μὲν
 15 γνωσταῖς, ἑαυτῷ δὲ ὡς ἐδόκει συνετωτάταις.

3. Παρήλθε μὲν οὖν ὁ χρόνος ἐκεῖνος και ὁ τῶν Ἀρμενίων ἐπληθύνετο πλοῦτος και ἐξ ἄλλων αἰτιῶν, μάλιστα δὲ — ὡς οἱ πλείους ἔλεγον—ἐξ οἰκοδομῶν. Οἰκοδομεῖν γὰρ ἐπιχειροῦντες οἰκη-
 20 ματὰ τινα ἐν τῷ τῶν Ἱβήρων μοναστηρίῳ και τὰ παλαιὰ καθαιρούντες θησαυρῶ και μάλα πολλῶ περιτυχεῖν ἐλέγετο, ἐβεβαίον δὲ τὴν φήμην και φόνος ἐξ αὐτῶν γεγονώς τῇ ἐν Ἱεροσολύμοις πύλῃ τῆς Δαμασκοῦ λεγομένη ἀνδρὸς τινοῦς ὑπουργούντος ταῖς οἰκοδομαῖς, δε και τὸν λόγον διεφημίσατο και ταῖς κρατοῦσιν ἐξά-
 25 κουστον ἐποίησατο· ἀλλὰ δέκα ταλάντων τὴν φήμην ὠνήσαντες και τὴν λαχούσαν και φημίζουσαν γλώτταν σὺν τῇ κεφαλῇ τῇ γῆ ἀπορριψάντες τὴν φήμην ἀπέκρυψαν. Πλέον δὲ πάντων ἐβεβαίον ἢ τῶν πραγμάτων κατάστασις· οἱ γὰρ Ἀρμένιοι πρὸ ὀλίγων ἐτῶν και αὐτοῦ ὑπερουντό τοῦ ἐπιουσίου ἔχρου, και κανθήλας ἐπίπρασκον, και ἐς τοσοῦτον κατήντησαν, ὥστε και λαϊκῶν ἀνδρα προσεστεύοντα
 30 ἔχειν· και τοῦτο οὐ πρὸ πολλοῦ, ἀλλὰ και μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων περιῆν ὁ ἐν αὐτοῖς προσεστεύσας· Ἀσφαντούρης δὲ ἦν ὄνομα αὐτῷ. Ἐκ τούτου δὲ τοίνυν φανερόν ὡς ὁ αἰφνίδιος πλοῦτος οὐκ ἐξ εἰσοδημάτων ἀλλ' ἐκ μόνου τοῦ προρρηθέντος Ἱβηρικῶ θησαυροῦ.

պես պատահեց, որ հայոց Ձատիկը համընկավ մեր Թովմայի կիրակիին, ուստի մեծ աղմուկ բարձրացավ: Հայերը ջանում էին ապացուցել, որ տվյալ պարագայում Ձատիկի տոնը նշելու իրավունքը վերաբերում է իրենց, և փորձում էին դա հաստատել կաշառքի օգնությամբ: Այն ժամանակ Երուսաղեմի պատրիարքը հրիսանթոսն⁸ էր՝ իր ժամանակի ամենաիմաստուն, քաղաքական խորամտությամբ աչքի ընկնող մարդը: Նա հայերին լռեցրեց, այն էլ թագավորական որոշմամբ, որի համաձայն խնդիրը լուծված վերջացած էր և այլևս քննության կարիք չուներ: Վերջինս այլ բան չարեց, միայն կրքերը հանդարտեցրեց, վերքը քսուքներով ամոքեց: Նա խնդրի վերջնական լուծման գործը ուրիշների վրա թողեց, իր համար հասկանալի ու շատ խոհեմ, բայց քչերին հայտնի նկատառումներով:

3. Այդ տարին անցավ, բայց հայոց հարստությունը գնալով աճում էր: Պատճառները տարբեր էին, բայց ամենից առաջ, ինչպես շատերն էին ասում, շինարարությունն էր: Երբ ձեռնարկել էին վրացիների վանքի տարածքում մի քանի շենք կառուցել, հները քանդելու ժամանակ, ինչպես ասում են, մեծ գանձ գտան: Դեպքը հաստատում է նաև այդ գանձի պատճառով Երուսաղեմի Դամասկոսի դարպաս կոչվող վայրում շինարարության գլուխը կանգնած մի մարդու սպանությունը: Նա ուզեցել էր գանձի գյուտի մասին լուրը տարածել և այդ մասին տեղյակ պահել իշխանություններին: Բայց հայերը տասը տաղանդ փողով գյուտի մասին լուրը նրանից գնեցին, ապա նրան սպանեցին և լեզուն գլխի հետ թաղեցին ու, այդպիսով, գանձի գյուտը թաքցրին: Գանձի գյուտի մասին նախ և առաջ վկայում է իրերի դրությունը: Հայերը հիշյալ դեպքից մի քանի տարի առաջ օրվա հացի կարոտ՝ իրենց գոյությունը պահպանում էին կանթեղների վաճառքով, այն աստիճան կարիքի մեջ մեջ էին, որ իրենց եկեղեցական գործերի վերակացուն աշխարհական էր: Եվ դա ոչ շատ հեռու անցյալում, նա մինչև մեր օրերը դեռ կենդանի էր: Անունը Ասֆանտուր⁹ էր: Այդ բոլորը վկայում են այն բանի օգտին, թե անակնկալ հարստությունը եկամուտներից չէր գոյացել, այլ միայն ու միայն վերոհիշյալ վրացական գանձից:

4. Τούτω τοίνυν περιτυχόντες και ἔξω φρενῶν πάντῃ γενόμενοι πρὸς πολλὰ διηγεύοντο πράγματα. Ἄλλ' οὖν τὸ κακὸν ἐλλομνάσαν οὐκ ἔζη συσχεῦθῆναι, εἰ μὴ τι σχίσμα σφοδρὸν και διασφάγα δεινὴν ἀπεργάσασθαι. Ἐλλήλυθεν οὖν ὁ ἐκαίνοις ἐφετὸς και πρὸ πολλοῦ ζητούμενος χρόνος, και ἐπιχειρεῖν ἤρξαντο. Ἄνῆρ τις τῶν 5 Ἀρμενίων Σεχπόζης καλούμενος, ἔκ τε τῆς τραπεζιτικῆς τέχνης ἔκ μικροῦ μέγας και ἔξ ἐνδοσῶς πολυκτῆμων γενόμενος—ἀρτοπώλης γάρ ὢν πρότερον κατά μικρὸν τραπεζίτης ἐγένετο— και ἀρχοντί τινι τῆς βασιλείας προσωκειώθη Κουπλελόγλου, μπᾶς-μπακικουλοῦ τὴν ἀξίαν, ὑφ' οὗ και τὰ πλείω συνέλεγε χρήματα, οὐ 10 μόνον ἔξ αἰτίας τῆς τέχνης αὐτοῦ ἀλλὰ και ἔξ ἄλλης τινὸς ἐπισυμβάσης τύχης. Κατ' ἐκεῖνο καιροῦ συνέβη και τὴν ἀποστασίαν γενέσθαι, οἱ δ' ἀποστάται ἐπὶ τοιαύτῃ τέχνῃ ὄντι πλῆθος αὐτῶ ἐνεπιστεύοντο χρημάτων, και ὅσα περ ἕκαστος συνέλεγε τῶ Σεχπόζῃ ὡς πιστῶ παρεδίδου φύλακι. Ἴνα δὲ μὴ ὑπόνοιαν παράσχη, 15 αὐτὸς μὲν ἀπέδρα, ὁ δ' ἀδελφὸς αὐτοῦ τὴν φυλακὴν ἐνεπιστεύετο. Ἐν τούτῳ οὖν συνέβη και ὁ τῶν ἀποστατῶν ὀλεθρος, και τούτων ἀποκτανθέντων πάντα τὰ χρήματα ὄψεσθαι τῶ Σεχπόζῃ προσέμειναν.

5. Μία μὲν οὖν αὕτη τύχη τοῦ πλουτισμοῦ τοῦ Σεχπόζῃ ἐγένετο, ἑτέρα δὲ ὁμοία αὐτῇ, ἦν μελίζω μὲν ἀκριβῶς οὐκ ἔχω 20 εἰπεῖν, ἐλάττω δὲ οὐδαμῶς. Ὁ ῥηθεις Κουπλελόγλους μπᾶς-μπακικουλος,—ὁ οὐ και πρῶτον ὀρισμὸν ἐποιήσαντο ἐπὶ τῆς τοῦ Ἱμπραήμ-πασᾶ ὑπατείας ἐν ἔτει ἀρμῆ' (1730), ὃν ἀνακαίνισαντες ἐπὶ τοῦ νῦν βασιλεύοντος χρόνου ἐν ἔτει ἀρμῆ' (1731) ἔσχον—οὗτος τοὺς ἀποστάτας δεδιώς και διαβολὴν ἄλλῃ τινὶ ὑπονοούμενος παραίτησιν 25 τοῦ ὑφ' ἑαυτοῦ αὐτοῦ ἐποίησατο και ἐν Μεδίνα χάριν προσκυνήσεως παραγενέσθαι ἤξικωσε, τὴν τοῦ καιροῦ ἀποφεύγων τὴν βίβην και σύγχυσιν πάντα δὲ τὸν πλοῦταν αὐτοῦ τῶ Σεχπόζῃ ἐνεπιστεύεσατο, ὄντι τε και δοκοῦντι πιστῶ τῆς τοῦ πλοῦτου φυλακῆς. Καί μεχρι μὲν τινος συμπαρομαρτῶν ἦν τῶ Κουπλελόγλου τουτωί, τεκμήριον 30 δεικνύων τῆς πρὸς αὐτὸν ἀγάπης και πίστεως· ὁ δὲ ἀπελθὼν εἰς Δαμασκὸν και μετὰ τοῦ ἡγεμόνος εἰς Μεδίνα παραγενόμενος και προσκυνήσας ἐν Ἱεροσολύμοις ἐπέστρεψε· διώριστα δὲ αὐτῶ

4. Այդ հարստության տեր դարձած, կատարյալ խելակորույս՝ բազում գործեր նախաձեռնեցին: Անհնարին է ծովացած չարիքը կանգնեցնել՝ առանց գործի դնելու խորը հերժում ու սարսափելի ջարդ: Նրանց համար ցանկալի և վաղուց ակնկալված ժամանակն եկավ, և նրանք գործի անցան: Սեղբոս անունով¹⁰ մի հայ սեղանավորությամբ աննշանից մեծ մարդ դարձավ, չքավորից՝ մեծահարուստ: Նախկինում նա հացավաճառ էր, կամաց-կամաց դարձավ սեղանավոր: Նա բարեկամացավ թագավորական *բաշ-բակիկուլուի*¹¹ պաշտոնը վարողի հետ, անունը՝ Կուպլելուօղլու, և իր փողի մեծ մասը կուտակեց նրա հովանավորությամբ: Եվ դա ոչ միայն իր արհեստով, այլև մի այլ բախտի բերմամբ: Հենց այն ժամանակները ապստամբություն բռնկվեց¹², ապստամբները նրան, որպես սեղանավորի, բազում դրամ էին ի պահ տալիս: Ով ինչ ձեռք էր բերում, որպես վստահելի մարդու, Սեղբոսի մոտ էր պահում: Վերջինս, կասկած չհարուցելու մտահոգությամբ, թողեց փախավ, իսկ փողերը պահելու գործը վստահեց իր եղբորը: Այդ ընթացքում տեղի ունեցավ ապստամբների ջարդը, և նրանց սպանությունից հետո ամբողջ դրամը ձրի մնաց Սեղբոսի մոտ:

5. Սեղբոսի հարստացման պատճառներից մեկն ահա այդ էր: Բայց կա և երկրորդը, դրա նմանը, որի մասին առավել ճշգրիտ ասել չեմ կարող, բայց պակաս էլ՝ ոչ մի կերպ: Հիշյալ *բաշ-բակիկուլու* Կուպլելուօղլուն, որի միջոցով [հայերը] ձեռք բերեցին առաջին որոշումը, Իբրահիմ-փաշայի կառավարման օրոք էր՝ 1142 (1730) թ., իսկ այն նորոգեցին ներկայումս թագավորողի օրոք, ընթացիկ 1143 (1731) թ.¹³: Ապստամբներից վախեցած և որևէ այլ զրպարտություն կանխատեսելով՝ իր պաշտոնից հրաժարական տվեց և խնդրեց՝ թույլ տրվի Սեդինա ուխտի գնալ: Նա խույս էր տալիս խառն ու շփոթ ժամանակներից և իր ողջ հարստությունն ի պահ վստահեց Սեղբոսին, որպես իրեն հավատարիմ և վստահելի մարդու: Վերջինս որոշ ժամանակ ուղեկցում էր հիշյալ Կուպլելուօղլուին, ապացուցում նրա հանդեպ տածած սերն ու հավատարմությունը: Կուպլելուօղլուն գնաց Դամասկոս, կողմնակալի¹⁴ հետ եղավ Մեդինայում, երկրպագեց

καὶ ἡ τῶν Σολομωντείων ὑδάτων ἐπιστασία ἐπὶ τῷ ταῦτα ἐν Ἱερουσαλὺμοις εἰσαγαγεῖν ἔλεει τῆς τοῦ βασιλεύοντος μητρὸς. Ἐν τούτῳ οὖν συνέβη τελευτῆσαι τὸν Κουπλελόογλου ἀδιάθετον καὶ πάντα τὸν πλοῦτον αὐτοῦ πρὸς τὸν Σεχπόζην μείναι.

- 5 6. Ἐκ τούτου μὲν μέγας τε καὶ πολὺς ὁ Σεχπόζης γενόμενος πρὸς μεγάλα τινὰ ἑαυτὸν διηρέθιζεν, ὡσπερ θέλεαρ ἀγκίστρω τὸν πλοῦτον αὐτοῦ περιθέμενος καὶ τοὺς κρατοῦντας ἔλκων. Ἴνα δὲ μὴ μακρὰν τὸν λόγον ποιήσωμεν, τοῦ Τοπαλ Ὀσμάν-πασᾶ τῆς ὑπατικῆς καθαιρεθέντος ἀρχῆς ἄλλος τις ὑπατος ἐγένετο Ἄλη-
10 πασᾶς λεγόμενος, Ῥεβανίου τῆς Περσίας ὢν ἡγεμῶν. Οὗτος δὲ ἀρχιατροῦ τινος ἦν υἱὸς Νοῦχ-ἐφέντη καλουμένου, καὶ ἐκ παιδικῆς ἡλικίας ἐπὶ πολλαῖς βασιλικαῖς χρηματίσας ὑπηρεσίαις γνωστὸς μὲν καὶ ἄλλοις πολλοῖς ἐγένετο, μάλιστα δὲ οὖσιν Ἀρμενίοις, τούτῳ τῷ Σεχπόζη καὶ ἐτέρῳ τινὶ Σιρίνῃ λεγομένῳ, ὃς τῷ πατρώῳ αὐτοῦ
15 ὑπηρετηκῶς ἦν οἴκῳ. Ταυτηνὶ οὖν τὴν ὑπατείαν ἴδιον εἶναι καιρὸν τῆς ἀνταρσίας αὐτῶν ἡγούμενοι ἐπιχειρῆσαι προεδυμήθησαν, ἀλλ' ἀναφανδὸν μὴ τολμήσαντες κρύβδην πως καὶ ὑφάλως ἐφάψασθαι τοῦ πράγματος προῦκριναν. Καὶ δὴ σιέψεως γενομένης ἔδοξε τοῖς Ἀρμενίοις βουλῇ τοῦ Σεχπόζη ἀναφορὰν ποιησαμένοις
20 ἀποδοῦναι τῷ ὑπάτῳ, ἦν δὲ ἡ ἀναφορὰ μετὰ τοιαύδε περιλήψεως. «Ἐπειδὴ ἐν τῷ γένει ἡμῶν ἐκ τῶν παλαιῶν βασιλέων ἀνέκαθεν προνομία τινα δέδονται βασιλικοῖς ἐπιγεγραμμένα χερσὶ τῶν ὁμοφύλων γενῶν προεδρεύειν καὶ ὑποκειμένα ταῦτα ἔχειν, οἱ Ῥωμαῖοι δὲ πλεονεξία κινούμενοι λάθρα πως καὶ ἄνευ ἡμετέρας εἰ-
25 δήσεως παραχαράξαι τὰ τοιαῦτα ἐτόλμησαν, δεόμεθα τῆς κραταιᾶς βασιλείας ὅπως ἐκ τῶν κωδίκων ἐξεληθόντων τῶν ἀρχαίων ἡμῶν θεσπισμάτων δοθῆ ἡμῖν παρὰ τοῦ βασιτικοῦ ἐλέους ὁρισμὸς συστατικὸς τῶν ἡμετέρων ἀρχαίων προνομίων».

7. Ταύτης τοίνυν δοθείσης τῆς ἀναφορᾶς προσέταξεν ὁ ὑπα-
30 τος ἐκ τῶν κοινῶν κωδίκων ἐξελθεῖν τὰ ὑπὲρ τῶν Ἀρμενίων ὀδομένα γράμματα. Δαβόντες δὲ οἱ Ἀρμενιοὶ τὴν ἀναφορὰν παρήγαγον τῷ μπεϊλεκτζή-ἐφέντη (οὗτος γὰρ ἐστὶν ἐπιστάτης τῶν κοινῶν κωδίκων). ὁ δὲ τῷ ρεῖζ-ἐφέντη ἐνδείξάμενος τὴν ἀναφο-

և վերադարձավ Երուսաղեմ: Նա, սուլթանի մոր ողորմածությամբ, նշանակվեց նաև այն ժամանակ բերված Սողոմոնյան ջրերի վերակացու: Այդ ընթացքում ահա, առանց կտակ թողնելու, վախճանվեց Կուսվելուօղլուն, որի ողջ հարստությունը մնաց Սեղբոսին:

6. Սեղբոսն այդ կերպ մեծահարուստ դառնալով՝ սկսեց ձգտել մեծ գործերի: Նրա հարստությունը, կարծես կարթի վրա դրած, իրեն էր ձգում իշխանավորներին: Խոսքս չերկարելու համար ասեմ, որ Թոփալ-Օսման-փաշայի՝ կուսակալությունից պաշտոնանկ արվելուց հետո կուսակալ նշանակվեց Ալի-փաշա անվանյալը՝ Պարսկաստանի Ռեանի¹⁵ կառավարիչը: Նա Նուխեֆենդի անվանյալ բժշկապետի որդին էր և փոքր հասակից թագավորական բազում պաշտոններ վարելիս շատերի հետ էր ծանոթություն ստեղծել, հատկապես երկու հայերի, այն է՝ հիշյալ Սեղբոսի և մի ուրիշի՝ անունը Շիրին, ով ծառայել էր իր [Ալի-փաշայի] հորենական տանը: Ահա սրա կուսակալության օրոք (այդ երկուսը), ժամանակը բարենպաստ համարելով, որոշեցին ձեռնամուխ լինել իրենց խռովությանը, բայց չհանդգնեցին դա բացահայտ անել, նախընտրեցին ծածուկ ու թաքուն գործել: Հայերը, խորհրդածելուց հետո, Սեղբոսի խորհրդով որոշեցին դիմում գրել և ներկայացնել կուսակալին: Դիմումի բովանդակությունն այպիսին էր. «Անցյալի թագավորներից սկսած մեր ազգին մշտապես տրվում են թագավորի ձեռքով ստորագրված որոշ արտոնություններ, այն է՝ ղեկավարել համազգի¹⁶ համայնքները և ունենալ իրենց ենթակայության տակ: Սակայն հույները ազահությունից դրդված՝ ծածուկ, առանց մեր գիտության հանդգնեցին արտոնությունների մասին փաստը կեղծել, ուստի խնդրում ենք հզոր թագավորությանդ, քո թագավորական ողորմածությամբ կարգադրել, որ օրենսգրքերից մեջտեղ բերվեն մեր հին արտոնությունները հաստատող հին հրովարտակաները»:

7. Այդ դիմումի ներկայացումից հետո կուսակալը կարգադրեց ընդհանուրին վերաբերող օրենսգրքերից հանել հայերին տրված փաստաթղթերը: Հայերը, ստանալով դրանք, ներկայացրին *բեյլեքջի էֆենդիին*¹⁷ (ընդհանուրին վերաբերող օրենսգրքերի վերակացուն է նա), նա էլ իր հերթին դիմումը ցույց

ρὰν καὶ ἐπὶ χειρας δοῦς καὶ ἀναγνώσεως ἀξιώσας προσετάγη ἀντι-
γράψαι τε καὶ δοῦναι ὅσα περ περὶ ταύτης τῆς ὑποθέσεως εἶτε
ὑπὲρ ἡμῶν εἶτε καὶ περὶ τῶν Ἀρμενίων σημειοῦσιν οἱ κώδικες. Ἐρευ-
νησας δὲ τούτους καὶ μηδὲν ἄλλο εὐρών εἰ μὴ τρεῖς τινας ὀρισμούς
ὑπὲρ ἡμῶν ὄντας ὑπογράψαι παρέδωκε. Τῶν δὲ ὀρισμῶν τούτων ὑπὲρ 5
ἡμῶν ὄντων, ἀσυμφώνων δὲ τοῖς Ἀρμενίοις, τῶν γραμματικῶν
τις παρήγαγεν ἡμῖν διηγησάμενος τάς καθ' ἡμῶν σκευωρίας. Ἐμῶν
δὲ μὴ ὄντων ἐν τῷ τότε καιρῷ ἐν Βασιλευούσῃ (ἀπεληλύθειμεν
γὰρ ἐν Ἱεροσολύμοις), ὁ ἡγούμενος ἡμῶν λαβὼν τὴν μετὰ τῶν
σημειωμάτων ἀναφορὰν καὶ ἄλλην ὁμοίαν ποιησάμενος ἐδεδώκει 10
τῷ ὑπατικῷ βήματι. Δευτέρου ἄνευ λόγου ὀρισμὸς δέδοται ἀνα-
φορᾶς δοθιέσης ἐκ τοῦ ρεῖζ-ἐφέντη, καὶ τοῦτον τὸν ὀρισμὸν ἀπε-
στάλκει ἡμῖν ὁ ἐν Βασιλευούσῃ ἡγουμενεύων (Διονύσιος δὲ ἦν
ὄνομα αὐτῷ) καὶ ἐν τῷ τοῦ κριτοῦ κώδικι ἐν Ἱεροσολύμοις ἐστη-
μειώσαμεν μηδὲν τι ἄλλο ποιήσαντες. Οἱ δὲ Ἀρμένιοι κατ' αὐ- 15
τῶν ἰδόντες τὸ ἐγχείρημα ἐτέραν ἐπάροντο. Πανδημεὶ συλλεγέντες
τῷ βασιλεῖ ἐδεδώκεσαν ἀναφορὰν προσκλαιόμενοι ὡς ὑφ' ἡμῶν
ἀδικοῦνται, καὶ τοι γε τσοῦτους ἔχοντες ὀρισμοὺς βασιλικούς,
πολλοὺς τε καὶ διαφόρους ἀρχαίων βασιλέων, ἡμῶν δὲ μηδένα ἐχόν-
των ὀρισμὸν, εἰ μὴ μόνον ἐκ συναρπαγῆς καιροῦ χρημάτων δυ- 20
νάμει κρυφίως λαμβανόντων. Μετὰ δὲ ταῦτα ἐδέοντο τοῦ βασι-
λεύοντος ὀρισμὸν δοθῆναι ἐπὶ τῷ θεωρηθῆναι τὰ τούτων γράμματα
ἐπὶ τοῦ Ῥούμελη-καζασκέρη Μπουραντέρ-Ζαντέ-Μεχμέτ-ἐφέντη,
καὶ ἀναφορὰν ποιῆσαι εἰ ἀληθῆ εἰσιν ἅπερ ταῖς χερσὶ κατέχουσι
βασιλικά γράμματα, ἔτι δὲ καὶ παρὰ τοῦ κάλφα τῶν ἐπισκόπων 25
ἐξελεθεῖν τὰ ὑπὲρ αὐτῶν ἐν τοῖς κώδιξιν αὐτοῦ σημειώματα.

8. Ταῦτα οὖν ἰδὼν ὁ βασιλεὺς καὶ ἀδεκάστους νομίσας τὸν τε
καζασκέρην καὶ τὸν κάλφην διώρισεν ἐν τῇ ἀναφορᾷ αὐτῶν θεω-
ρηθῆναι ἀμφοτέρων τῶν γενῶν τὰ γράμματα καὶ ἀναφορὰν γενέ-
σθαι, ἔτι δὲ καὶ ἐκ τοῦ κώδικος τῶν ἐπισκόπων ἐξελεθεῖν εἰ τι 30
αὐτοὶ ἔχουσιν ὑπὲρ αὐτῶν σημείωμα. Μετὰ τοῦτου τοίνυν τοῦ
ὀρισμοῦ ἀπελθόντες εἰς τὸν ὑπατον Ἀλῆ-πασάν καὶ τοῦτον ἢ τῇ
τοῦ Σεχπόζη εὐνοίᾳ ἢ καὶ χρήμασιν ἀπατήσαντες προσταξάσι τὸν

տվեց *ռեյիզ-էֆենդիի*¹⁸, ընթերցման արժանացրեց, վերջինս էլ կարգադրեց արտագրել և հույներիս ու հայերին տալ այն, ինչ նշված կա օրենսագրքերում և վերաբերում է նրանց: Նա պրպտեց, բայց ընդամենը մեր օգտին վկայող երեք որոշում գտավ, որոնք տվեց, որ արտագրվեն: Մեր, բայց ոչ հայերի, օգտին վկայող այդ որոշումները գրագիրներից մեկը հանձնեց մեզ և ծանոթացրեց մեր դեմ նյութված քսություններին: Այն ժամանակ մենք Սայրաքաղաքում¹⁹ չէինք (գնացել էինք Երուսաղեմ), ուստի մեր վանահայրը, առնելով նշումներով դիմումը և նմանը կազմելով, հանձնեց կուսակալի ատյանին: *Ռեյիզ-էֆենդիին* տրված դիմումի վրա, առանց որևէ պատճառաբանության, մի երկրորդ որոշում է նա կայացնում, որը ևս մեզ ուղարկեց Սայրաքաղաքի մեր վանահայրը (նրա անունը Դիոնիսիոս էր): Այն արձանագրել տվեցինք Երուսաղեմի դատավորի օրենսգրքում և այլ բան չարեցինք: Հայերը, տեղի ունեցածը համարելով իրենց դեմ արված ոտնձգություն, այլ քայլի դիմեցին: Ամբողջ համայնքով հավաքվեցին և թագավորին դիմում ներկայացրին, աղաչել-պաղատելով, թե մենք իբր իրենց հանդեպ անարդար ենք վարվում, հակառակ որ հին թագավորներից տրված բազում և զանազան որոշումներ ունեն, իսկ մենք՝ հույներս, չունենք և ոչ մեկը, բացի ինչ որ առիթի բերմամբ, դրամի զորությամբ ծածուկ հայթայթվածից: Այնուհետև թագավորին խնդրում էին կարգադրել Ռումելիի²⁰ *քազասկերի*²¹ Բուրադեր-զադե-Սեհմետ-էֆենդիին ստուգելու իրենց փաստաթղթերը և զեկույց ներկայացնելու՝ իսկակա՞ն են արդյոք իրենց ձեռքում առկա թագավորական փաստաթղթերը, ինչպես նաև վերադիտողների *կալֆայի*²² օրենսգրքերից մեջտեղ բերելու իրենց օգտին վկայող նշումները:

8. Թագավորը, ծանոթանալով դրանց, իսկ *քազասկերին* և *կալֆային* անկաշառ մարդիկ համարելով՝ կարգադրեց, որ երկու համայնքների փաստաթղթերը ստուգեն և արդյունքների մասին զեկույցեն, ապա նաև վերադիտողների օրենսգրքից հանվեն, եթե այնտեղ առկա է նրանց օգտին վկայող որևէ նշում: Ահա այդ որոշմամբ նրանք գնացին կուսակալ Ալի-փաշայի մոտ, ով, կամ Սեղբոսի հանդեպ տածած բարեկամության շնորհիվ, կամ նրան դրամով խարդավանելով, այնպես արեցին, որ նա *քազասկերին* և *կալֆային* հրամայեց գործել հօգուտ հայերի:

- τε καζασκέρην και τὸν κάλφον ἐποίησαν ἐπὶ τῷ τὰ τοῖς Ἀρμε-
νοις συμφέροντα ἐνεργῆσαι. Ἀπήγαγον οὖν τὰ ἄπερ αὐτοὶ ἔσχον
γράμματα· ὁ δὲ ταῦτα ἰδὼν ἴσα ὄντα ἐκ τῶν ἡμετέρων ἐξαχθέντα,
μεταβεβλημένου μόνου τοῦ ὀνόματος, και μηδὲν περὶ ἡμῶν ἐρευ-
3 νήσας, και τοι γε δεδεκασμένος ὢν, ἀλλ' οὖν και τῆς θείας οὕτως
οἰκονομησάσης προνοίας — οὐ γὰρ συνέφερον ἐν τῷ τότε μηδὲν
περὶ τούτου κινήσαι τε και διασεῖσαι, τῶν πραγμάτων ἐπ' αὐτοῖς
πάντων ὄντων — ἀναφορὰν δέδωκε τῷ ὑπάτῳ ὡς ἐωράκει ἄρα τὰ
τῶν Ἀρμενίων γράμματα και ὡς ἀληθῆ εἰσιν, μηδὲν ἄλλο εἰπὼν
10 εἰ μὴ κατάλογόν τινα ποιησάμενος τῶν ὢν εἶπον ὡς ἔχουσιν αὐτοὶ
θεσπισμάτων. Ἐῖτα ἀπελθόντες και εἰς τὸν τῶν ἐπισκόπων κάλ-
φον, προστεταγμένον ὑπὸ τοῦ ὑπάτου ἄντα, και χρυσίνοις πολλοῖς
ἐμπλήσαντες ἐξήγαγον και ἐκ τοῦ κώδικος ἐκείνου θέσπισμα βα-
σιλικὸν τοῦ τὴν Ἱερουσαλήμ λαβόντος σουλτὰν Σελίμη, μήτε
15 ἀρχὴν βασιλικῆς ἔχον ἐπιγραφῆς οὐτ' ἄλλο τι διακριτικὸν σημεῖον,
εἰμὴ μόνον ὡς ἐν παλαιῷ καταστίχῳ εὔρηται (και ἐξ εἰκασίας
τοῦ βασιλέως ἐκείνου εἶναι ἐμπεδώσαντες) ἐν χάρτῃ τινὶ κεκολ-
λημένῳ, πάμπαν ὡς ἐδόκει τοῦ καταστίχου ἀλλοτριῶ, οὐκ αὐτοῦ
ἀλλ' ἄλλου τινὸς πρὸ αὐτοῦ τὸ τεχνασμα τοῦτο μηχανησαμένου,
20 ὡς μετὰ ταῦτα ὁ αὐτὸς δικαιολογούμενος ὠμολόγησε. Πλέον δὲ
πάντων τὸ ἀπατήσαν τὸν κάλφον τοῦτο ἦν. Ἔθος ἐστὶ πάντα τὰ
τοῖς ἐκκλησιαστικοῖς ἀναφερόμενα γράμματα βασιλικά τοῖς ἐκείνου
κώδιξι σημειοῦσθαι και φυλάττεσθαι, οὐδὲν δὲ τῶν ἡμετέρων εἶναι
περὶ ταύτης τῆς ὑποθέσεως.
- 25 9. Ἐξαγόντες τοίνυν και τοῦτον τὸν ἐξ ἡμισείας ὀρισμὸν ἐκ
τοῦ τῶν ἐπισκόπων κώδικος, μετὰ τῆς ἀναφορᾶς τοῦ τῆς Ροῦμα-
λης κριτοῦ τῷ ὑπάτῳ ἐκομίσαντο· ὁ δὲ ταῦτα ἰδὼν ὀρισμὸν γε-
νέσθαι προσέταξεν ἔχοντα τὴν τε ἀναφορὰν αὐτῶν, τὸ τοῦ κριτοῦ
ἰλάμιον, και τὸ ἐκ τοῦ κώδικος ἐξαχθὲν σημεῖωμα. Ἐνεῦθεν
30 πρώτη ἀρχὴ τῆς τῶν Ἀρμενίων ὑψαυθένου ἀλαζονείας ἐγένετο·
μετὰ γὰρ τὸ γενέσθαι τὸν ὀρισμὸν ἰδίᾳ ἀναφορᾷ τῷ βασιλεῖ ἀπε-
στάλκε· αὐτὸν ὁ ὑπάτος, ὁ δὲ βασιλεὺς μηδὲνα ὀρῶν τὸν ἀντικείμε-
νον τῷ πράγματι, τῷ τε ὑπάτῳ πιστεύσας και ἀληθῆ εἶναι νομίσας

Նրանք կորզեցին ինչ փաստաթղթեր, որ կային նրանց մոտ: [Ալի-փաշան] տեսավ այդ փաստաթղթերը. դրանք մեր փաստաթղթերից հանված պատճեններ էին, սոսկ անունն էր փոխված: Նա մեր փաստաթղթերն ամենևին չստուգեց, բայց, հակառակ որ կաշառված էր, սուրբ մախախնամությամբ (այդ պահին նրանց ծեռնուու չէր անդրադառնալ այդ խնդրին, մտքերը խռովել, քանզի շատ էին զբաղված) կուսակալին զեկուցեց, թե հայոց փաստաթղթերը ստուգել է, դրանք վավերական են, և այլ բան չավելացրեց, պարզապես ինչ-որ մի ցուցակ կազմեց, հայերի ասելով՝ իրենց ունեցած հրովարտակների վերաբերյալ: Այնուհետև գնացին նաև վերադիտողների *կալֆայի* մոտ, ով կուսակալի կողմից կարգադրություն էր ստացել, և բազում ոսկիներով կաշառելով՝ այդ օրենսգրքից մեջտեղ հանեցին Երուսաղեմը գրաված սուլթան Սելիմի²³ թագավորական մի հրովարտակ, որի սկզբում գոյություն չունեի ոչ թագավորական մակագրություն, ոչ որևէ այլ հատուկ նշում, և համարելով, որ այդ թագավորի կողմից է հաստատված, մի թղթի վրա փակցված ռեզիստրի թղթից միանգամայն տարբեր, կատարված ոչ նրա, այլ նրանից առաջ այդ կեղծիքը մոզոնածի: Նա արդարանալով՝ այդ բանը խոստովանեց: *Կալֆայի* թյուրիմացության մեջ գտնվելու հիմնական պատճառը հետևյալն էր: Սահմանված կարգի համաձայն եկեղեցական գործերին վերաբերող թագավորական բոլոր փաստաթղթերը գրի են առնվում և պահվում *կալֆայի* օրենսգրքերում, իսկ մեր մասին սույն խնդրին վերաբերող ոչինչ չկար:

9. Վերադիտողների օրենսգրքից ահա մեջտեղ հանելով այդ կիսատ-պռատ որոշումը՝ Ռումելիի դատավորի զեկույցով բերեցին կուսակալին, ով, տեսնելով դրանք, հրամայեց որոշում կայացնել, որում պիտի ներառվեր և նրանց զեկույցը, դատավորի *իլամի*²⁴, ապա նաև օրենսգրքից հանված նշումը: Այստեղից էլ ահա սկիզբ առավ հայոց ամբարտավան գոռոզամտությունը: Որոշման կայացումից հետո կուսակալն իր անձնական զեկույցով այն ուղարկեց թագավորին, թագավորն էլ, տեսնելով, որ ոչ ոք չի առարկում խնդրին, հավատ ընծայելով կուսակալին, ապա և վստահ, որ նրա ասածները, դատավորի զեկույցը և վերադիտողների օրենսգրքերից հանված նշումը համապատասխանում են իրականությանը, սեփական ստորագրությամբ որոշումը

τὰ τε παρ' αὐτοῦ λεγόμενα καὶ τὴν τοῦ κριτοῦ ἀναφορὰν καὶ τὸ
ἐκ τοῦ κώδικος τῶν ἐπισκόπων ἐξαχθὲν σημείωμα, ἰδίᾳ ὑπογραφή
τουτοῦ κατησαλίσατο τὸν ὀρισμόν. Ἦν δὲ ἡ περίληψις αὐτοῦ
τοιαύτη. «Ὁ τῶν Ἀρμενίων ἐν Ἱεροσολύμοις πατριάρχης Κηρκὴρης
καὶ οἱ περὶ αὐτὸν μοναχοὶ τε ὑποκείμενοι Ἀρμένιοι, καὶ ὁ ἐν 6
Κωνσταντινουπόλει τῶν Ἀρμενίων πατριάρχης Ὀβανέζης μετὰ
τῶν περὶ αὐτὸν μοναχῶν τε καὶ ὑπηκόων, ἀναφορὰν ἐδεδώκεσαν
ἡμῖν ὡς ἀδικοῦσιν αὐτοὺς οἱ Ῥωμαῖοι ἐπὶ τισὶ προνομίοις καὶ
ἰδίᾳ αὐτῶν πράγμασι, τοὺς τε ὁμοφύλους καὶ ὁμοπίστους αὐτοῖς
Ἀβυσινοὺς Κόπτας τε καὶ Σύρους βίᾳ κατέχοντες καὶ ὑποκειμέ- 10
νους αὐτοὺς εἶναι λέγοντες, ἐν τε τῇ τοῦ μεγάλου σαββάτου λιτα-
νία μηδεμίαν ἔχειν αὐτοὺς κοινωνίαν καὶ μετοχήν· ἐνθεν τοι καὶ
καιροῦ τυχόντες κρύφα καὶ μηδὲν ἄλλο ἐμφανίσει δυνάμενοι ὀρι-
σμοὺς κατὰ καιροὺς συνήγαγον, ἐξ οὗπερ συνέβη μετὰ καιρὸν
ἀπαλλοτριωθῆναι τοὺς Ἀρμενίους τῶν ἰδίων αὐτῶν πραγμάτων τε καὶ 15
μοναστηρίων, καίτοι γε ἀνεκαθεν μὲν ἔχοντας ὑφ' ἑαυτοὺς τὰς τε
ὁμοπίστους φυλάς καὶ κοινὴν τὴν εἰς τὸν τοῦ Χριστοῦ τάφον εἰσοδὸν
ἐκ παλαιῶν θεσπισμάτων παρὰ τῶν παλαιῶν βασιλευσάντων ἀλληλο-
διαδόχως θεοθέντων, ἀπὸ τε τοῦ Ἀλῆ Ὁμερ Σαλαδίνου καὶ τῶν
λοιπῶν μέχρι τοῦδε βασιλέων, καὶ ἐν τοῖς κώδιξιν ὄντων σεση- 20
μειωμένων. Προσταγῆς τοίνυν γεγονυίας τῷ τε τῆς Ῥούμελης κριτῆ
ἐπὶ τῷ θεωρῆσαι τὰ τούτων γράμματα, τῷ τε τῶν ἐπισκόπων
κάλφα ἐπὶ τῷ ἐξαγαγεῖν ἐκ τῶν παλαιῶν κώδικων τὰ ὑπὲρ αὐτῶν
σημειώματα, ἐγένετο ἀναφορὰ τοῦ κριτοῦ μετὰ τὸ θεωρῆσαι τὰ
τῶν Ἀρμενίων γράμματα, ὡς ἄρα εἰσὶν ἀληθῆ καὶ ὡς ἀνεκαθεν 25
αὐτοῖς ἦσαν θεδομέναι αἱ τε τρεῖς διαληφθεῖσαι φυλαὶ ὡς ὁμό-
πιστοι καὶ ἡ κοινότης τῆς πρὸς τὸν τάφον τοῦ Χριστοῦ εἰσοδου·
ἔτι δὲ καὶ ἐκ τοῦ κώδικος τοῦ τῶν ἐπισκόπων κάλφα ἐξεβλήθη
σῶμειωμα τοῦ προγόνου ἡμῶν καὶ ἀσιδίμου βασιλέως σουλτάν
Σελῆμ τοῦ τὴν Ἱερουσαλήμ λαβόντος, ὡς ἄρα ἀνεκαθεν καὶ ἐν 30
αὐτῇ τῇ ἀλώσει τοῖς Ἀρμενίοις εἰσὶ θεδομένα τὰ διαληφθέντα
εὐνη καὶ ὑποκείμενα εἰσὶ τῷ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ ἁγίου Ἰακώβου
καθημένῳ πατριάρχῃ τῶν Ἀρμενίων αὐτὰ τε καὶ οἱ τόποι αὐτῶν,

A 93434

վավերացրեց: Որոշման բովանդակությունը հետևյալն էր. «Երուսաղեմի հայոց պատրիարք Գրիգորն²⁵ ու նրա ենթակա հայ վանականները, Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարք Յովհաննեսն²⁶ իր վանականներով և հպատակներով մեզ դիմում ներկայացրին, թե հույներն իրենց հետ որոշ արտոնությունների, գործերի հարցում անարդար են վարվում, բռնությամբ տիրանում իրենց համացեղ ու համադավան հաբեշներին, ղպտիներին և ասորիներին, պնդում, թե նրանք իրենց են ենթակա, բացի այդ, թե ավագ շաբաթ օրվա թափոռին իբր հայերը ոչ մի առնչություն ու մասնակցություն չունեն: Հարմար առիթից օգտվելով, որևէ այլ փաստարկ ներկայացնելու անկարող ժամանակ առ ժամանակ գաղտագողի որոշումներ ժողովեցին, ինչի արդյունքում հայերը զրկվեցին իրենց գործերի հետ ունեցած առնչությունից ու վանքերից, թեև ի սկզբանե անտի հիշյալ համադավան ցեղերը իրենց էին ենթակա: Ապա և ըստ հնում թագավորների կողմից հաջորդաբար տրված հրովարտականների, այն է Ալի Օմեր Սալահեդդինի²⁷ սկսած ցայսօր թագավորողներից, որ նշված կան օրենսգրքերում, թե [հույներն ու հայերը] Քրիստոսի Գերեզմանի մուտքի հավասար իրավունք ունեն: Ռումելիի դատավորը կարգադրություն ստացավ ստուգել [հայոց] փաստաթղթերը, իսկ վերադիտողների *կալֆան* հին օրենսգրքերից համի նրանց օգտին վկայող նշումները: Դատավորը հայոց փաստաթղթերը ստուգելուց հետո վկայեց, որ դրանք վավերական են և որ ի սկզբանե անտի հիշյալ համայնքները, որպես համադավան, նրանց էին ենթակա, իսկ մուտքը Քրիստոսի Գերեզման [հույների և հայերի համար] ընդհանուր է: Վերադիտողների *կալֆայի* օրենսգրքից հանվեց նաև մեր նախահայր, Երջանկահիշատակ թագավոր, Երուսաղեմը գրաված սուլթան Սելիմի նշումը, որի համաձայն ի սկզբանե անտի և այդ իսկ քաղաքի գրավման ժամանակ հիշյալ համայնքները հայերին էին տրված և ենթակա էին Սուրբ Հակոբի եկեղեցուն մատող հայոց պատրիարքին, որ հայերն են ժառանգում այդ համայնքների հանգուցյալների ունեցվածքը: Բացի այդ, [վանքի] գմբեթի կառուցմանը հսկողների զեկույցից հայտնի դարձավ, որ Հիսուսի Գերեզմանի մուտքը հույների և հայերի համար ընդհանուր է, իսկ հաբեշներն իրենց

καὶ ὡς οἱ Ἀρμένιοι ἐκληρονόμουν ἀποθνήσκοντας τοὺς τῶν ἐθνῶν
τούτων ἀνθρώπους· ἔτι δὲ καὶ ἐξ ἀναφορᾶς τῶν ἐπὶ τῆς οἰκοδομῆς
τῆς τρούλλης ἐπιστατησάντων ἔγνωσται κοινήν εἶναι τὴν εἰσόδον
πρὸς τὸν τοῦ Ἰησοῦ τάφον Ῥωμαίους τε καὶ Ἀρμενίους, πάλα
5 μὲν Ἀβυσινῶν οὖσαν ἴδιαν· μεταπεσόντων δὲ τούτων ἐπὶ τοῖς
Ἀρμενίοις μετέπεσε καὶ ἡ περὶ τῆς εἰσόδου ἀδιαφορία. Ἐνθεν
τοὶ καὶ κοινήν εἶναι ὁμολογοῦσι καὶ φιλικῶς μέχρι τοῦδε διαγοῦσι,
πρῶτον καὶ δεῦτερον μηδέποτε διακρίναντες. Ταῦτ' ἄρα καὶ ἡμεῖς
τοῖς πρὸ ἡμῶν βασιλεύσασιν ἐπόμενοι ἀποφαινόμεθα τοὺς μὲν
10 ὀρισμὸς ὡςπερ κρύβδην παρὰ τῶν πρὸ ἡμῶν βασιλευσάντων
προέλαβον οἱ Ῥωμαῖοι καὶ ὄν ἐπὶ τῆς ἡμετέρας στεφανορίας
ἀνεκρίνισαν ἀκώρους εἶναι, ὡς ἐναντίους τῆς ἀρχαίας συνηθείας καὶ
τῶν πάλαι βασιλικῶν θεσπισμάτων, εἶναι δὲ καὶ αὐτῶν τὰ δια-
ληφθέντα τρία ἔθνη Ἀβυσινοῦς Κόπτας καὶ Σύρους, τοὺς τε
15 τόπους καὶ τὰ προσκυνήματα αὐτῶν, ὑπὸ τὴν τῶν Ἀρμενίων ἔξου-
σίαν, μηδεὸς τὸ παράπαν ἐναντιωμένου ἢ ἕλωσ ἀντιλέγοντος,
ἀλλὰ πάντων ὑποτακτομένων καὶ κλιόντων τὴν κεφαλὴν ἐπὶ τῷ
ἡμετέρῳ βασιλικῷ σημείῳ. Δέδοται δὲ τὸ βασιλικὸν τοῦτο θέ-
σπισμα κατὰ τὸ ἀρμ^{ον} ἔτος ὀθωμανικόν (1734).

20 10. Τούτου τοίνυν τοῦ θεσπίσματος γενομένου, ἡμεῖς μὲν ἐν
Ἱεροσολύμοις ὄντες οὐδεμίαν ἔσχομεν εἴδησιν, οἱ δ' ἐνταῦθα χρι-
στιανοὶ καὶ μάλα διεταράττοντο καὶ συλλογὰς ἐποιοῦντο πολλὰς
ἐπὶ τῷ ἀναφορᾶν δοῦναι τῷ βασιλεῖ καὶ προσκλαύσασθαι ἐπὶ τῇ
γεγονοῖα ἀδικίᾳ. Ἄλλ' οὖν ἀτέλεστον ἦν πρὸς τίνα γὰρ ἡ ἀντι-
25 παράστασις, τῶν πλείονων ὄντων κεκορησμένων ὑπὸ τῶν ἀρμενι-
κῶν χρημάτων; Πλὴν ταῦτα τὸ κοινὸν μὲν ἀγνοοῦν πλήθος πρὸς
ὄρμην διηγείρετο, οἱ μέλλουσ δὲ καὶ προεστώτες τοῦ γένους ἡμῶν
εἰδότες σαφῶς τὴν τῶν πραγμάτων κατάστασιν ἀναγκάσειαι τε
καὶ ἀναστεῖλαι τὴν τοῦ πλήθους προεδυμοῦντο ὄρμην· τίς γὰρ ἦν
30 ἱκανὸς τότε τοῖς Ἀρμενίοις ἕλωσ λαλῆσαι καὶ ἀντειπεῖν; Οὗτοι
μόνοι ὡς ἐκ μοναρχικῆς ἀξίας προσέταττον, οὗτοι θανάτους ἠπέλ-
λουν πατριαρχῶν καὶ πάντων τῶν ἀπλῶς ἀντιλεγόντων αὐτοῖς.
Μίαν τοίνυν πρὸς συστολὴν τοῦ πλήθους εὗρον δικαιολογίαν, ὡς

առանձին մուտք գործելու իրավունք ունեին: Երբ նրանց ենթա-կայությունն անցավ հայերին, ապա վերացավ և մուտքի մասին տարբերակումը: Ուստի հույների և հայոց համար մուտքի իրավունքը ընդհանուր է, և երկու համայնքները ցայժմ միմյանց հանդեպ սիրով են վերաբերվում, մուտք գործելու մեջ առաջինի կամ երկրորդի հարց ամենևին գոյություն չուներ: Ուստի և մենք, հետևելով մեզանից առաջ թագավորածներին, պնդում ենք, որ այն որոշումները, որոնք մեզանից առաջ թագավորածների կողմից հույներն անցյալում գաղտագողի ստացել են և ինչ որ մեր թագավորության օրոք նորոգեցին, որպես հին ավանդությանը և թագավորական հին հրովարտականերին մերհակ, համարել անվավեր, ապա նաև վերոհիշյալ երեք համայնքները՝ հաբեշները, դպտիներն ու ասորիները, նրանց բնակատեղիներն ու ուխտավայրերը, վերստին լինեն հայոց իրավասության ներքո, այսուհետև ոչ ոք չընդդիմանա դրան, ոչ մի կերպ չհակաճառի, ամենքը թող ենթարկվեն և գլուխ խոնարհեն մեր թագավորական կնիքի առջև»: Այս թագավորական հրովարտակը տրվում է օսմանյան 1146 (1734) թվականին:

10. Սույն հրովարտակի հրապարակման պահին մենք Երուսաղեմում էինք, ուստի ոչ մի լուր չունեինք, իսկ այստեղի [հույն] քրիստոնյաները²⁸ տազնապի մեջ բազում ժողովներ էին գումարում՝ տեղի ունեցած անարդարության առթիվ թագավորին դիմում ներկայացնելու, աղաչել պաղատելու համար: Սակայն դա լինելու բան չէր, մի՞թե կարելի է ընդդիմակայել, երբ [պաշտոնյաներից] շատերը կշտապինդ էին հայոց դրամներով: Բայց այդ ամենին անտեղյակ՝ հոծ բազմությունն ուզում էր վրատալ, իսկ մեր հայրենակիցներից շատերն ու զլխավորները իրադրության մասին հստակ պատկերացում ունենալով՝ ջանում էին ամբոխի պոռթկումը սանձել: Ո՞վ կարող էր այն ժամանակ հայերի հետ խոսել, հակաճառել: Նրանք միանձնյա, կարծես միապետական իշխանությանը օժտված, հրամաններ էին արձակում, սպառնում պատրիարքներին, կարճ ասած՝ իրենց բոլոր հակաճառողներին մահապատժի ենթարկել: Մերայինները ամբոխի պոռթկումը զսպելու սոսկ մեկ պատճառաբանություն գտան, թե. «Երուսաղեմի պատրիարքի բացակայության պայմաններում անհարմար է գործի անցնել, որովհետև մեր օգտին

“ἀπόντος τοῦ πατριάρχου τῶν Ἱεροσολύμων οὐκ ἔξεστιν ἐγχειρίσαι τῷ
πραγματι· οὔτε γὰρ τὰ ὑπὲρ ἡμῶν ἡμεῖς ἔχομεν γράμματα, τὴν
τε ἐχθραὶν ἀμφίβολον εἰδότες ἀπόντος τοῦ πατριάρχου ἀνάρμοστον
καὶ πάντῃ ἀπαθὸν ἐστὶν ὅλως ἐπιχειρῆσαι ἡμᾶς”. Ἄνεστάλη τοίνυν
ἐκ τούτου ἐπὶ ποσὸν ἢ ὕρμη μετὰ πολλὸν κρότον καὶ θόρυβον. 5

11. Διασκεδασθέντος δὲ τοῦ πλήθους αἱ μὲν ἡμέτεροι διὰ
ταχυδρόμου τὰ ἐν Βασιλευσούσῃ γεγονότα ἀπήγγειλαν ἡμῖν ἐν Ἱε-
ροσολύμοις οὖσιν, πέμψαντες καὶ τὸ ἴσον τοῦ αὐπερ παραλαβόν-
τες οἱ Ἀρμένιοι θεσπισματος· ἐλήλυθε δὲ πρὸς ἡμᾶς ἡ ἀγγελία τῆ
πέμπτη τῆς μεγάλης ἐβδομάδος. Ἐδεδίειμεν δὲ μὴ τῷ τῶν Ἀρά- 10
βων πλήθει—συνειλεγμένοι γὰρ ἦσαν διὰ τὸ τῶν ἡμερῶν αἰδέ-
σιμον—ἐξάγγελτον γεγονὸς νεωτερισμὸς τις γένηται· τοῦτο δὲ αὐ-
τὸ ὑπερεφοβοῦντο καὶ οἱ Ἀρμένιοι, ἀποστασίαν δεδιότες καὶ θά-
νατον αὐτῶν φοβούμενοι. Δαβόντες οὖν τῶν ὀρισμῶν αἱ Ἀρμένιοι
πρῶτον μὲν διεπρεσβεύσαντο, εἶτα δὲ καὶ μόνοι πρὸς ἡμᾶς ἐλη- 15
λύθασιν δεόμενοι μὴ διαφημισθῆναι τῷ κοινῷ τὴν τοῦ ὀρισμοῦ
φήμην· ὁ δὲ βαρδοαμπέτης αὐτῶν υποκριτῆς ὢν ἕς τὰ μάλιστα,
δάκρυα τοῖς ὀφθαλμοῖς ἐπιρρέοντα ἔχων καὶ ἀπατῆσαι τοὺς μὴ
εἰδότες τὴν φύσιν αὐτοῦ δυνάμενος, ἐθρήνηι ἐκόπιετο ὦμονυε μη-
δὲν εἰδέναι, τοὺς αἰτίους κατηγορεῖτο. Καὶ τέλος τὸ παρ’ αὐτοῖς λε- 20
γόμενον Εὐαγγέλιον ἐκ τοῦ κόλπου αὐτοῦ ἐξαγαγὼν καὶ ὁμώσας
ὡς οὔτε ἐβούλετο οὔτε βούλεται νεωτερισμὸν τινα ποιῆσαι τῆς
παλαιᾶς συνηθείας, ἀλλ’ “ὡς ἀνέκαθεν διάγομεν, οὕτω καὶ νῦν μεθ’
ὄρκου ὑπόσχομαι”. Ταύτης τοίνυν τῆς ὀρκωμοσίας γενομένης, ἡμεῖς
μὲν μόνοι ἐγινώσκομεν τὴν αἰτίαν καὶ τινες τῶν τοῦ μοναστηρίου 25
προεστώτων, τοῖς δὲ ἔξωθεν οὐδεὶς ἐξήγετο λόγος δεδιότες τὴν
τοῦ πλήθους ἀταξίαν καὶ τῶν Ἀράβων τὸ ἀκατάσχετον· ὡσαύτως
δὲ ποιεῖν ἐδόκουν καὶ οἱ Ἀρμένιοι. Ἐκ συμφώνου τοίνυν εἰσήλ-
θομεν ἐν τῷ ἀγίῳ τάφῳ ὡς ἔθος τῇ μεγάλῃ παρασκευῇ, τῇ δ’
ἐφεξῆς εἴτε ἐκ προπαρασκευῆς εἴτε καὶ παρ’ ἄλλου τινὸς μαθὼν 30
ὁ τῆς Ἱερουσαλήμ κριτῆς προσέταξε τοῖς Ἀρμενίοις κομῆσαι αὐτῷ
τὸ τοῦ βασιλέως θέσπισμα, ἀναγνῶναι τε καὶ ἐν τῷ τοῦ κριτηρίου
σημειῶσαι κώδικι.

վկայող փաստաթղթեր էլ չունենք, իսկ պատրիարքի բացակայությանն անհարմար է գործել, խնդրի ելքն անորոշ ենք համարում, մեր ձեռնարկումը միանգամայն անբարենպաստ»: Այդ կերպ ահա մեծ աղմուկն ու ժխտող ինչ-որ չափով զսպվեց:

11. Ամբոխը ցրվեց, իսկ մերայիմները սուրհանդակի միջոցով Մայրաքաղաքում կատարվածի մասին մեզ՝ Երուսաղեմում գտնվողներին, տեղյակ պահեցին: Ուղարկեցին նաև հայերի ստացած հրովարտակի պատճենը: Տեղեկությունը մեզ հասավ ավագ հինգշաբթի օրը: Մենք երկյուղեցինք, որ հրովարտակի պատճենի հրապարակման առթիվ սուրբ օրվան հավաքված արաբների ամբոխը թոհուրոհի կղիմի: Խռովությունից շատ էին վախենում նաև հայերը, սարսափում և իրենց կյանքին սպառնացող վտանգից: Չայերը որոշումն ստանալով՝ նախ մեզ մոտ բանազնացներ ուղարկեցին, ապա նաև անձամբ եկան, խնդրեցին հրովարտակի մասին հանրությանը չհայտարարել: Իսկ նրանց վարդապետը, ծայր աստիճան կեղծավոր մի մարդ, միշտ պատրաստ արցունքներ թափելու, իր բնավորությանն անտեղյակներին մոլորեցնելու ընդունակ՝ ողբում, կոծում էր, երգվում, թե ինքը ոչնչին տեղյակ չի, և անիծում էր հանցավորներին: Վերջում նա ծոցից հանեց իրենց Ավետարան կոչվածը, նրա վրա երգվեց, որ չէր ուզեցել և չի կամենում հնօրյա ավանդույթի մեջ որևիցե նորանուծություն, այլ «ինչպես ի սկզբանե անտի ապրում էինք, երգվում են ու խոստանում, այժմ էլ այդպես կլինի»: Երդմատվությունից հետո սոսկ մենք էինք իրականությանը տեղյակ, ինչպես նաև վանքի ավագներից ոմանք, իսկ դոսեցիներին ոչինչ չասվեց, քանզի վախենում էինք ամբոխի անկարգություններից, ապա և արաբների սանձարձակությունից: Նույն կերպ էին մտածում և հայերը: Ընդունված կարգի համաձայն և ըստ ավանդույթի՝ ավագ ուրբաթ օրը մտանք Սուրբ Գերեզմանը, իսկ հաջորդ օրը Երուսաղեմի դատավորը կամ նախապատրաստված, կամ որևէ մեկից եղածի մասին տեղեկացած՝ հայերին հրամայեց իրեն ներկայացնել թագավորի հրովարտակը, ընթերցել այն և արձանագրել դատարանի օրենսգրքում:

12. Ἐν τούτῳ γούν μηχανήν τινα πολιτευσάμενοι ἠρώτησαν τὸν
θεσπότην ἡμῶν εἰ καὶ αὐτῷ δοκεῖ ἀγαγεῖν τὸν ὀρισμὸν τῷ κριτῇ
ἀπαιτοῦντι, ὃ δ' ὑπολαβὼν ἔφη αὐτοῖς "εἰ μὲν ἡ καρδία ὑμῶν
καθαρά ἦ, ἀγάγετε· τί γὰρ ἐκ τῶν τοῦ κώδικος σημειώσεων, ὑμῶν
5 μὴ βουλομένων νεωτερίζειν; εἰ ἢ ὅλον τινα ἐπινοεῖτε, τί ἡμῖν;
ἴνατε μέντοι γε μὴ τι νεωτερίσαντες ὀρμὴν τινα κινήσητε καὶ
μετὰ ταῦτα ἀνόνητα καὶ ἀνωφελῆ μεταγνώσησθε". Τούτων τοίνυν
εἰρημένων τῶν λόγων ἐξῆλθον οἱ Ἀρμένιοι, καὶ κομίσαντες τῷ
κριτῇ τὸν ὀρισμὸν ἀνέγνωσαν· καὶ ἀναγνωσθεὶς ἐσημειώθη τῷ
10 κώδικι. Σκοπὸς δὲ ἦν τοῖς Ἀρμενίοις καὶ τινα νεωτερισμὸν κατ'
αὐτὴν ποιῆσαι τὴν ἡμέραν. ἀλλ' ὁ φόβος κατέσχε τὴν ὀρμὴν.
Τέλος δ' οὖν ὡς σύνηθες ἐλήλυθε καὶ ἡ ὥρα, ἐν ἣ ἦν ὁ πᾶς
φόβος. Ἔθος δ' ἐν ἐκείνῃ τῇ τοῦ μεγάλου σαββάτου ἡμέρᾳ πά-
σας τὰς ἐν τῷ ἁγίῳ τάφῳ φυλάς πλην Λατίνων παραγίνεσθαι· ἀδει-
15 αν λαμβάνειν τῆς ἐπὶ τὴν λιτανεῖαν ἐξόδου. Ἐν τούτῳ γούν ἠλπί-
ζομεν τῶν Ἀρμενίων πείραν λαβεῖν, ἀλλ' οὐδέν τι ἐνεωτέρισαν·
ἦλθον γὰρ ὡς ἔθος ἄπασαι αἱ φυλαὶ καὶ καθημένου τοῦ πατριάρχου
ἡμῶν ἐν τῇ κέλλῃ αὐτοῦ ἠσπάσαντο τὴν δεξιάν αὐτοῦ καὶ
τὴν προσήκουσαν ὡς αὐτοῖς ἔθος ἐλαβον ἀδειαν. Εἶδ' οὕτω κα-
20 τελθόντων, σημείου φανέντος ἐπὶ τῆς τρούλλης ἐξῆλθε πρῶτος ὁ
μητροπολίτης ἡμῶν καὶ μετ' αὐτὸν οἱ Ἀρμένιοι· καὶ καθέξῃς αἱ
φυλαὶ πᾶσαι κατὰ τὴν τάξιν αὐτῶν, καὶ οὕτως εἰσῆλθον ἐν τῷ
ἁγίῳ τάφῳ καὶ ἐξῆλθον μηδέν τι νεωτερίσαντες. Μετὰ δὲ τὴν
τοῦ πάσχα ἑορτὴν κατήλθομεν εἰς Ἰόππην εἰρηνικῶς τε καὶ ἀτα-
25 ράχως, κάκειθεν εἰς πλοῖον ἐμβάντες ἦλθομεν εἰς Βασιλεύουσαν.

13. Σκεπτόμενοι δὲ τὰ πράγματα ἐν τοιαύτῃ ὄντι τάξει σολ-
λὴν ἔργομεν, μόνα τὰ γράμματα ἡμῶν ἀναθεωροῦντες καὶ εὐκρι-
νοῦντες, ὅσα δηλαδὴ ἐπὶ τῆς τοιαύτης ὑποθέσεως ἀρμοζόντα ἦν·
ἐγράψαμεν δὲ καὶ ἐν Ἱεροσολύμοις εἰ τι ἀναγκαῖον εὐροίεν γράμ-
30 μα πρὸς ἡμᾶς ἀποστεῖλαι. Ἐρευνώντων δὲ τῶν ἐκεῖσε τὰ τε γράμ-
ματα καὶ νομικὰς ἀποφάσεις περὶ πάντων τῶν συμφερόντων ἡμῖν,
μουσουλμάνος τις τῶν Ἱεροσολυμιτῶν σέχ-Φεδῆς καλούμενος, εἰδη-
σιν λαβὼν τῆς ἐρεύνης καὶ τῶν γραμμάτων, τῷ τῶν Ἀρμενίων

12. Այդ ընթացքում նրանք մի խորամանկ քայլի դիմեցին, մեր պատրիարքին²⁹ հարցրին, թերևս հարկավոր է, որ պահանջող դատավորին ևս որոշումը ներկայացվի: Նա պատասխանեց. «Եթե ձեր սիրտը մաքուր է, ներկայացրեք: Օրենսգրքի նշումներից ի՞նչ օգուտ, երբ դեմ եք նորամուծություններին: Եթե ձեր մտքում խարդախություն կա, մեզ ի՞նչ: Բայց զգույշ եղեք, որևէ փոփոխություն անելով՝ հանկարծ լարվածություն չստեղծեք և ապա զղջաք ձեր անտեղի և անօգտակար քայլերի համար»: Այս խոսակցությունից հետո հայերը դուրս եկան, գնացին, որոշումը ներկայացրին ու ընթերցեցին դատավորին, որից հետո այն օրենսգրքում գրառվեց: Հայերի մտքում կար այդ օրն էլ մի փոփոխություն կատարել, բայց նրանց թափը վախը կոտրեց: Վերջապես, ինչպես միշտ, անցավ և ամբողջ վախով լի ժամանակը: Սովորության համաձայն՝ բոլոր համայնքները, բացի լատիններից, ներկայանում են Սուրբ Գերեզմանի թափորին մասնակցելու թույլտվություն ստանալու: Այդ առթիվ մենք ակնկալում էինք, որ հայերը մի բան կփորձեն անել, բայց ոչինչ չարեցին: Ըստ ավանդույթի՝ բոլոր համայնքներն եկան մեր պատրիարքի խուցը, համբուրեցին նրա աջը և նրանից, ըստ ընդունված կարգի, թույլտվություն ստացան: Նրանց հեռանալուց հետո, երբ [Սուրբ Գերեզմանի] գմբեթի վրա նշան երևաց, առաջինը դուրս եկավ մեր մետրոպոլիտը, նրանից հետո՝ հայերը: Ապա իրար ետևից, ըստ իրենց հերթականության, բոլոր համայնքները: Այդպես Սուրբ Գերեզմանը մուտք գործեցին, այնտեղից էլ դուրս եկան՝ առանց որևէ իրարանցման: Ձատկի տոնից հետո մենք, խաղաղ ու անվրդով, իջանք Յոպպե³⁰, այնտեղ էլ նավ նստեցինք և եկանք Մայրաքաղաք:

13. Իրադրությունն ահա այդպիսին էր, մենք հանգիստ մնում էինք, միայն զբաղվում մեր փաստաթղթերի վերանայմամբ և ստուգմամբ: Խոսքը այն փաստաթղթերի մասին է, որոնք առնչվում էին տվյալ խնդրին: Նամակով դիմեցինք նաև Երուսաղեմ՝ խնդրելով՝ հարցին վերաբերող ինչ փաստաթուղթ գտնեն, ուղարկեն մեզ: Երբ նրանք այնտեղ որոնում էին մեր օգտին վկայող փաստաթղթեր, օրենսդրական որոշումներ, *շեյխ*-Ֆեդի անունով երուսաղեմցի մի մուսուլման, իմանալով մեր՝

βαρδαμπέτι, Κηρχόρη παρέσχε τὴν εἶδῃσιν πωλήσας αὐτὴν χρυ-
αἶνοις πολλοῖς· οἱ δὲ νομίσαντες σκοπὸν ἔχειν ἡμᾶς περὶ τοῦ
ἁγίου Ἰακώβου ἀγωγὴν κινήσαι—ἦσαν γὰρ καὶ μεταξύ τῶν ἄλ-
λων γραμμάτων καὶ νομικαὶ τινες ἀποφάσεις καὶ κρίσεως ἀποδεί-
ξεις, ὡς ἀνέκαθεν δι' ἐνοικίου ἐκάθηντο ἐπὶ τε τοῦ Γερμανοῦ 5
Σωφρονίου καὶ Θεοφάνους τῶν πατριαρχῶν—ἔνθεν τοι καὶ φοβη-
θέντες ἀναφορὰν ἐκ τε τοῦ κριτοῦ τῆς Ἱερουσαλήμ καὶ τῶν ἐκεῖσε
ἐγγυφρίων λαβόντες (πωλοῦσι γὰρ οὗτοι χρήμασι τὰς σφραγίδας
αὐτῶν) ἀπέπεμφαν ἐν Βασιλευούσῃ. Ἡμῶν δὲ μηδεμίαν περὶ
τούτων ἐχόντων εἶδῃσιν, κρύφα δευτέραν ποιουοῖσιν ἀναφορὰν καὶ 10
τὸ τοῦ προτέρου ὀρισμοῦ ἀπαιτοῦσι σημεῖωμα ἐκ τοῦ τῶν ἐπισκό-
πων κώδικος· τούτου δὲ ἐξαχθέντος κατὰ τε τὴν ἀναφορὰν αὐτῶν
καὶ τὴν τοῦ τῆς Ἱερουσαλήμ κριτοῦ, εἶτε δὲ καὶ τὴν ἐνσφράγιστον
τῶν Ἱεροσολυμιτῶν, δεύτερον, ὡς αὐτοὶ ἠβούλοντο, γράφουσιν
ὀρισμὸν, ὃν καὶ ἤγαγον τῷ βασιλεῖ, καίτοι γε μηδὲν περὶ τού- 15
των εἶδοι· ἀλλ' οὖν τῇ ἀλλεπαλλήλῳ ταύτῃ ζητήσῃ ἐπαπορήσας
ὑπέγραψε καὶ τοῦτον τὸν ὀρισμὸν.

14. Ἡ δὲ τούτου περιλήψις τοιαύδε ἐστί. «Τῷ τῆς Δαμα-
σκοῦ ἡγεμόνι καὶ τῷ τῆς Ἱερουσαλήμ κριτῇ γνωστὸν ἔστω ὅτι
ὁ ὄν τῶν Ἀρμενίων πατριάρχης ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ τῶν 20
ὑπ' αὐτὴν ἐπαρχιῶν Ὀβανέζης, καὶ ὁ ἐν Ἱεροσολύμοις πατριάρ-
χης τῶν Ἀρμενίων καὶ τῶν ὑπ' αὐτὴν ἐπαρχιῶν Κηρχόρης, καὶ
οἱ μητροπολίται αὐτῶν ἱερωμένοι καὶ καλόγηροι καὶ οἱ λοιποὶ
Ἀρμένιοι οἱ ὑποκειμένοι τῷ κράτει ἡμῶν, οἱ εὐρισκόμενοι ἐν Ἱερου-
σαλήμ καὶ τοῖς ἄλλοις πεφυλαγμένοις τόποις τῆς βασιλείας ἡμῶν, 25
ἀναφορὰν τῷ αὐτοκρατορικῷ μου κριτηρίῳ δεδώκασι, μεθ' ἧς ἐδή-
λουν ὡς ὁ Ἀλῆς καὶ ὁ Ὠμέρης ἐδεῶκε αὐτοῖς ἀκτιναμέν, ὡσαύ-
τως δὲ καὶ οἱ μετ' αὐτοῦς βασιλεῖς ὀρισμοὺς παρέσχον διαλαμβά-
νοντας ὅτι τῶν ὁμογενῶν ἐθνῶν τῶν ἀνέκαθεν τοῖς Ἀρμενίοις
ὑποκειμένων τὰς ἐν τῇ Ἱερουσαλήμ ἐκκλησίας καὶ μοναστήρια κτῆ- 30
ματὰ τε καὶ χώματα καὶ τόπους, ὧν περ κατ' ἔθος μετέσχον, ὑπὸ
τὴν ἐξουσίαν δεῖ εἶναι τῶν Ἀρμενίων καὶ ὑπὸ τοῦ πατριάρχου αὐτῶν
τοῦ καθημένου εἰς τὴν ἀρχαίαν τε καὶ μεγάλην ἐκκλησίαν τοῦ

փաստաթղթերի որոնման մասին, հայոց Գրիգոր վարդապետին տեղյակ պահեց և տեղեկությունը բազում ոսկեդրամով վաճառեց: Հայերը ենթադրեցին, որ մենք նպատակ ունենք Սուրբ Հակոբի [եկեղեցու] շուրջ հարց հարուցել, քանզի այլևայլ փաստաթղթերի մեջ կային և օրենսդրական որոշումներ և դատավճիռներ, համաձայն որոնց [Երուսաղեմի] պատրիարքներ Գերմանոսի³¹, Սովորոմիոսի և Թեոփանեսի օրոք նրանք մշտապես վարձակալությամբ էին մնում: Ուստի, դրանից վախենալով, Երուսաղեմի դատավորից և տեղացիներից զեկույց ստացան (նրանք իրենց կնքադրոշմները փողով ծախում են) և ուղարկեցին Մայրաքաղաք: Երբ մենք դեռ այդ մասին գաղափար չունեինք, նրանք ծածուկ մի երկրորդ զեկույց են պատրաստում, որով վերադիտողների օրենսգրքից պահանջում են նախորդ որոշման պատճենը: Դրա հանվելուց հետո իրենց զեկույցը, Երուսաղեմի դատավորի զեկույցը, ապա և երուսաղեմցիների կնիքով կնքվածը, իրենց ցանկացածով մի երկրորդ որոշում են կազմում, որը և ներկայացնում են թագավորին, թեև նա խնդրի վերաբերյալ ոչ մի գաղափար չունեի, բայց իրար հաջորդող դիմումների վրա զարմացած՝ ստորագրեց և ստորև բերված որոշումը:

14. Դրա բովանդակությունն այսպիսին էր. «Դամասկոսի կողմնակալն ու Երուսաղեմի դատավորը տեղյակ լինեն, որ Կոստանդնուպոլսի և նրան ենթակա վիճակների ներկա [հայոց] պատրիարք Հովհաննեսը, Երուսաղեմի և վերջինիս ենթակա վիճակների հայոց պատրիարք Գրիգորը, նրանց մետրոպոլիտները, քահանաներն ու վանականները և մեր պետության հպատակ մնացած հայերը, Երուսաղեմում և մեր թագավորության այլ ապահով վայրերում գտնվողները իմ կայսերական դատարանին զեկույց ներկայացրին, որով հայտնեցին, որ Ալին և Օմերը նրանց *ակտինամե*³² են շնորհել, և նրանցից հետո թագավորածները նույնպես որոշումներ կայացրին, համաձայն որոնց ի սկզբանե անտի հայերին ենթակա համացեղ համայնքների՝ Երուսաղեմում գտնվող եկեղեցիներն ու վանքերը, կալվածքները, հողերն ու բնակատեղիները, որոնց նրանք ավանդաբար տի-

ἀγίου Ἰακώβου δεσπόζουσαι· τὰ δὲ ῥηθέντα ὁμογενῆ ἔθνη κατὰ
τὴν τοῦ κώδικος περίληψιν Ἀβυσινοὶ εἰσι Κόπται τε καὶ Σῆροι.
Ἐνθεν τοι καὶ ὁ ἐμὸς λαμπρὸς πρόπαππος σουλτάν Σελήμης
μετὰ τὸ λαβεῖν τὴν Ἱερουσαλήμ ἰδὼν τοὺς διαληφθέντας ἀκτινα-
5 μέδες, τὰς τε ἀποφάσεις, κατὰ τὸν αὐτὸν προσηπεκώρωσε τρόπον
καὶ τὰ ἴσα τούτων διατηρήσας ὁμοίως διεβεβαίωσε, γράμμα ἀ-
τοῖς παρασχὼν ἀνακτορικὸν καὶ ἴσον τοῦ ἐν τῷ εὐτυχεστάτῳ τα-
μείῳ καταστίχου· ἐφεξῆς δὲ καὶ ὁ ἀοιδίμος σουλτάν Σουλεϊμάνης
ἐδωρήσατο αὐτοῖς θέσισμα μετὰ βασιλικῆς ἐπιγραφῆς γεγραμμέ-
10 νον, καὶ καθεξῆς καὶ οἱ μετὰ ταῦτα βασιλεῖς ὡσαύτως δεδώκα-
σιν αὐτοῖς ὄρισμὸν μετὰ βασιλικῶν ἐπιγραφῶν. Πρὸς τούτοις δὲ
ἐδεδηλώκεσαν, ὡς ἔχουσι διάφορα γράμματα ἀποφάσεις τε νομικὰς
καὶ ὡς ἐν ἔτει αἴγ' (1652) τῇ ζ' σελήνης Σαμπάν ἐδέδοτο τοῖς
τε Ῥωμαίοις καὶ Ἀρμενίοις ἴσον βασιλικῷ καταστίχου ἐπὶ τῷ μῆ
15 μίγνυσθαι ἀμφοτέρων τῶν φυλῶν τὰ πράγματα καὶ διακε-
χωρισμένα εἶναι· προσέει δὲ ἐν ἔτει αἴς' (1655) ὁ ἀοιδίμος
βασιλεὺς σουλτάν Μωαμέτης δι' ἰδίας αὐτοῦ ἐπιγραφῆς ὄρι-
σμὸν δέδωκεν αὐτοῖς ἐπὶ τῷ κρατεῖν καὶ ἐξουσιάζειν
πάντα τὰ προρρηθέντα ἔθνη τε καὶ ἐκκλησίας αὐτῶν. Ἐξ ἐκείνων
20 οὗ τῶν χρόνων μέχρι τοῦδε ἤρχον οἱ ῥηθέντες Ἀρμενιοὶ τῶν
ἄνωθεν φυλῶν καὶ κτημάτων αὐτῶν. Ἐπεὶ μέντοι γε τό τε ἴσον
τοῦ ἀρχαίου βασιλικῷ καταστίχου, τό τε αὐτοκρατορικὸν σημεῖον
τοῦ τῆν Ἱερουσαλήμ χειρωσαμένου σουλτάν Σελήμη, τὰ τε ἐν τοῖς
αὐτοῖς κώδιξι σημειώματα τὰ μετὰ ταῦτα δωρηθέντα αὐτοῖς ἐν
25 παλαιῷ ἐμμενῆκεσαν καταστίχῳ, ἐξ ἐκείνου τοῦ χρόνου οὔτε εὐ-
καίρου καιροῦ τυχόντες οὔτε δυνάμει· ἔκ τινων περιστατικῶν
ἀνανεῶσαι οὐκ ἴσχυσαν τὰ δωρηθέντα αὐτοῖς βασιλικὰ θέσισματα·
ἐνθεν τοι καιροῦ τυχόντες οἱ Ῥωμαῖοι ἀγνοοῦντος τοῦ βασιλικῷ
κράτους ἐν κώδιξιν ἐσημείωσαν προνομία τινα, διαλαμβάνοντα ὡς
30 οἱ Ἀβυσινοὶ Σῆροι τε καὶ Κόπται ὑποτελεῖς εἰσι τοῖς Ῥωμαίοις,
μὴ ξαρκούμενοι τοῖς ὁμογενέσιν αὐτῶν ἔθνεσι Σέρβοις Ἰβηρσι καὶ
Ῥώσσοις καὶ τοῖς αὐτῶν κτήμασι, καὶ τοι γε ταῦτα τὰ τρία ἔθνη
καὶ τὰ κτήματα αὐτῶν γεγραμμένα εἰσὶν ἐν τοῖς κώδιξιν ὑπὸ

րում էին, պետք է գտնվեն հայոց իրավասության ներքո, առաջ-
նորդվեն Սուրբ Չակոբի հին և մեծ եկեղեցում մատող հայոց
պատրիարքի կողմից: Ինչ վերաբերում է հիշյալ համացեղ հա-
մայնքներին, նրանք, ըստ օրենսգրքի բովանդակության՝ հա-
բեշները, ղպտիներն ու ասորիներն են: Այդ իսկ պատճառով իմ
պայծառափայլ նախապապ սուլթան Սելիմը, Երուսաղեմի առու-
մից հետո, անդրադարձավ ընդունված *ակտիմամեներին* ու որո-
շումներին, պահպանեց դրանց պատճենները, և ինքն էլ իր հեր-
թին վավերացրեց: Նրանց նա արքունի փաստաթուղթ շնորհեց,
ապա և երջանկագույն գանձարանի ռեզիստրի պատճենը: Այ-
նուհետև երջանկահիշատակ սուլթան Սուլեյմանը³³ թագավորա-
կան ստորագրությամբ հրովարտակ շնորհեց: Այդպես շարունա-
կաբար հետագա թագավորները մամնապես նրանց թագավո-
րական մակագրությամբ որոշում տվեցին: Ի հավելումն սրանց
հայերն հայտարարեցին, թե իրենց տրամադրության տակ ու-
նեն տարբեր փաստաթղթեր, իրավական վճիռներ, ինչպես օրի-
նակ 1063 (1652) թվականի շաբան ամսի 6-ին թագավորական
ռեզիստրի՝ հույներին և հայերին տրված պատճենը, համաձայն
որի երկու համայնքներին վերաբերող գործերը չխառնվեն ի-
րար, այլ իրարից բաժան լինեն: Դրանից հետո 1066 (1655)
թվականին երջանկահիշատակ սուլթան Սոհամեդը³⁴ սեփական
ստորագրությամբ վճիռ կայացրեց, համաձայն որի վերոհիշյալ
բոլոր համայնքների և նրանց եկեղեցիների վրա տիրություն են
անում [հայերը]: Ահա այդ ժամանակներից սկսած ցայսօր հա-
յերը տիրում են վերոհիշյալ համայնքների և նրանց ունեցվածքի
վրա: Բայց քանի որ թագավորական հին ռեզիստրի պատճենը,
Երուսաղեմը գրավող սուլթան Սելիմի կայսերական գերբով
[փաստաթղթում], ապա նաև այդ օրենսգրքերում հետագայում
իրենց ընծայված նշումները մնացին հին ռեզիստրում, [հայերն]
ահա այդ ժամանակից հարմար առիթի բացակայության և որոշ
դեպքերի բերումով հնարավորություն չունեցան իրենց շնորհ-
ված թագավորական հրովարտակները նորոգել: Ուստի, հույնե-
րը, օգտվելով թագավորական իշխանությունների անտեղյա-
կության հարմար առիթից, օրենսգրքերում արձանագրեցին ինչ-
ինչ արտոնություններ, որոնց համաձայն հաբեշները, ասորի-

τὴν ἔξουσίαν εἶναι τοῦ τῶν Ἀρμενίων πατριάρχου κατὰ τὰ ἀρχαῖα προνόμια, ὡς ἀνάκαθεν ὁμογενῆ καὶ ὑποταλῆ ὄντα αὐτοῖς. Οἱ δὲ Ἀρμένιοι περὶ τούτου μηδεμίαν εἰδήσιν ἔχοντες οὐκ ἠδυνήθησαν ἐπομένως δεῖξαι τε καὶ δηλῶσαι τοὺς οὓς εἶχον κεκρυμμένους ὀρισμούς. Ἐν τούτῳ δὲ καὶ οἱ Ῥωμαῖοι ἐρίζοντες ἦσαν περὶ 5 τῆς τοῦ ἁγίου φωτὸς ὑποθέσεως, ἐπὶ τῷ μὴ γίνεσθαι δηλαδὴ τὴν εἰς τὸν ἅγιον τάφον εἰσόδον τε καὶ ἔξοδον κοινὴν καὶ ἰσότιμον, καίπερ ἀνάκαθεν οὕτως ἐπικρατησάσης τῆς συνηθείας, ἀλλὰ προτερους αὐτοὺς εἶναι τῶν Ἀρμενίων. Κατὰ δὲ τὰς ἀναφορὰς τοῦ 10 τε ἐπιστάτου τῆς οἰκοδομῆς τοῦ ἁγίου τάφου, τοῦ κριτοῦ καὶ τῶν ἐκ τοῦ βασιλικῷ κράτους ἀπεσταλμένων, καὶ τοῦ τῆς Ἱερουσαλὴμ κριτοῦ, θεωρηθέντος ἐν τῷ καιρῷ τῆς οἰκοδομῆς καὶ δηλωθέντος τοῦ βασιλικῷ ὀρισμοῦ τοῦ κατὰ καιρὸν κρυπτομένου κεκώλυται ἡ τοῦ ἁγίου φωτὸς ἐκβολὴ καὶ τὰ ἐν τοῖς βασιλικαῖς κώδιξι σσημειωμένα τῶν ὀρισμῶν σημειώματα ἐξηλείφθησαν. Ἐν δὲ τῷ αρμβ 15 ἔτει (1729 — 1730) ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ πρώην βασιλευόντος σουλτάν Ἀχμέτη γανομένης στεφροφορίας αὐτοκρατορικῆς, κατὰ τὰ ἀρχαῖα προνόμια δέδοται αὐτοῖς ὀρισμὸς βασιλικῷ θεσπίσματι καὶ ἰδιοχειρῶ ἐπιγραφῇ· οἱ δὲ Ῥωμαῖοι τοὺς οὓςπερ εἰλήφεσαν καὶ ἐκρυπτον ὀρισμούς, εἰ καὶ ὁ τόπος αὐτῶν ἐξηλειμμένος ἦν, μιᾷ 20 μηχανῇ ἀνεπέωσαν. Ἐνθεν τοι ἐν ἔτει αρμς' (1734) δεδώκασιν οἱ Ἀρμένιοι ἀναφορὰν τῷ ἡμετέρῳ ὑπάτῳ καὶ προσκλαιόμενοι τοῦτο ἐδήλωσαν, ὡς οἱ Ῥωμαῖοι αἰτιοὶ εἶσι συγχύσεως· ἔνθεν τοι καὶ προσταγὴ ἐγένετο βασιλικὴ καὶ ὁ τῆς Ρούμελης κριτῆς ἐδεδώρησε τοὺς κεκρυμμένους τε καὶ ὑπογεγραμμένους ὀρισμούς τοῦ τε 25 ἄλλῃ καὶ τῶν λοιπῶν καὶ τὰ τούτων γράμματα, καὶ τῷ βασιλικῷ κράτει ἀναφορὰν ἀπεστάλκει ἐπὶ τῷ ἐξαλειφθῆναι ἐκ μέρους αὐτοῦ τὰ τε τῶν κωδίκων σημειώματα τὰ ἐναντίως τῇ ἀρχαίᾳ συνηθείᾳ ληφθέντα καὶ τῷ ἐσφραγισμένῳ ὀρισμῷ βασιλικὴν σημειωθῆναι ἐπιγραφὴν τῷ δοθέντι αὐτοῖς. Πρὸς τούτοις δὲ καὶ ὁ τῶν Ἱεροσολύμων κρι- 30 τὴν ἀναφορὰν ἐπεποιήκει, ὡς ἐκ τῆς περιλήψεως πάντων τῶν ἐν τῷ νομικῷ κριτηρίῳ συναχθέντων σημειωμάτων καὶ ἐκ τινων μουσουλμάνων τῶν τὴν ἀλήθειαν λαλοῦντων ἔδοξαν οἱ τῶν Ῥωμαίων

ներն ու ղպտիները հույներին են ենթակա, կարծես նրանց բավական չէին իրենց ազգակից համայնքները՝ սերբերը, վրացիները, ռուսներն ու նրանց կալվածքները, հակառակ որ այդ համայնքները [հաբեշները, ասորիներն ու ղպտիները] և նրանց կալվածքները, ըստ օրենսգրքերում արձանագրվածի, հնում իրենց տրված արտոնություններով հանդերձ ենթակա են հայոց պատրիարքի իրավասությանը, որպես ի սկզբանե անտի նրանց համացեղ և ենթակա: Հայերն այդ մասին միանգամայն անտեղյակ էին, ուստի հետագայում չկարողացան ապացուցել և հայտարարել իրենց պահած որոշումները: Հույներն էլ միաժամանակ վիճում էին և սուրբ լույսի խնդրի շուրջ, այսինքն, որ Սուրբ Գերեզման մուտքը և ելքը ընդհանուրին իրավահավասար չլինի, թեև ի սկզբանե անտի այդպես էր ընդունված, այլ իրենք պետք է նախորդեն հայերին: Սուրբ Գերեզմանի շինարարության աշխատանքների վերակացուի, դատավորի և թագավորական իշխանություններից ուղարկված զեկույցների համաձայն, ապա և շինարարության ժամանակ երուսաղեմի դատավորի կողմից վավերացված և որոշ ժամանակ պահված թագավորական որոշումը հրապարակվեց, ուստի սուրբ լույսի դուրս բերումն արգելվեց, և թագավորական օրենսգրքերում նշված որոշումները ջնջվեցին: Իսկ 1182 (1729-1730) թվականին, նախորդ թագավոր սուլթան Ահմեդի³⁵ կայսերական թագադրության ժամանակ, ըստ հին արտոնությունների, թագավորական հրովարտակով և սեփական ստորագրությամբ հաստատված որոշում շնորհվեց: Հույները, սակայն, իրենց ստացած և թաքցրած որոշումները, որոնց նշված տեղը ջնջված էր, մի խորամանկությամբ նորոգեցին: Այդ իսկ պատճառով 1186 (1734) թվականին հայերը մեր կուսակալին դիմում ներկայացրին և պաղատելով հայտարարեցին, որ շփոթության պատճառը հույներն են: Դրա վրա թագավորական հրաման տրվեց, իսկ Ռումելիի դատավորն էլ ստուգեց թաքցված և ստորագրված որոշումները, ինչպես Ալիի և մնացածների, այնպես էլ նրանց փաստաթղթերը, և թագավորական իշխանություններին զեկույց ուղարկեց, որի համաձայն իր կողմից ջնջվեցին օրենսգրքերի հնամենի ավանդույթին հակառակ նշումները, և նրանց տրված ստորագրված որոշման

- λόγοι ἐναντίοι εἶναι τῇ ἀρχαίᾳ συνηθείᾳ, καὶ ὅτι κατὰ πάντα νενί-
κηνται. Διὰ τὸ εἶναι μέντοι γε τοὺς Ῥωμαίους κατὰ πάντα τοῖς
Ἄρμενίοις ἀντικειμένους, ἀποσημείωσιν δεῖ γενέσθαι τῶν ἀκτιναμέ-
δων, οὓς ὁ σουλτάν Σελήμης ὁ τὴν Ἱερουσαλήμ λαβὼν καὶ ὁ μετ'
5 αὐτὸν σουλτάν Σουλεϊμάνης, καὶ τῶν λοιπῶν βασιλικῶν σημείων, ἅπερ
αὐτοῖς δεδωρῆνται ἐν τῷ τῆς αἰχμαλωσίας καιρῷ· τὰ τε σημειώ-
ματα τῶν βασιλικῶν ὀρισμῶν καὶ τῶν ἴσων τοῦ βασιλικοῦ κατα-
στίχου (ἃ Ἄρμενίοις τε καὶ Ῥωμαίοις δέδονται) ἐν παλαιῷ σεση-
μειωμένα καταστήχω, καὶ τὸ δοθέν σημεῖωμα τοῦ μετὰ βασιλικῆς
10 ἐπιγραφῆς γεγραμμένου ὀρισμοῦ ἐν νέῳ καταστίχῳ γραφῆναι. Ταῦτα
τοῖνυν μετὰ τὸ ἀνεγγεῖν τοὺς Ἄρμενίους καὶ δεηθῆναι, δεόν κατὰ
τὸν προρρηθέντα τρόπον τὰ τε βασιλικά θεσπίσματα καὶ τὰ ἐν νεα-
ραῖς σημειώματα καὶ τοὺς βασιλικούς ὀρισμούς τοὺς παρὰ τῶν ἐκλάμ-
πρων προγόνων ἡμῶν δοθέντας, τὸ τε ἀρχαῖον ἴσον τοῦ βασιλικοῦ
15 καταστίχου καὶ τὸ μετὰ ταῦτα γεγονός, τὰ τε παλαιὰ σημειώματα
ἀποσημειωθῆναι, καὶ δοθῆναι αὐτοῖς κατ' αὐτὰ νέον βασιλικὸν ὀρισμὸν
διαλαμβάνοντα ἀρχεῖν αὐτοὺς κατὰ τὰ παλαιὰ πρυνόμια τῶν τοῦ
ἁγίου τάφου ἐκκλησιῶν καὶ μοναστηρίων, κτημάτων τε καὶ χωμά-
των ὧν κατ' ἔθος κοινωνοῦσι, Κοσπῶν τε καὶ Σύρων καὶ Αἰθιοπῶν,
20 ὁμογενῶν καὶ ὑποκειμένων ἔθνων τοῖς Ἄρμενίοις, μετὰ τῶν κτη-
μάτων ἀφιερωμάτων καὶ πραγμάτων αὐτῶν τὴν δὲ ἀρχαίαν τῶν Ῥω-
μαίων ἀντίστασιν κωλυθῆναι τε καὶ ἀνατραπῆναι ἐν τοσοῦτῳ, ὥστε
εἴν ἐν τοῖς μετέπειτα χρόνοις τρόπῳ τινὶ ἐναντίον τῶν ρηθέντων
δοθεῖν αὐτοῖς ὀρισμός, ἢ ἐπὶ τινι χρόνῳ εἰς ἕριν κινήθέντες καὶ
25 ἐπομένως ὀρισμὸν τινα κατὰ τούτων δεῖξωσι, μήτε ἐνεργεῖσθαι
μήτε κῦρος τι ἔχειν, ἀλλὰ τὰ πρυνόμια καὶ τὰ σημειώματα τῶν
Ἄρμενίων κατέχεσθαι τε καὶ εἰς τὸ διηνεχὲς ἀσφαλῆ φυλάττεσθαι.
Ἐπειδὴ τοῖνυν ὁ πρῶτην τῆς Ἱερουσαλήμ κριτῆς κατὰ τὴν προ-
τέραν ἀναφορὰν τὴν περὶ τοῦ ἁγίου φωτὸς γενοῦσαν ὁμοίαν ἄλλην
30 καὶ αὐτὸς ἐποίησατο σαφηνίζων, ὡς ἐρωτήσας εἰδήμονάς τινας
ἐβεβαιώθη ὅτι ἀρχαῖον ἦν ἔθος μετὰ τὸ φανῆναι τὸ ἅγιον φῶς
κατὰ τὴν τοῦ πάσχα ἡμέραν ὁμοῦ γίγνεσθαι τὴν εἰς τὸν ἅγιον
τάφον εἰσοδὸν καὶ μὴ τὸν ἕνα πρῶτον τὸν δ' ἕσχατον εἶναι, ὥσπερ

վրա թագավորական մակագրություն դրվեց: Երուսաղեմի դատավորն էլ իր հերթին զեկույց պատրաստեց, որի համաձայն իրավասու դատարանում հավաքված բոլոր դրույթների բովանդակությունից և ճշմարիտը վկայող մի քանի մուսուլմանների պատմածից պարզվեց, որ հույների պնդումները հակասում են հնամենի ավանդույթին, և նրանք միանգամայն բացառվում են: Ուստի հույների՝ հայերի հանդեպ ամեն ինչում հակադրված լինելու փաստի մասին պետք է հատուկ նշում կատարվի Երուսաղեմը գրաված սուլթան Սելիմի, նրանից հետո՝ սուլթան Սուլեյմանի հրապարակած *ակտիմամեներից*, թագավորական մնացյալ նշումներից այն արտոնությունների մասին, որոնք նրանց շնորհվեցին գերեվարության ժամանակ: Թագավորական որոշումների մասին նշումները, թագավորական ռեգիստրից հանված որոշումների պատճենները (տրված են հայերին և հույներին), բոլորը հին ռեգիստրում նշված, այդ թվում և թագավորական մակագրությամբ տրված որոշումը պետք է արձանագրվեն նոր ռեգիստրում: Հայերը ներկայացրին և խնդրեցին, իսկ մենք որոշեցինք, որ թագավորական հրովարտակները, օրենքների ժողովածուներում նշումները, մեր փառավոր նախնիների կողմից տրված թագավորական որոշումները, թագավորական ռեգիստրի հին պատճենը և դրանից հետո կատարվածը, ապա և հին նշումները վերստին գրի առնվեն և նրանց տրվեն, որոնց հիման վրա թագավորական նոր որոշում տրվի, ըստ որի [հայերը] հնամենի արտոնությունների համաձայն տիրում են Սուրբ Գերեզմանի եկեղեցիներին և վանքերին, կալվածքներին և հողերին, ապա նաև ավանդաբար իրենց ենթակա հաղորդակից համացեղ համայնքներ ղապիներին, ասորիներին և հաբեշներին՝ նրանց կալվածքներով, նվիրատվություններով և գույքով: Ինչ վերաբերում է հույների վաղեմի ընդդիմությանը, ապա այն պետք է սահմանափակվի և վերանա, այնպես որ, եթե ապագայում որևէ ձևով սույն ընդունվածից հակառակ որոշում տրվի, կամ երբևիցե վիճարկեն և այսու ընդունվածին հակառակ որևէ որոշում ցույց տան, թող այն անվավեր համարվի, ուժ չունենա, իսկ հայոց տրված արտոնություններն ու նշումները գերիշխեն և մշտապես հաստատուն պահպանվեն: Քանի որ Երուսաղեմի

καὶ ἐν κεκρυμμένῳ σημειώματι εὑρηται, καὶ ὡς ἡ ἀναφορὰ τῶν Ῥωμαίων ψευδὴς ἐστίν, ὡσαύτως δὲ καὶ ὁ νόμος τῆς Ἱερουσαλήμ κριτικῆς Ἐσεῖτ Μουσταφᾶς ἀναφορὰν δευτέραν ἐποιήσατο, ὡς οἱ φηθέντες Ἀβυσινοὶ Κόπται τε καὶ Σύροι ἀνέκαθεν τοῖς Ἀρμενίοις ἦσαν ὑποτελεῖς καὶ ὁμογενῆ ἔθνη αὐτοῖς, καὶ ὡς κατὰ τὴν ἡμέραν 5 τοῦ πάσχα, ὅτε ἡ ἐπιφάνεια γίνεται τοῦ ἁγίου φωτός, ὃ τε τῶν Ῥωμαίων πατριάρχης καὶ ὁ τῶν Ἀρμενίων ἢ οἱ ἐπίτροποι αὐτῶν κίμα ποιῶσαι τὴν εἰς τὸν τάφον εἰσόδον τε καὶ ἔξοδον καὶ οὐδεὶς ἐστὶ τοῦ ἄλλου πρώτος ἢ ἔσχατος, ὡς πέπεισται ἐρωτήσας ὑπὸ τε τῶν θεωρῶν καὶ πιστῶν μουσουλμάνων καὶ ἐν ἀληθείᾳ λαλοῦντων, ὑπὸ τε τῶν ἐν Ἱεροσολόμοις οἰκούντων Ἀβυσινῶν Κοπτῶν 10 τε καὶ Σύρων καὶ ἐν τῷ κριτηρίῳ ἐλθόντων καὶ ὁμολογησάντων ὡς καὶ πρὸ τοῦ σουλτάν Σελήμη καὶ μετὰ ταῦτα ὁμογενῆ ἦν ἔθνη τοῖς Ἀρμενίοις καὶ ὑποτελεῖ· καὶ ἐπειδὴ οἱ Ἀρμένιοι, κατὰ τε τὸ ἀρχαῖον ἔθος καὶ κατὰ τοὺς μετὰ βασιλικῆς ἐπιγραφῆς γεγραμμένους ὁρισμούς καὶ κατὰ τὴν τῶν ἀνωθεν εἰδημόνων ἐγγωρίων 15 Μουσουλμάνων μῆνυσιν, τῶν τριῶν ζητοῦσιν ἀρχεῖν ὁμογενῶν ἔθνων καὶ ὑποτελῶν αὐτοῖς, καταπαῦσαι τε δεῖ τοὺς λόγους καὶ ἀπιστάσεις τῶν Ῥωμαίων. Ἐν ἔτει ἀρμς' (1734) τῇ κ' τῆς σελήνης Σαμπάν ἐθεωρήθη εἰς τὸ τερκενάρει τοῦ βασιλικοῦ ὁρισμοῦ καὶ ἐν τῷ ἀρχαίῳ καταστίχῳ τὸ γεγονός κατὰ τὸν ἐκδοθέντα ὁρισμόν, 20 καὶ σεσημειώται οὕτως· "θεῖα τοῦ ὑψίστου Θεοῦ βοήθεια ἐλθόντων ἡμῶν ἐν Ἱερουσαλήμ τῷ οἴκῳ τοῦ Θεοῦ καὶ Βηθλεέμ 1 τῇ κέ' τῆς σελήνης Σεφέρ, ἠνεώχθησαν αἱ πόλαι καὶ ἐλήλυθε πρὸς ἡμᾶς ὁ τῶν Ἀρμενίων πατριάρχης Σερκίτης μετὰ πάντων τῶν μοναχῶν αὐτοῦ καὶ τῶν ὑπηκόων καὶ ἡμῖν ὑπετάγησαν· ἔχοντες δὲ προνόμια 25 ἴδια ἐδοθήθησαν ἵνα κατ' αὐτὰ ὅς ἐν τύχῃ πατριάρχης εἶναι τῶν Ἀρμενίων, ἀρχῇ τῶν τε ἐκκλησιῶν μοναστηρίων, προσκυνημάτων τε τῶν τε ἐκτὸς καὶ ἐντός, τῶν τε ἐκκλησιῶν καὶ τῶν τῶν προσκυνημάτων

1. «Πέι-τ-ούλλεχ, ὅχι πέι-τ-ούλλεχ· τὸ μὲν γὰρ οἶκον Θεοῦ ἔρηλοι, τὸ δὲ Βηθλεέμ, καὶ εἶνα: λάθος μεταφρασμένον· οὐ γὰρ ἐν τῷ ὁρισμῷ πεντουλλέχμ γέγραπται, ἀλλὰ πέιτ-ούλλεχ, ὅπερ ὡς εἴρηται ἔρηλοι οἶκον Θεοῦ· οἱ γὰρ ὀθωμανοὶ σφόδρα εὐλαβεῖσθαι τὴν Ἱερουσαλήμ καὶ οἶκον Θεοῦ αὐτῆν ἐπονομάζουσι».

նախկին դատավորը, սուրբ լույսին վերաբերող անցյալ դիմումը ճշգրտելով, մի նմանը հրապարակեց, գիտակ ոմանց հարցում անելով՝ հաստատ իմացավ, որ հնամենի ավանդույթի համաձայն Ձատկի օրը սուրբ լույսի երևալուց հետո Սուրբ Գերեզման մուտք են գործում ոչ թե մեկն սկզբում, մյուսը՝ վերջում, ինչպես և այդ մասին ասված է պահված գրության մեջ, այլ միասին, և քանի որ հույների զեկույցը կեղծ է, ուստի Երուսաղեմի այժմյա դատավոր Եսեյիդ Սուստաֆան նույն ձևով մի երկրորդ զեկույց պատրաստեց, համաձայն որի վերոհիշյալ համադավան համայնքներ հաբեշները, ղպտիներն ու ասորիները ի սկզբանե անտի հայերին էին ենթակա: Ապա և որ Ձատկի օրը, երբ երևում է սուրբ լույսը, հույների և հայերի պատրիարքները կամ նրանց նշանակած տեղապահները, միասին են կատարում Գերեզման մուտքն ու ելքը, մեկը մյուսից առաջինը կամ վերջինը չէ, ինչպես նա համոզվեց, հարցում անելով իրազեկ, վստահելի և ճշմարտախոս մուսուլմաններին, ապա նաև երուսաղեմաբնակ հաբեշներին, ղպտիներին և ասորիներին, որոնք ներկայացան դատարան և խուստովանեցին, որ սուլթան Սելիմից առաջ և նրանից հետո այդ համայնքները համադավան էին ու հայերին ենթակա: Բայց քանի որ և՛ հնամենի սովորույթի, և՛ թագավորական ստորագրությամբ գրառված որոշումների, և՛ վերոհիշյալ տեղացի իրազեկ մուսուլմանների հայտարարության համաձայն հայերը պահանջում են գլուխ կանգնել իրենց ենթակա և համադավան համայնքներին, ամհրաժեշտ է՝ հույների առարկություններին և ընդդիմությանը վերջ տրվի: 1186 (1734) թվականի շաբան ամսի 20-ին թագավորական որոշման *թերքենարում*²⁶, հին ռեգիստրում հաստատվեց իրողությունը՝ ըստ հրապարակված որոշման, ուր նշված է այսպես. «Սեֆեր ամսի 25-ին Բարձրյալ Աստուծո օգնությամբ մենք եկանք Երուսաղեմ, Աստուծո տունը՝ Բեթղեհեմ՝: Բացվեցին դռները, և հայոց պատրիարք Սարգիսը, իր բոլոր վանականներով և հպատակներով, եկավ մեզ մոտ, և մեզ երկրպագեցին: Ունենալով արտոնություն-

²⁶ Ծանոթ. հրատարակչի – beytullah և ոչ beytulahm. Առաջինը նշանակում է Աստծո տուն, հաջորդը՝ Բեթղեհեմ, և սխալ է թարգմանված: Որոշման մեջ beytulahm չի գրված, այլ beytullah, որը, ինչպես ասվեց, ուշանակում է Աստծո տուն: Օսմանցիները հարգում էին Երուսաղեմը և այն անվանում Աստծո տուն:

οἰκων, ὡν περ αὐτοὺς ἀνεκαθὲν ἤρχεν. Καὶ οὕτω κατὰ τὰς ἀποφάσεις
τοῦ τε Ὁμήρου καὶ κατὰ τοὺς δοθέντας ὁρισμοὺς ἐπὶ τῶν ἡμερῶν
τῶν πάλαι αἰοιδίμων βασιλέων, ἐπεὶ περ τοῦ τάφου τοῦ Ἰησοῦ καὶ
τῆς Βηθλεέμ καὶ τῆς πρὸς ἄρκτον πύλης καὶ τῆς μεγά-
5 λης τοῦ ἁγίου Ἰακώβου ἐκκλησίας καὶ τοῦ ὄρους τῶν Ἐλαιῶν
καὶ τῆς φυλακῆς τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ Ναπλοῦς καὶ τῶν Αἰθιο-
πων καὶ Κοπτῶν καὶ Σύρων τῶν ὁμογενῶν ἐθνῶν καὶ ὑποτελῶν
αὐτοῖς ἄρχεσθαι δεῖ ὑπὸ τοῦ πατριάρχου τῶν Ἀρμενίων τοῦ κα-
θημένου ἐν τῇ μεγάλῃ τοῦ ἁγίου Ἰακώβου ἐκκλησίᾳ, ὑπ' οὐδενός
10 δὲ ἄλλου κατεξουσιάζεσθαι γένους, δέδωκα οὖν αὐτοῖς τὸ αὐτο-
κρατορικὸν τοῦτο σημεῖον, δι' οὗ ἐντέλλομαι κατ' αὐτὸ πάντα
ἐνεργεῖσθαι, δηλαδὴ τὸν ἐν τῇ ῥηθείᾳ ἐκκλησίᾳ τοῦ ἁγίου Ἰακώ-
βου κατοικοῦντα πατριάρχην ἄρχειν τε καὶ ἐξουσιάζειν κατὰ τὸ πα-
λαιὸν ἔθος τῶν τε ἔνδον καὶ ἔξω ἐκκλησιῶν, μοναστηρίων τε καὶ
15 προσκυνημάτων, ἔτι δὲ τῶν Αἰθιοπῶν Κοπτῶν τε καὶ Σύρων ὁμο-
γενῶν καὶ ὑποτελῶν ὄντων αὐτοῖς, θεωρεῖν τε τὰς ὑποθέσεις αὐτῶν,
ἀργεῖν τε καὶ ἀποκαθιστᾶν καὶ τὰς συντεινούσας ὑποθέσεις τῶν
τόπων αὐτῶν θεωρεῖν, λαμβάνειν τε τὴν περιουσίαν τῶν ἀποθα-
νόντων μητροπολιτῶν ἐπισκόπων πρεσβυτέρων τε καὶ μοναχῶν καὶ
20 τῶν ὑποτελῶν αὐτοῖς καὶ τῶν λοιπῶν Ἀρμενίων, καὶ οὐδὲν ἔθνος
κατὰ τὴν ἐπικρατήσασαν συνήθειαν μηδ' αὐτοῖς ἐνοχλεῖν (το-
σοῦτον τοῖς ὑποτελεῖσι καὶ ὁμογενέσιν ἔδνεσιν αὐτῶν, ὅσον καὶ
ταῖς ἐκκλησίαις μοναστηρίοις τε καὶ προσκυνήμασι καὶ ἄλλοις
ἱεροῖς αὐτῶν τόποις ταῖς οὖσιν ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν αὐτῶν), ἄρχειν
25 τε τοῦ τάφου τῆς Παναγίας τοῦ ἐκτὸς τῆς Ἱερουσαλήμ, τῆς Βη-
θλεέμ ἐν ἣ ὁ Χριστὸς ἐπέχθη, τῶν δύο μανουαλίων καὶ τῶν καν-
δηλῶν τῶν ἐν τῇ θύρᾳ τοῦ ἔνδον τάφου καὶ τῶν κανδηλῶν τῶν
ἐν τῇ πύλῃ τῆς τρουλλῆς καὶ τῶν ἔνδον τῆς τρουλλῆς καὶ τῶν
λαμπαδῶν ἅς καίουσι, καὶ τῶν θυμιατηρίων καὶ τοῦ ἔνδον τοῦ
30 τάφου κατὰ τὴν θρησκείαν αὐτῶν φωτός, καὶ τῆς λιτανείας ἣν
περιεστάμενοι ποιοῦσιν, ὅτε ἔνδον τοῦ κουβουκλίου εἰσέρχονται
μετὰ τῶν ὁμογενῶν αὐτοῖς καὶ ὑποκειμένων ἐθνῶν τοῦ φωτός
φαινομένου, καὶ τῶν ἄνω καὶ κάτω μερῶν τῶν ἔνδον τῆς πύλης,

ներ՝ դրանց հիման վրա խնդրեցին, որպեսզի ով էլ որ լինի հայոց պատրիարքը, իշխի քաղաքի ներսում, թե՛ դրսում գտնվող եկեղեցիների, վանքերի, ուխտավայրերի վրա, ապա և եկեղեցիների և ուխտավայրերի տների, որոնց վրա նա ի սկզբանե իշխում էր: Ուստի Օմերի, երջանակահիշատակ հին թագավորների օրոք ընդունված որոշումներով Հիսուսի Գերեզմանի, Բեթղեհեմի, հյուսիսային դռան, Սուրբ Հակոբի մեծ եկեղեցու, Ձիթենյաց լեռան, Քրիստոսի արգելարանի և Նաբլուսի, նրանց համացեղ ու ենթակա համայնքների հաբեշների, ղպտիների, ասորիների վրա իշխում է Սուրբ Հակոբի մեծ եկեղեցուն հաստատված հայոց պատրիարքը, որ հիշյալները չեն կարող լինել որևէ այլ համայնքի ենթակա: Ես նրանց տվեցի սույն կայսերական մշումը, որով հրամայում եմ վարվել միանգամայն դրա համաձայն, այսինքն՝ Սուրբ Հակոբի վերոհիշյալ եկեղեցուն հաստատված պատրիարքը, ըստ հնամենի ավանդույթի, և ներսի, և՛ դրսի եկեղեցիների, վանքերի ու ուխտավայրերի տերն ու տիրակալն է, համացեղ հաբեշները, ղպտիները և ասորիները նրանց պատրիարքներին են ենթակա, վերջիններս են քննության ենթարկում նրանց վերաբերող խնդիրները, ժամանակավորապես դադարեցնում կամ հաստատում (հոգևորականներին), հսկում նրանց բնակավայրերի վրա, ստանում վախճանված մետրոպոլիտների, եպիսկոպոսների, քահանաների, վանականների և նրանց ենթակաների, ապա և մնացած հայերի ունեցվածքը: Ոչ մի ազգ ոչ մի կերպ չի կարող խափանել հաստատված ավանդույթը, ինչպես նրանց ենթակա և համացեղ համայնքների, այնպես և նրանց պատկանող եկեղեցիների, վանքերի, ուխտատեղիների և այլ սուրբ վայրերի նկատմամբ: Նրանք տեր են մաև Երուսաղեմից դուրս գտնվող Աստվածածնի Գերեզմանի, Բեթղեհեմի, որում ծնվեց Քրիստոսը, Գերեզմանի ներսի դռան երկու մոմակալների և կանթեղների, գմբեթի դռան և գմբեթի ներքին կանթեղների, ջահերի, որ վառում են, խնկարանների և ըստ իրենց պաշտամունքի Գերեզմանի ներսի լույսի, թափոռի երթի, երբ նրանք լույսը երևալուն պես իրենց համացեղ և ենթակա համայնքներով մուտք են գործում *կուբուկլիոմ*³⁷, ներքին դռան վերի և ցածի մասերի, ներսում գտնվող երկու փոքր դռների, աղո-

τῶν δύο θυρίδων, τῶν προσκυνημάτων καὶ ἱερῶν μερῶν τῶν ἐντὸς
εὐρισκομένων, τοῦ φρεάτος καὶ τῆς ἐκκλησίας τοῦ ἁγίου Ἰωάννου
τῆς κειμένης ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ ἁγίου τάφου, καὶ τῆς ἐκκλησίας
τῆς οὐσης ἐγγὺς τοῦ ἁγίου Ἰακώβου, φυλακῆς τοῦ Χριστοῦ λεγο- 5
μένης, καὶ τῶν ἄλλων μοναστηρίων καὶ κοιμητηρίων τόπων τε
καὶ οἰκῶν τῶν ἐγγὺς τοῦ σπηλαίου Βηθλεέμ, καὶ τῶν οἰκῶν τῶν
ξένων, ἀμπελώνων κήπων τε καὶ ἐλαιῶνων, καὶ ἀπλῶς εἰπεῖν
τῶν ῥηθιαιῶν ἐκκλησιῶν καὶ μοναστηρίων καὶ προσκυνημάτων καὶ
ἱερῶν τόπων τῶν ὑποκειμένων αὐτοῖς, ὡς περ ἀρχῆθεν διώρισται
ὑπὸ τοῖς Ἀρμενίοις τελεῖν· τοὺς δὲ ἐρχομένους Ἀρμενίους εἰς 10
προσκύνησιν τῶν ἐκκλησιῶν αὐτῶν καὶ ἀπερχομένους ἐν τῷ ὕδατι
τοῦ Ἰορδάνου ταῖς τε πανηγύρεσιν αὐτῶν προσκυνήμασι τε καὶ
περιηγητικοῖς τόποις μηδαμῶς παρενοχλεῖν τοὺς δυνάστας καὶ ἐξου-
σιαστάς, καὶ κατὰ τὸ δοθὲν βασιλικὸν γράμμα ἐνεργεῖσθαι τὰ
πάντα καὶ οὐδενὶ τρόπῳ τὰ λοιπὰ ἔθνη παρενοχλεῖν αὐτοὺς ἐπὶ 16
τοῖς δοθείσι προνομίοις· οὐδένα δὲ ἐκ τῶν τέκνων μου ἢ ἐκ τῶν
μεγάλων ὑπάτων ἢ ἐκ τῶν κεινῶν ἢ ἐκ τῶν μεγάλων ἡγεμόνων
ἢ ἐκ τῶν ἐξουσιαστῶν καὶ τῶν λοιπῶν τῶν ἐν ἐξουσίᾳ ὄντων
οὐδενὶ τρόπῳ ταράττειν ταυτηνὴ τὴν ὑπόθεσιν, οὔτε ἐναντίον τι τῶν
ἀνωθεν ποιῆσαι. Ὅς δ' ἂν τούναντιον δράσῃ, κατηριθιμμένος εἶη 20
μετὰ τῶν κολαζομένων". Ταῦτα διελάμβανεν ὁ ἐν ἔτει 923 (1517)
δοθεὶς ὀρισμός, ὡς περ τὸ ἴσον ἐκ παλαιοῦ σεσημέιωται καταστι-
χου. Ἦδὴ δὲ ὁ τῶν Ἀρμενίων πατριάρχης Σερκίτζης ἦλθεν ἐν
Βασιλευσούσῃ καὶ ἀναφορὰν ἐδοδώκε· διαλαμβάνουσαν, ὅτι κατὰ τὰ
θεσπίσματα τοῦ τε Ὁμαρ καὶ τῶν πάλαι σουλτάνων καὶ βασιλέων 26
θεσπίζειν αἰτεῖ τῶν τε ἐν τῇ Ἱερουσαλήμ ἐκκλησιῶν καὶ μονα-
στηρίων καὶ ἄλλων ἱερῶν τόπων ὑποκειμένων αὐτοῖς, ἅτι δὲ καὶ
τῶν ὁμογενῶν ἐθνῶν καὶ ὑποκειμένων αὐτοῖς, ὡς περ ἀνεκαθεν
εἶχον. Ἐπειδὴ οὖν ὁ μακαρίτης πατήρ μου σουλτάν Σελήμηης θεῖα
βοηθεῖα τοῦ Ἰφίστου καὶ τοῦ ἀποστόλου αὐτοῦ ἔλαβε τὴν Ἱερου- 30
σαλήμ καὶ ἀνεψυχθεῖσάν τῶν τῆς πόλεως θυρῶν ἀπέηλθεν εἰς
Βηθλεέμ, ὁ δὲ ῥηθεις πατριάρχης μετὰ τῶν ὑπηκόων ἐνεφανίσθη
αὐτῷ τῷ πατρί μου καὶ μεθ' ὑποκλίσεως τὴν δουλικὴν ἀπέδωκεν

թարանների, նվիրական տեղերի, Սուրբ Գերեզմանի բակում գտնվող հորի և սուրբ Հովհաննեսի եկեղեցու, Սուրբ Հակոբի եկեղեցու մոտ գտնվող [եկեղեցու], Քրիստոսի կոչված բանտի, Բեթղեհեմի այրին մոտ գտնվող այլ վանքերի և գերեզմանոցների, տների, հյուրանոցների, խաղողի այգիների և ձիթաստանների: Կարճ ասած իրենց ենթակա նշյալ եկեղեցիները, վանքերը, ուխտատեղիները և սուրբ վայրերը, ինչպես որ ի սկզբանե որոշված է, ենթակա են հայերին: Ինչ վերաբերում է իրենց եկեղեցիները ուխտի եկող հայերին, ապա իշխանավորներն ու պաշտոնյաները բացարձակապես իրավունք չունեն խանգարել նրանց Հորդանան գետը, իրենց կրոնական տոնախմբությունների վայրերը, ուխտատեղիները և շրջագայելու վայրերը գնալու: Պետք է ամեն ինչ կատարել ըստ տրված թագավորական գրության, մնացած համայնքները ոչ մի կերպ չեն կարող նրանց տրված արտոնություններին խոչընդոտ կանգնել: Իմ զավակները կամ մեծ կուսակալները, սովորական կամ մեծ կառավարիչները, իշխանավորներն ու մնացած պաշտոնյաները սույն կարգը խախտելու ոչ մի իրավունք չունեն, ոչ էլ վերոգրյալին հակառակ գործելու: Ով փորձի ասվածին հակառակ գործել, թող պատժի ենթակաների թվին դասված լինի»: Այդ էր ակա 923 (1517) թվականին տրված որոշման բովանդակությունը, որի պատճենը բերված է հին ռեզիստրից: Հայոց պատրիարք Սարգիսն արդեն ժամանեց Սայրաքաղաք, ներկայացրեց զեկույցը, որում ասված էր, որ Օմարի և հնօրյա սուլթանների և թագավորների հրովարտակների հիման վրա խնդրում է տիրել Երուսաղեմի՝ իրենց ենթակա եկեղեցիների, վանքերի և այլ սրբավայրերի, ապա նաև իրենց ենթակա ցեղակից համայնքների վրա, ինչ որ ի սկզբանե անտի իրենց էին վերաբերում: Երջանկահիշատակ իմ հայր սուլթան Սելիմը Բարձրյալի և նրա առաքյալի³⁸ օգնությամբ գրավեց Երուսաղեմը, երբ քաղաքի դարպասները բացվեցին, և ինքը գնաց Բեթղեհեմ, հիշյալ պատրիարքը իր հպատակներով հանդերձ ներկայացավ նրան իմ հորը, ծառայաբար երկրպագեց, հայտնեց, թե սրբազան հրովարտակներում գրառված քաղաքի ներսում և դրսում գտնվող եկեղեցիները, վանքերը, սրբավայրերը, տները, ապա և ցեղակից համայնքները, այն

αὐτῷ προσκύνησιν καὶ ἀνέφερον ὅτι αἱ ἐκκλησίαι καὶ τὰ μονα-
στήρια καὶ οἱ ἱεροὶ τόποι οἱ ἐν τοῖς ἱεροῖς θεσπίσμασι γεγραμ-
μένοι, καὶ τὰ ἐντὸς ἔτι καὶ ἐκτὸς προσκυνήματα καὶ οἶκοι καὶ
τὰ ὑποκείμενα καὶ ὁμογενῆ ἔθνη Κόπται τε Ἀβυσινοὶ καὶ Σύροι
5 οἱ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τῶν Ἀρμενίων ὑποκείμενοι τῷ πατριάρχῃ
τῶν Ἀρμενίων τῶν ἐν τῇ παλαιᾷ καὶ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ τοῦ
ἀγίου Ἰακώβου καθημένων, ὑπὸ τὴν αὐτῶν εἰσιν ἐξουσίαν καὶ
οὐδεὶς ἄλλος τῶν διαληφθέντων τόπων μετέχει, ζητεῖ πάλιν
ὡσαύτως ἄρχειν αὐτῶν κατὰ τὰ πάλαι θεσπίσματα· ἐνθεν τοι
10 ἐπειδὴ ὁ ἀοιδίμος πατὴρ ἡμῶν κατὰ ταῦτά ὀρισμῶ βασιλικῆ ἐπι-
γεγραμμένῳ χειρὶ ταῦτα προσεκύρωσε καὶ ἴσῳ βασιλικῷ κατα-
στίχῳ, διαλαμβάνοντι· ὅτι “ὡς πρῶτον ἦρχον, οὕτως ἄρχειν καὶ νῦν
μηδενὸς ἀντιλέγοντος”, μετὰ δὲ τὴν ἐντεῦθεν ἀπαλλαγὴν τοῦ ἀοι-
δίμου πατρὸς μου ἐδεήθη ὁ ῥηθεις καὶ τῆς ἡμετέρας βασιλείας
15 ὅτι κατὰ τὸ δοθὲν τότε βασιλικὸν θέσπισμα καὶ νῦν ἐπικυρωθῆναι
μηδὲνα ἀντιλέγειν, καὶ τὴν μετ’ ἐπιγραφῆς βασιλικῆς νεαράν ἦν
ὁ πατὴρ μου τοῖς Ἀρμενίοις ἐδώρησαστο ἀνακαινισθῆναι, ὅθεν
καγῶ δίκαιόν τε καὶ εὐλογον κρίνας βέβαιόν τε καὶ ἀσφαλῆ δεδωκα
αὐτοῖς τὸν ὑπέρτατον τοῦτον καὶ αὐτοκρατορικὸν μου ὀρισμὸν, δι’
20 οὗ ἐντέλλομαι ὅτι αἱ ῥηθεῖσαι ἐκκλησίαι μοναστήριά τε καὶ προσ-
κυνήματα καὶ ἄλλοι περιτηγητικοὶ τόποι καὶ τὰ ὁμογενῆ καὶ ὑπο-
κείμενα αὐτοῖς ἔθνη μετὰ πάντων τῶν γεγραμμένων κτημάτων
αὐτῶν καὶ τῶν ἀνάκαθεν αὐτοῖς ἐπομένων, ὡς ἔκπαλαι διώρισται
ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τοῦ ῥηθέντος εἶναι πατριάρχου, περὶ ταύτης δὲ
25 τῆς ὑποθέσεως μηδὲνα ἀντιλέγειν, οὔτε βασιλέων τέκνα οὔτε συμ-
βούλους βασιλικούς οὔτε σουλτάνους ἢ χαλιφῆδας ὑπάτους τε καὶ
ἡγεμόνας καὶ ἄλλους δοσους λοιπούς δούλους τοῦ κράτους ἡμῶν,
καὶ ἐν περιλήψει οὐδένα κατὰ πάντα τρόπον καὶ κατὰ πᾶσαν αἰ-
τίαν ἀντιλέγειν ἢ παρενοχλεῖν τοῖς Ἀρμενίοις. Ὅς δ’ ἂν ἐναντίος
30 φανῆ, ἔχοι ἀντίδικον καὶ ἐχθρὸν τὸν ὕψιστον Θεόν, ἐν τε τῆς
ἀναστάσεως ἡμέρᾳ ὑπὸ πληθους τῶν τιμωρούντων κολάζεται.
Οὗτος ἐστὶν ὁ μετὰ τῶν ἄνωθεν συνθηκῶν δοθεὶς ὀρισμός, γεγραμ-
μένος ἐν παλαιῷ καταστίχῳ κατὰ τὸ 927 (1521) ἔτος· σση-

է՝ դպտիները, հաբեշներն ու ասորիները պատկանում են հայոց եկեղեցուն, հայոց պատրիարքին, որի նստավայրը հին և Սուրբ Չակոբի մեծ եկեղեցին է, որ ուրիշ ոչ ոք մաս չունի նշված վայրերի վրա, նա մի անգամ ևս խնդրում է, որ ըստ հնամենի հրովարտակաների՝ ինքը նույն կերպ տիրի նրանց վրա: Ուստի, երջանկահիշատակ մեր հայրը, ըստ այնմ թագավորական ձեռնամբ մակագրված որոշմամբ, այդ բոլորը վավերացրեց նաև թագավորական ռեգիստրի պատճենում: Դրա բովանդակությունը այսպիսին է. «Ինչպես որ նախապես նրանք տիրում էին, թող նույնպես այժմ էլ տիրեն, և ոչ ոք իրավունք չունի առարկել: Իմ երջանկահիշատակ հոր՝ այս աշխարհից հեռանալուց վերոհիշյալ [պատրիարք Սարգիսը] և մեր թագավորությանը խնդրեց, որ այն ժամանակ տրված թագավորական հրովարտակի հիման վրա ներկայումս էլ վավերացվի դրա անառարկելիությունը, բացի այդ նաև թագավորական մակագրությամբ վերանորոգվի իմ հոր՝ հայերին տված օրենքը: Ուստի ես, համարելով դա արդար ու տրամաբանական, նրանց ընծեռեցի վստահելի և հաստատուն սույն գերագույն և կայսերական որոշումս, որով հրամայում եմ՝ հիշյալ եկեղեցիները, վանքերը, ուխտավայրերը և շրջագայության այլ վայրերը, իրենց ցեղակից ենթակա համայնքները, հենց նրանց վերաբերող և իրենց գրանցված բոլոր կալվածքները, ինչպես որ հնուց որոշված է, գտնվում են նշյալ պատրիարքի իրավասության ներքո, և սույն խնդրի շուրջ ոչ ոք չհակաճառի՝ ոչ թագավորի որդիները, ոչ թագավորական խորհրդականները, ոչ սուլթանները, խալիֆաները, կուսակալներն ու կողմնակալները, մեր պետության մնացած ժառայողները, կարճ ասած՝ ոչ ոք, ոչ մի կերպ և ոչ մի առիթով չհամարձակվի հայերին հակաճառել կամ խանգարել: Ով որ սրան խոչընդոտ կանգնի, թող դատավիճող և թշնամի ունենա Բարձրյալ Աստծուն և ի մեռելոց Չարության օրը պատժի արժանանա պատժողների բազմության կողմից»: Ահա այս է վերոհիշյալ համաձայնությունների հետ տրված որոշումը՝ արձանագրված հին ռեգիստրում 927 (1521) թվականին: Նշված է նաև 924 (1518) թվականին ռեգիստրի հայոց տրված պատճեն: Ստուգման ենթարկվեցին նաև օրենսգրքերը, նրանցում նշված է որպես Երու-

ἔστι δὲ καὶ τοῦ καταστίχου ἴσον τὸ τοῖς Ἀρμενίοις δοθὲν ἐν
ἐκ 924 (1518). Ἐθεωρήθησαν καὶ οἱ κώδικες καὶ εὗρηται ἐν
ἐκείνῃ Σερκίης πατριάρχης ἐν Ἱερουσαλήμ καὶ τῶν Ἀρμενίων,
τοῦ ἁγίου πάφου καὶ τῆς Βηθλεέμ, τῆς πρὸς βορρᾶν πόλης, τοῦ
ἁγίου Ἰακώβου, τοῦ Ναπλοῦς καὶ τῶν ἐθνῶν Ἀβυσινῶν Σύρων καὶ
Κοπτῶν τῶν ὑποκειμένων τῇ ἐκκλησίᾳ αὐτῶν, ἣν ἔχουσι μετὰ τῶν
ἐπομένων αὐτοῖς, τοῦ δὲ τῶν Ἀρμενίων πατριάρχου τῶν ὑποκειμένων
εἰς τὴν αὐτῶν ἐκκλησίαν ἄρχειν, τῶν Ἀβυσινῶν δηλαδὴ Σύρων
καὶ Κοπτῶν, τοῦ τε πάφου καὶ τῆς Βηθλεέμ καὶ τῆς πρὸς βορ-
ρᾶν πόλης καὶ τῆς τοῦ ἁγίου Ἰακώβου ἐκκλησίας καὶ τοῦ Να-
πλοῦς· ἃ καὶ γεγραμμένα εἰσὶ καὶ σεσημειωμένα ἐν κώδικι τοῦ
δοθέντος ἴσου ἐν ἔτει ρξγ' (1653) τῇ ιζ' τῆς σελήνης τῆς κα-
λουμένης Σαμπάν. Ἐθεωρήθη ἔτι ἐν τῷ κώδικι καὶ τὸ δοθὲν τοῖς
Ῥωμαίοις ἴσον τοῦ καταστίχου ἐν ἔτει 922 (1516), καὶ διελάμβανε
περὶ τοῦ πατριάρχου τῶν Ῥωμαίων τῆς Ἱερουσαλήμ καὶ τῶν
σεβασμιῶν τόπων, ὅτι αἱ τε ἄνω καὶ κάτω ἀψίδες αἱ κατὰ μεσημ-
βρίαν, αἱ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τῆς Ἱερουσαλήμ, καὶ ὁ ἅγιος πάφος
μετὰ τε τῶν ἑπτὰ τῆς Παναγίας ἀψίδων τῶν ἄνω καὶ κάτω, ἣ τε
Βηθλεέμ μετὰ τοῦ τόπου ἐν ᾧ ὁ Χριστὸς ἐτέχθη, μετὰ τῶν μα-
νουαλίων κανδηλῶν τε καὶ τῶν ἐπομένων αὐτοῖς, ἐν τῇ ἐξουσίᾳ
εἰσὶ τοῦ πατριάρχου Σωφρονίου· καὶ ἐν ἔτει αμβ' (1633) τῇ δ'
τῆς σελήνης καλουμένης Ζιλχιτζέ δέδοται ἴσον καταστίχου, καὶ
ἐν ἔτει ρξγ' (1653) τῇ ιζ' τῆς σελήνης Σαμπάν σεσημειώται
τό τε ἴσον τοῦ καταστίχου, ὃ ἦν γεγραμμένον ἐν παλαιῷ κατα-
στίχῳ, διαλαμβάνον ὡς ἄνωθεν. Ἐνθεν τοι κατὰ τὴν ἀναφορὰν
αὐτῶν καὶ τὸ ἐκ τοῦ κώδικος σημείωμα, κατὰ τε τὰς τῶν κριτῶν
τῆς Ἱερουσαλήμ ἀναφορὰς, προσταγὴ γέγονε γραφῆναι τὰ τε ἐν
τῷ κώδικι σημειώματα καὶ τὰ προνόμια ἐπὶ τῷ δῆλα γενέσθαι τῷ
βασιλικῷ κράτει, τὰς δὲ ἀναφορὰς κρατηθῆναι· κατὰ δὲ τὴν ἡμε-
τέραν προσταγὴν ἐν οἰκείῳ σεσημειώται τόπῳ· δεδῆλωνται δὲ καὶ
τετηρηθῆναι. Καὶ δὴ κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον δέδοται περὶ αὐτῆς
τῆς ὑποθέσεως ὑπέριστατος ὁρισμὸς ἐπὶ τῷ ἐνεργεῖσθαι ὡς ἄνωθεν.
Ἐντέλλομαι τοίνυν, ἐρχομένης τῆςδε τῆς ἱεῖρας μου ἀποφάσεως

սաղեմում հայոց պատրիարք Սարգիսը, Սուրբ Գերեզմանի և Բեթղեհեմի, հյուսիսային դռան, Սուրբ Հակոբի, Նաբլուսի և համայնքների, այն է՝ հաբեշների, ասորիների և ղպտիների մասին վկայություն՝ ի սկզբանե անտի [հայոց] եկեղեցուն ենթակա լինելու մասին, եկեղեցի, որին նրանք ենթակա են իրենց հետևորդների հետ միասին, որ հայոց պատրիարքն իշխում է հայոց եկեղեցուն ենթակա հաբեշների, ասորիների և ղպտիների, ապա նաև Գերեզմանի, Բեթղեհեմի, հյուսիսային դռան, Սուրբ Հակոբի եկեղեցու և Նաբլուսի վրա: Սրանք նաև արծանագրված են ու մակագրված 1063 (1653) թվականի *շաբան* կոչվող ամսի 17-ին տրված օրենսգրքի պատճենում: Ստուգվեց նաև օրենսգրքում հույներին 922 (1516) թվին տրված ռեզիստորի պատճենը, որում խոսք է լինում նաև հույների, Երուսաղեմի պատրիարքի և սուրբ վայրերի մասին, որ Երուսաղեմի եկեղեցու հարավային կողմում գտնվող վերին և ստորին կամարները, Սուրբ Գերեզմանը, Աստվածածնի [եկեղեցու] վերին և ստորին յոթ կամարները, Բեթղեհեմը և Քրիստոսի ծնված վայրը, մոմակալներով, կանթեղներով և նրանց հարմարանքներով, գտնվում են պատրիարք Սովորոնիոսի իրավասության ներքո: 1042 (1633) թվականի *գիլհիջե* կոչվող ամսի 4-ին տրվել է ռեզիստորի պատճենը, իսկ 1063 (1653) թվականի *շաբան* ամսի 17-ին նշված է և ռեզիստորի պատճենը, որն արծանագրված էր հին ռեզիստորում և բովանդակում էր այն, ինչ վերոհիշյալում: Այստեղից ահա նրանց զեկույցի և օրենսգրքի մակագրության, ապա նաև Երուսաղեմի դատավորների զեկույցների հիման վրա հրաման տրվեց՝ արծանագրվեն օրենսգրքի մակագրությունները և արտոնությունները, որպեսզի թագավորական իշխանություններին հայտնի լինեն, իսկ զեկույցներն էլ ի պահ դրվեն: Իսկ մեր հրամանը նշվում է իր տեղում, հայտարարվում և պահպանվում: Սույն խնդրի վերաբերյալ նույն կերպ տրվում է բարձրագույն կարգադրություն՝ վարվել այնպես, ինչպես նշված է վերևում: Ուստի հրամայում եմ՝ իմ սույն սրբազան որոշման հրապարակումից գործեք իմ հրամանի, ըստ նախկին թագավորների սրբազան կարգադրությունների ու կայսերական փաստաթղթերի, ընդունված օրենքի և թագավորական ռեզիստորի պատճենի

τῆς περὶ ταύτης διαλαμβανούσης τῆς ὑποθέσεως, ὅπως ποιήσῃτε
κατὰ τὴν ἡμετέραν προσταγὴν κατὰ τὰ ἄπερ ἔχουσιν ἱερά θε-
σπίσματα καὶ αὐτοκρατορικά γράμματα τῶν πρώων βασιλέων, κατὰ
τὴν νεαράν καὶ κατὰ τὸ ἴσον τοῦ βασιλικοῦ καταστίχου καὶ κατὰ
5 τὰ παλαιὰ τούτων προνόμια τῶν ἐκκλησιῶν καὶ μοναστηρίων κτη-
μάτων τε καὶ χωμάτων, ὧν κατὰ τὸ πάλαι ἔθος μετέσχον, ἄρχειν
καὶ νῦν ἔτι δὲ τῶν Ἀβυσιῶν Σύρων τε καὶ Κοπτῶν τῶν ἀνεκα-
θεν ὁμογενῶν καὶ ὑποκειμένων αὐτοῖς εἰκῶν, μετὰ πάντων τῶν
κτημάτων καὶ κληρονομιῶν αὐτῶν καὶ τόπων, τοὺς Ἀρμενίους ἄρ-
10 χεῖν καθὰ καὶ τὸ πάλαι ἦσαν αὐτῶν προνόμια· τούντεσθιν δὲ
ἄλλον περὶ τῆς αὐτῆς ὑποθέσεως μὴ δοθῆναι ὄρισμόν, ἀλλὰ τὸ
προνόμιον τοῦτο καὶ σημείωμα τὸ κύριος εἰς τὸ διηρηκὲς ἔχειν καὶ
ἐνεργεῖσθαι ἀσφαλῶς, ἐπειδὴ ἐν οὐκείῳ σεσημειώται τόπω· τοὺς δὲ
Ῥωμαίους ἐναντίον τῶν ἁγίων ὀρισμῶν τῶν τε πρότερον καὶ μετὰ
15 ταῦτα δοθέντων ἐάν βουληθῶσι ποτε εἶριν ποιῆσαι τίνα καὶ τρό-
πων τινὲ ὄρισμόν παραστήσασι, μηδαμῶς ἔχειν τὸ κύριος καὶ δύ-
ναμιν. Οὕτω σταθεροὺς τοίνυν εἶναι ὑμᾶς δεῖ ταύτῃ τῇ ἁγία μου
προσταγῇ καὶ πειθηνίους τῷ ἱερῷ τούτῳ σημείῳ. Ἐν ἔτει ἀρμ.
(1734) εἰς τὰς ε' τοῦ Τζουμαζίλαχίρ».

20 16. Τούτου δὲ γεγονότος τοῦ ὀρισμοῦ ἡμεῖς οὐδεμίαν εἴχομεν
εἰδήσιν. Τῶν ἐν τῇ τοῦ ὑπάτου δὲ ἀλλῇ γραμματικῆς τις ἐμή-
νυσεν ἡμῖν διὰ τοῦ γενικοῦ ερμηνέως, ὡς ἄρα οἱ Ἀρμένιοι καὶ
ἄλλον πεποιθήσασιν ὄρισμόν ἐπιγεγραμμένον χειρὶ βασιλικῇ· παρὶ
τίνας δὲ καὶ τί διαλαμβάνει ἀγνοεῖν εἶπεν. Ἔδει μὲν οὖν ἡμᾶς
25 σπεύσασθαι τὸ πρακτέον ἐπὶ τῷ τὸν ὄρισμόν εἰς χεῖρας λαβόντας
ἰδεῖν τε καὶ ἀναγνῶναι τὸ ἐν αὐτῷ περιεχόμενον, τοῖς ὄλοις δὲ
ἡμηχανοῦμεν διὰ τὸ μὴ δῆλον εἶναι γεγονέναι, μήπω ἐν τοῖς κώ-
διξιν ἀντιγραφέντα· ἔτι δὲ καὶ ἐν τῷ κοινῷ κώδικι οὐκ ἦραγον οἱ
Ἀρμένιοι ἀλλ' ἐν τῷ (κώδικι τοῦ) τῶν ἐπισκόπων κώδικα, ὃς ὄλος
30 αὐτῶν ἦν, πολλῶ φκειωμένος χρυσίῳ. Ἐπέψαμεν τοίνυν τινὰ
τῶν ἡμετέρων, ὡς δῆθεν ἀγιοῦντα καὶ ἄλλο τι ζητοῦντα, κατα-
σχοπεῦσαι ἐν τῷ τοῦ κώδικα κώδικι· ἀλλ' ἔτι ἀσημείωτος ἦν.
Ἐνθεν τοι καὶ δυσχερῆς ἦν ἡ τούτου εὑρεσις. Τέλος δ' οὖν μακρό-

համաձայն: Եկեղեցիների, վանքերի, կալվածքների և հողերի վրա հնամենի ավանդույթով իրենց ունեցած արտոնությունները ուժի մեջ լինեն և այժմ: Ապա նաև հաբեշների, ասորիների և ղպտիների՝ ի սկզբանե անտի նրանց համացեղ և ենթակա համայնքների, նրանց համայն կալվածքների և ժառանգությունների և բնակավայրերի վրա հայերն իշխեն, քանի որ հնում ևս դրանք նրանց արտոնությունն էր: Ուստի այսուհետև սույն խնդրի վերաբերյալ այլ որոշում չտրվի, հիշյալ արտոնությունը և մակագրությունը պիտի անդուլ ուժ ունենան, աներեր գործեն, քանի որ դրանք նշված են իրենց հատուկ տեղում: Ինչ վերաբերում է հույներին, ապա նրանք, եթե անցյալում և հետագայում տրված սրբազան որոշումների դեմ ուզենան երբևիցե վեճ հարուցել և ինչ-ինչ ձևով որոշում ներկայացնել, այն միանգամայն անվավեր է և ուժ չունի: Յեմնց այսպես դուք պետք է ամխախտ պահպանեք իմ սույն սուրբ հրամանը և հնազանդվեք սրբազան այս մակագրությանը: Թվին 1147 (1734) *ջումազիլահիդ* [ամսի] 6-ին»³⁹:

16. Այս որոշման վերաբերյալ մենք ոչ մի տեղեկություն չունեինք: Կուսակալի ապարանքում ծառայող մի գրագիր գլխավոր թարգմանի միջոցով մեզ հայտնեց, որ հայերը թագավորական ձեռամբ մակագրված մի այլ որոշում են կազմել տվել, բայց թե ինչի՞ մասին և ի՞նչ բովանդակությամբ, տեղյակ չի: Մեզ մնում էր խորհրդածել մեր անելիքի շուրջ, որոշումը ձեռք գցել, ընթերցել և իմանալ նրա բովանդակությունը, բայց դժվարին կացության մեջ էինք, քանի որ դեռևս հայտնի չէր դարձել, ոչ էլ օրենսգրքում արտագրվել: Բացի այդ, հայերը սովորական օրենսգրքում էլ դեռ չէին ներառել տվել, այլ միայն վերադիտողների *կալֆայի* օրենսգրքում, որն ամբողջությամբ իրենցն էր բազում ոսկով յուրացված: Մեր մարդկանցից մեկին ուղարկեցինք հետախուզելու, որ, իբրև թե ամեն ինչին անտեղյակ, *կալֆայի* օրենսգրքում այլ բան է որոնում: Բայց այնտեղ այդ որոշումը դեռևս մակագրված չէր: Ուստի դրա հայտնաբերումը դժվարին էր: Ի վերջո մեր կողմից ուղարկվածը փորձեց գործը ձեռնարկել հեռվից, իմանալ՝ եղե՞լ է արդյոք նման որոշում և

θεν ἔγνω ὁ παρ' ἡμῶν ἀποσταλεῖς τοῦ πράγματος ἀφασῖται καὶ
 πυθέσθαι εἰ τοιοῦτός τις ἐγένετο ὀρισμός καὶ εἰ παρ' αὐτοῖς ἦν
 γὰρ τις τῶν τοῦ κάλιφα οἰκείων εὐνοῦς τῷ παρ' ἡμῶν ἀποστα-
 λέντι. Τοῦτον τοίνυν ἐρωτήσας ὁ ἡμέτερος ἔφη "σὺ μὲν εἶ φίλος
 ἐμὸς καὶ πάλαι συνήθης, καμὲ τε οἶδας σιγᾶν ἐπιστάμενον καὶ 5
 πρὸς οὐδένα τὸν λόγον ἐκφέροντα· εἶπέ μοι τοίνυν εἴ τις νέος ὀρι-
 σμός τῶν Ἀρμενίων ἐγένετο, καὶ εἰ δυνατόν καὶ ἀναγνῶναί μοι
 ὄσος· ἦν δὲ γε ὑπολάβης ὅτι πρὸς τὸν τῶν Ῥωμαίων πατριάρχην
 τὸν λόγον ἐκφέρω, τοῦτο παρὰ σοὶ κεῖται· εἰ μὲν γὰρ σοὶ ἀργυρίων
 δεῖ, ἐγὼ μὲν ἀναγνοὺς καὶ κρύφα ἀντιγράψας προσφέρω ὡς παρὰ 10
 σοῦ τῷ πατριάρχῃ καὶ κερδανσίς (εὐ οἶδα) σὺ ἀργύριον ὡς ἐφι-
 κτόν". Ὁ δὲ τῇ τε φιλῇ χαρισάμενος καὶ τῷ χρυσῷ δελεασθεὶς,
 κλέψας νυκτὸς ἐκ τοῦ τοῦ κάλιφα κόλπου τὸν ὀρισμὸν παρήγαγε
 πρὸς ἡμᾶς καὶ. οὕτως ἀντεγράψαμεν αὐτόν. Ἀναγνόντες δὲ ἡμεῖς
 μετέπειτα ἐγνωμεν ὅσα ἐξ ἀνοήτου κακίας καὶ κενωδόξου οἵσεως 15
 συλλέξαντες ἐπεφόρησαν, μὴ λογισάμενοι τὴν τοῦ πράγματος ἀπό-
 βασιν, καὶ ὡς οὐκ εἰς μακρὰν ταπίχειρα ἀποτίσους· τῆς κακίας.
 Ἀπηνενοημένους δὲ καὶ εἰς τὸ κακὸν παντάπασιν ἐπερρέψαντας
 γνόντες ἐτέρην ἐγνωμεν τραπέσθαι, ἐφ' ᾗ μὴ καὶ ἄλλα πλείω καὶ
 ἀνήκεστα ἡμῖν διαπραξῶνται — πονηρὰ γὰρ φύσις δυναμέως ἐπει- 20
 λημμένη δημοσίους ἀπεργάζεται συμφορὰς — καὶ τὴν μὴ δακνο-
 μένην χεῖρα ἀσπάσασθαι ἐγνωμεν. Προσποιηθέντες τοίνυν περὶ τῶν
 πεπραγμένων μηδὲν εἰδέναι ἀπερχόμεθα πρὸς αὐτοὺς διαπρεβευό-
 μενοι καὶ εἰρήνην αἰτοῦντες, οἱ δὲ μεγαλαυχοῦντές τε καὶ βρεν-
 θυόμενοι μεγάλα ἐκόμπαζον· ἡμεῖς δὲ ὑπεμένομεν τῷ κύκλῳ καὶ 25
 τῇ τοῦ καιροῦ φορᾷ συμπεριφερόμενοι· οὐδὲ γὰρ ἦν ἄλλως ποιῆσαι·
 "τῶν γὰρ φυλῶν τῶν ἐθνῶν ὁμοπίστων οὐσῶν ἡμῖν καὶ τὴν ἐν
 Χαλκηδόνι σύνοδον ἀναθεματίζουσῶν, ποίαν" ἡμῖν ἔλεγον "κοινω-
 νίαν εἶναι μεταξὺ ὑμῶν τε καὶ τῶν φυλῶν"; Προβαλόντων δὲ καὶ
 ποτε ἡμῶν περὶ τε τῶν ἐν ταῖς χερσὶν ἡμῶν θεσπισμάτων καὶ 30
 ἄλλων δικαιολογιῶν, μὴδ' ἀπολογίας ἐπὶ τοῖς λεγομένοις ἤξιον
 ἡμᾶς πῆ μὲν ἐπὶ τὸν Σεχπόλην, πῆ δὲ ἐπὶ τὸν Ὑπατον, πῆ δὲ
 ἐπὶ τοὺς βασιλικοὺς κώδικας, πῆ δὲ καὶ ἐπὶ τὸν βασιλέα αὐτόν

արդյո՞ք գտնվում է նրանց մոտ: *Կալֆայի* մերձավորներից մեկը մեր կողմից ուղարկվածի բարեկամն էր: Մեր մարդը նրան հարցրեց. «Դու իմ մտերիմն ես և վաղեմի ընկերը, ծանոթ ես իմ գաղտնապահությանը, իմացածս ոչ ոքի չեմ ասի: Արդ ասա՛ ինձ, հայոց վերաբերյալ նոր որոշում արդյոք եղե՞լ է, և եթե կարելի է, տուր ինձ՝ ծանոթանամ: Եթե հանկարծ ենթադրես, որ գաղտնիքը հույների պատրիարքին են հայտնելու, դա քեզ ձեռնտու է: Եթե դրամի կարիք ունես, ես այն կընթերցեմ, ծածուկ կարտագրեմ և պատրիարքին կընծեռեմ, որպես թե քո կողմից, և, լավ գիտեմ, դու հնարավոր է, կշահես դրամ»: Նա, որպես մտերիմ, ընդառաջեց, բայց և ոսկուց գայթակղված՝ գիշերով գողացավ *Կալֆայի* մոտ եղած որոշումը, բերեց մեզ, և մենք էլ արտագրեցինք այն: Այնուհետև կարդացինք, և մեզ համար պարզ դարձավ, որ [հայերը] ինչպիսի վատությամբ ու սնափառ ամբարտավանությամբ [նյութեր] հավաքելով՝ փոփոխություններ մտցրին, նրանք չխորհրդածեցին, թե խնդիրն ինչպիսի ելք կունենա, որ շուտով այդ վատության պատճառով պատժի կենթարկվեն: Գտնելով, որ նրանք խելքը կորցրել են, և ամբողջությամբ վատությամբ կլանված՝ որոշեցինք այլ ուղղությամբ ընթանալ, որպեսզի նրանք մեզ ավելի շատ ու ավելի մեծ վնաս չպատճառեն, քանզի նենգ բնավորությունը, ուժ ձեռք բերելով, զանգվածային աղետներ է գործում: Որոշեցինք համբուրել այն ձեռքը, որը հնարավոր չէ կծել: Ուստի ձևացնելով, որ տեղի ունեցածին միանգամայն անտեղյակ ենք, հաշտության կոչով գնացինք [հայոց] մոտ պատգամավորության: Նրանք, սակայն, գոռոզ ու փքյալ, հոխորտում էին: Իսկ մենք, իրադրությունն ու ժամանակը նկատի ունենալով, համբերում էինք, չէինք էլ կարող այլ կերպ վարվել, քանզի մեզ ասում էին. «Մեզ համադավան, Քաղկեդոնի ժողովը նզովող ցեղերի ու համայնքների և ձեր միջև ի՞նչ ընդհանուր բան կարող է լինել»: Երբ մեկ-մեկ պատահում էր, ներկայացնում էինք նրանց մեր ձեռքում եղած հրովարտակները և այլ հավաստագրեր, արժանի չէին համարում անգամ մեզ լսել: Վկայակոչում էին մեկ Սեղբոսին⁴⁰, մեկ կուսակալին, մեկ թագավորական օրենսգրքերը, անգամ հենց թագա-

(παραπέμποντες). "ὁ Σεχπόζης ἐπίσταται, ὁ ὑπατος, οἱ βασιλικοὶ κώδικες, ὁ βασιλεὺς". Τοιαῦτα ὀρῶντες βρενθουμένους οὐκ εἰς μακρὰν τὴν πῶσιν αὐτῶν εἶναι προὔμαντευσάμεθα. Καὶ ταῦτα μὲν πρὸς τοῖς ἄλλοις παραβαλλόμενα φορητὰ εἶναι ἐδόκει· ἦν δὲ τις
5 αὐτῶν βαρταμπέτης, ὃς πρὸς ἡμᾶς ἐπεσελλετο, ἀνὴρ ἄνους φύσει καὶ ὑπέρογκρος — Γιακούτης δὲ ἦν ὄνομα αὐτῷ — καὶ χλευάζειν ἐπειράτω ἡμᾶς ὑπομειδιῶν καὶ πυθόμενος "ὁμῶν ἐστὶν ὁ ἅγιος Ἰάκωβος; ὑμέτεραί εἰσιν αἱ φυλαί"; Καὶ ἄλλοι τοιοῦτοι λῆροι πολλοί· ἡμεῖς δὲ σιγὴν ἐξασκήσαντες μηδὲν τι ἄλλο ἀλέγομεν, εἰ μὴ
10 γε ὅτι "οὐδὲν εἰρήνης κρεῖττον" καὶ τὰ τούτοις παραπλήσια, δεδιότες μὴ τι γε πρὸς τι τῶν ἀτοπωτέρων αὐτοὺς παραξύναντες μεῖζόν τι κακὸν ἑαυτοῖς προμνηστευσάμεθα.

17. Ἠσυχίαν οὖν ἤγομεν τὸν καιρὸν πραγματευόμενοι. Μετὰ πολλοὺς τοίνυν λόγους ἐγνωσται φιλίαν ὑποποιήσασθαι καὶ διὰ
15 γραμμάτων εἰ δυνατόν τοῦτο ἐπιστηρίξαι· ἴσως γὰρ γράμματα πρὸς ἀλλήλους πίστεις τε δόντες καὶ λαβόντες κατεστελλόμεν αὐτῶν τὴν ὀρμὴν. Τούτου δὲ τὸ ἐνδόσιμον ἐδεδώκει ἐπιστολὴ τις, ἦν ἀπεσταλκεὶ ὁ ἀπὸ Ἱεροσολύμων βαρταμπέτης, ἀνὴρ φύσει ὑπουλος ὑποκριτῆς τε ὑπὲρ τινα ἄλλον καὶ ἱκανὸς καταρραδίουργος· καὶ
20 πρὸς ἑαυτὸν ἐλκῦσαι λαὸν βάρβαρον. Ἐγεγράφει τοίνυν ἡμῖν καὶ τῶν ὄρκων ἀνεμιμνήσκειτο, οὓς ἐν Ἱεροσολύμοις ἐμπροσθεν τοῦ δεσπότου ἡμῶν ἐποίησατο, καὶ ὡς ἐν τούτοις μένει: "κατὰ τὴν ἀνεκαθεν ἐπικρατήσασαν συνήθειαν, ὡς καὶ οἱ πρὸ ἡμῶν διήγον". Ταύτην τοίνυν ἡμεῖς τὴν ἐπιστολὴν λαβόντες ἐπιχειρήσαι ἐγνωμεν
25 καὶ τὰ τῆς εἰρήνης προβαλεῖν. Ἀπελθὼν οὖν ἐγὼ πρὸς αὐτοὺς τοιαύδε λέγειν ἠρξάμην· "Βέλτιον μὲν εἰρήνης οὐδὲν, ὥσπερ οὐδὲ μάχης χεῖρον· ἢ μὲν γὰρ οἰκοδομῆς, ἢ δὲ φθορᾶς πρόξενος. Ἐντεῦθεν καὶ οἱ μᾶλλον ἐπὶ συνέσει ἐπαινούμενοι ἀντὶ πολλῶν ταύτην ἐξελέξαντο, ὡς τὸ διηγεῖς τε καὶ μόνιμον ἔχουσαν. Ποσάκις
30 μεταξὺ τῶν δύο γενῶν αἱ διαφοραὶ αὐταὶ ἐγένοντο; ποῖον ἀγαθὸν ἐκ τούτων ἐγένετο; θαπᾶναι ἀνωφελεῖς, μάχαι ἐπιβλαβεῖς, πίστεως διασυρμοὶ καὶ ἄλλ' ἅττα, ὅσα τε καὶ λεγόμενα καὶ ἀκουόμενα ἀγῆδιαν παρέχει, καὶ ταῦτα διὰ πείρας μᾶλλον ἐγνωσται ἢ διὰ λόγων.

վորին: Ասում էին. «Սեղրոսը գիտե, կուսակալը, թագավորական օրենսգրքերը, թագավորը»: Տեսնելով, թե նրանք ինչ աստիճանի ամբարտավանացել են, մենք կանխագուշակում էինք նրանց շուտափույթ կործանումը: Կատարվածն այլ բաների հետ համեմատած՝ տանելի էինք համարում: Նրանք մի վարդապետ ունեին, անմիտ ու գոռոզ մեկը, անունը Յակուբ, ով մեր մոտ էր ուղարկվում: Նա փորձում էր ծանակել մեզ՝ քննադատելու խայթելով. «Ձե՞րն է սուրբ Հակոբի (եկեղեցին), ձե՞րն են համայնքները»: Եվ այլ նման բազում ափեղցփեղություններ: Իսկ մենք, լռելու հատկություն ձեռք բերած, ոչինչ չէինք ասում, այլ միայն, թե «խաղաղությունից լավը չկա» և նման այլ բաներ: Մենք վախենում էինք, որ նրանց գազազեցնելով, մեր գլխին ավելի մեծ փորձանք կբերենք:

17. Եվ այսպես հանգիստ էինք մնում, ստեղծված իրավիճակն ուսումնասիրում: Ստքերի բազում փոխանակություններից հետո որոշեցինք բարեկանություն ձևացնել և դա, եթե հնարավոր է, փաստաթղթով վավերացնել: Թերևս գրավոր փաստաթղթով միմյանց հավատարմության մասին վկայելով՝ կզսպենք նրանց թափը: Սրա առիթը թերևս մի նամակ էր, որ Երուսաղեմի վարդապետն ուղարկեց, բնավորությամբ ամենամեծ, ամենակեղծավոր մի մարդ՝ խարդավանելու, իր հետևից կոշտուկոպիտ ժողովուրդ տանելու վարպետ: Նա մեզ նամակ գրեց, հիշատակեց այն երդումները, որ Երուսաղեմի մեր հայրապետի դեմ առ դեմ տվեց և որոնք շարունակում է հարգել: Նա գրում էր. « Ի սկզբանե անտի հաստատված ավանդության համաձայն, ինչին և մեր նախորդներն էին հետևում»: Ստանալով այդ նամակը՝ մենք որոշեցինք գործի անցնել և խաղաղության շուրջ առաջարկություն անել: Ես գնացի նրանց մոտ և սկսեցի այսպես. «Խաղաղությունից լավը գոյություն չունի, ինչպես և կռվից վատը: Մեկը կառուցող է, մյուսը՝ ավերող: Ահա առավել խոհեմ մարդիկ, դրանից ելնելով, ամենից առաջ խաղաղություն են ընտրել, ինչը մշտական է և մնայուն: Երկու համայնքների միջև այդ վեճերը քանիցս են տեղի ունեցել, դրանցից ի՞նչ - լավ բան ստացվեց: Զուր ծախսումներ, վնասաբեր զգվտողների, հավատքի շուրջ քաջքույկներ և նման այլ բաներ, ինչն աս-

Ἐξήκοντα σχεδὸν ἔτη εἰρηνικῶς ἡμῶν τε καὶ ὑμῶν διαγόντων, ποία βλάβη ἐγένετο; ἀφ' οὗ δὲ ταῦτα προϋχώρησαν, πόσα χρήματα ἔδαπανήθησαν; καὶ πρὸς τί τέλος μὲν οὐκ οἶδα, ὅτι δὲ πρὸς οὐδὲν ἀγαθὸν σαφῶς ἐπίσταμαι. Ἄγετε δὴ εἰ βουλευτὸν εἰρήνην γενέσθαι μεταξὺ ἡμῶν τε καὶ ὑμῶν ὡς ἂν δόξῃ λυσιτελέστερον". Ὁ δὲ πρὸς ταῦτα 5 βύθιον ἀνοιμώξας, ἀκούσας μάλιστα καὶ ἀναμνησθεὶς τοῦ πλήθους τῶν γεγονότων, "οὐ παρ' ἐμοῦ" ἔφη "εἶναι τὴν αἰτίαν, ἀλλὰ παρὰ τοῦ ἡγουμένου ὑμῶν Διονυσίου· οὗτος γὰρ τῆς ὑποθέσεως καὶ τῆς διαφορᾶς ἀρχηγὸς ἐγένετο". Καὶ τοι γε ἐπὶ τούτῳ ὁ βαρταμπέτης Ὁβανέλης σαφῶς ἐψεύδετο, ἀλλὰ τοῦ καιροῦ ἐναντιουμένου 10 καὶ ἄκοντες συνωμολογοῦμεν. Καὶ ὅτι μὲν ἐψεύδετο δῆλον· οὗτοι γὰρ πρὸ ἐτῶν σχεδὸν ἕξ, πρὸς τῷ τέλει τῆς τοῦ σουλτάν Ἀχμέτη βασιλείας, τὰ τοιαῦτα σκευωρεῖν ἤρξαντο· ἕξ ἐκεῖνον καὶ γὰρ πρῶτον παράλαβον ὄρισμόν καὶ κρύφα κατεῖχον· μετὰ δὲ ταῦτα τῶν σκῆπτρων ἐπὶ τὸν σουλτάν Μαχμούτην μεταπεσόντων, τὸν 15 διαληφθέντα ὄρισμόν δὲ βασιλικῆς ἐπιγραφῆς ἀνεκαίνισαν. Ἐντεῦθεν καὶ τρίτον ποιῆσαι προθυμηθέντων, ἐκώλυσεν ὁ ἡγούμενος ἡμῶν ἀνακαίνισας ἓνα τῶν προδοθέντων ἡμῖν ὀρισμῶν· ἐκ τῶν κοινῶν κωδίκων ἐξαγαγὼν τὸ σημείωμα, δι' ἀναφορὰς τοῦ ρεῖζ-ἐφέντη ἐπιβεβαιωθέντα· καὶ τόνδε τὸν ὄρισμόν ψευδῶς αἴτιον 20 εἶναι ἔλεγον τῆς αὐτῶν ἀνταρσίας. Μετὰ δὲ ταῦτα καὶ αὐτὸς τῆς εἰρήνης ἐπαινέτης ἦν καὶ τῷ Σεχπόζῃ ἔφη κοινῶσαι τὸν λόγον, ἦν γε καὶ αὐτῷ δοκῆ.

18. Αὕτη τοιγαροῦν τῆς μεταξὺ εἰρήνης πρώτη ἀρχή, ἡμῶν τε κακείνων τὸν καιρὸν πραγματευομένων, ἡμῶν μὲν ὅτι ἐπὶ τοῖς 25 Ἄρμενίοις τὸ πᾶν ἦν, καὶ εἴ γε ἐπὶ πλέον ἐκινουμένων τὰ πράγματα, θεός ἦν μὴ καὶ τὰ ἐκ παλαιοῦ δοθέντα ἡμῖν βασιλικά θεσπίσματα τῶν ἡμετέρων χειρῶν ἀφαρπάσωσιν· ἐκείνων δὲ ὅτι κατὰ μικρὰν ἐκτανθῆναι βουλομένων ἄδυνατον ἦν εὐθὺς ἐπιχειρῆσαι, μὴ παλαιωθέντων τῶν εἰς χεῖρας αὐτῶν γραμμάτων. Ἐκκοινολογεῖτο αὖν 30 ἡ εἰρήνη καὶ οὐδὲν ἄλλο ἦν διὰ στόματος εἰρήνης ἐκτός, ἡμῶν τε κακείνων τὰ αὐτὰ διαπρεσβευσμένων, τοῦ τε γενικοῦ ἐρμημέως ἐμφρόνως πάνυ τὰ ἴσα ἐνεργούντος πρὸς τὸν Σεχπόζην ἐφ' ᾧ τὸ

վելով ու լսվելով՝ զգվանք է պատճառում, և դա ձեռք բերվեց փորձով և ոչ խոսքով: Վաթսուն տարի հաշտ ու խաղաղ ապրում էինք, դրանից ի՞նչ վնաս եղավ, իսկ երբ այդ վիճակը փոխվեց, ինչքա՞ն դրամ վատնվեց: Չգիտեմ՝ ինչով վերջացավ, հաստատ գիտեմ, որ ոչ մի բարի բանով: Եթե ձեզ ցանկալի է, ապա եկեք մեր և ձեր միջև հաշտություն հաստատենք, եթե դա առավել օգտակար կհամարվի»: Ասվածի վրա նա խորը հառաչեց, նամանավանդ երբ լսեց և հիշեց բազում տեղի ունեցածների մասին և ասաց. «Ես մեղք չունեմ, այլ ձեր վանահայր Դիոնիսիոսը: Չենց նա եղավ այս վիճակի և գոտության սաղորիչը»: Թեև տվյալ հարցում Չովհաննես վարդապետը բացահայտ ստում էր, բայց իրադրությունը մեզ համար լինելով ոչ ձեռնտու, ակամայից համաձայնվում ենք: Որ նա ստում էր հայտնի է: Շուրջ վեց տարի առաջ սուլթան Ահմետի թագավորության վերջում նրանք սկսեցին նման խարդախությունների դիմել: Առաջին որոշումը հենց նրանից ստացան, որը թաքցրած ունեին: Երբ այնուհետև գայիսոնն անցավ սուլթան Մահմուտի ձեռքը, ստացած որոշումը թագավորական մակագրությամբ նորացրին: Այնուհետև ցանկացան երրորդը ձեռք բերել, սակայն մեր վանահայրը խանգարեց այդ անել, նա նորացրեց մեզ տրված որոշումներից մեկը, ընդհանուր օրենսգրքերից մեկից հանեց մակագրությունը, Ռեյիզ-էֆենդիի ներկայացրած դիմումի վրա այն վավերացվեց: Այս որոշումն ահա [հայերը] անհիմն կերպով համարում են իրենց ընդվզման պատճառը: Այդ բանից հետո նա ևս հաշտության ջատագովը եղավ և Սեդրոսին ասաց համաձայնության գալ, ինչպիսին որ նա ցանկանում է:

18. Այսպիսին էր ահա մեր և նրանց միջև հաշտության գործընթացի սկիզբը: Մեզ մտահոգում էր այն, որ ամեն ինչ հայերի օգտին էր, ուստի, եթե մենք իրադրությունն առավել ևս սրենք, երկյուղ էինք զգում, որ հնուց մեզ տրված թագավորական հրովարտակներն էլ մեր ձեռքից կհափշտակեն: Գալով նրանց՝ ապա թեև ցանկանում էին կամաց-կամաց ընդլայնել իրենց իրավունքները, անհնարին էր անհապաղ դրանք ձեռնարկել, քանզի վախ կար, որ իրենց ձեռքում եղած փաստաթղթերը կհամարվեն ուժը կորցրած: Բայց և այնպես երկուստեք հաշտության մասին էր խոսվում, հաշտությունից բացի այլ բան չէր աս-

- τοῦ ὑπερῆφάνου γαυρόν τε καὶ σφριγόν ἐκλεῶνα! τε καὶ καθομα-
λίσαι. Ἐνδόντος δὲ τοῦ Σεχπόζη — ἐξ αὐτοῦ γὰρ καὶ μόνου τὸ
πᾶν ἐξήρτητο — καιρὸς ἤδη διώρισται συνελθεῖν τε ἡμᾶς τε καὶ
αὐτοὺς καὶ περὶ τῆς εἰρήνης διαλεχθῆναι· ἀλλ' ἀνεβάλλετο
5 παρὰ τῶν Ἀρμενίων ὁ χρόνος, καὶ πῆ μὲν τὸν νοσοῦντα ὑπε-
κρίνετο, πῆ δὲ τὸν Σεχπόζην ἐρέσθαι ἔλεγε περὶ τοῦ τῶν ἐλευ-
σομένων ἀριθμοῦ καὶ τίνα δεῖ συνελθεῖν καὶ ἐν τίνι τόπω γενέ-
σθαι τὴν συνέλευσιν. Ἐν τούτοις μὲν οὖν χρόνος ἱκανὸς ἐτρίβετο,
τέλος δ' οὖν διώρισται τόπος ὁ τοῦ γενικοῦ ἐρμηγέως οἶκος· οἱ
10 διαλεχθισόμενοι, ἐξ ἡμῶν μὲν ὁ δεσπότης ἡμῶν μετ' ἐμοῦ, ὁ γε-
νικὸς ἐρμηγεὺς καὶ τινες τῶν ἐκ τοῦ γουναρικοῦ ρουφειῖου· ἐξ
αὐτῶν δὲ ὁ Ὀβανέζ βαρταμπέτης, ὁ Γιακούπ βαρταμπέτης, ἐπί-
τροπος ὢν τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις βαρταμπέτου Κηρκίρη, ὁ Σεχπό-
ζης καὶ τρεῖς ἕτεροι τῶν ἀρμενικῶν προεστώτων.
- 15 19. Συνήλθομεν οὖν καὶ μετὰ τοὺς συνήθεις χαιρετισμοὺς
προλογίζεσθαι ὁ ἡμέτερος ἤρξατο δεσπότης, ἐλέγχων τε ἅμα καὶ
αἰτιώμενος καὶ τῶν πρὸ τούτου χρόνων ἀναμνησκόμενος ὅτε εἰ-
ρήνη βαθεῖα ἦν καὶ οὔτε ὀρισμῶν ἐδεόμεθα οὔτε φιλοτίμου τινός
καὶ ὑψηλῆς περιεργίας, ἀλλ' ἀδιακρίτως καὶ ἀπλῶς μετ' εὐνοίας
20 διήγομεν, καὶ οὔτε ἐκ τῶν ἡμετέρων οὔτ' αὖ ἐκ τῶν Ἀρμενίων
διαφορὰ τις ἐγένετο· "οὖν δὲ τὰ πρότερον σχεδὸν ἐν λήθῃ βλη-
θέντα ἀνεμοχλευσάτε καὶ τὸν κεκρυμμένον ἐν τῇ αἰθάλῃ σπινθήρα
εἰς μέσον ἐκβαλόντες τοσήνδε πυρκαϊάν καὶ φλόγῳσιν ἐξήψατε,
ὥστε σχεδὸν ἔριν διηνεκῆ καὶ λογομαχίαν ἀδιάλειπτον ἐν ἀμφο-
25 τέροις τοῖς γένεσιν προὔξενήσατε, καὶ ὥσπερ τινὰς ἐπιθανατίους
ἐχθροὺς κατεσκευάσατε, ὥστε μηδὲ ὄραν ἀνεχομένους ἀλλήλους.
Καὶ εἴ γε τι κέρδος περιεγίγνετο, εἶχεν ἂν τίνα ἀπολογίαν τὸ
πρᾶγμα· περὶ γὰρ τοῦ ἰδίου κέρδους τάχα τι καὶ τῶν ἀτοπωτέρων
ἀποτολημῆσαι τις· εἰ δὲ καὶ περὶ βλάβης ὁ πόνος, τί τούτου· εἴη
30 ἂν ἀνοητότερον; Σκέψασθε οὖν τὰ μετὰ ταῦτα· ἡμεῖς μὲν γὰρ
ὕνητοὶ ὄντες ἀποθνήσκομεν, ἀλλά γε τοῖς μεθ' ἡμᾶς ἐσομένοις
ἀναθέματος καὶ βλασφημιῶν αἴτιον καταλείψομεν". Ἐνταῦθα κατα-
αιγάσαντος τὸν λόγον τοῦ δεσπότης ἡμῶν, ὁ γενικὸς ἤρξατο ἐρμη-

վում, մեր և նրանց պատվիրակները նույն բանն էին ասում, իսկ շատ խոհեմ գլխավոր թարգմանը Սեղբոսի պես էր վարվում, բայց ջանում էր նրա գոռոզությունն ու բորբոքվածությունը հանդարտեցնել ու մեղմել: Սեղբոսը տեղի տվեց, և քանի որ ամեն ինչ միմիայն նրանից էր կախված, ժամկետ նշանակվեց, որ մենք և նրանք, ի մի հավաքվելով, հաշտության շուրջ բանակցենք: Սակայն ժամկետը հայերի կողմից ձգձգվում էր, պատճառաբանում էին, թե Սեղբոսն իբր հիվանդ է, մեկ՝ թե Սեղբոսը համաձայն չէ մասնակիցների թվի հարցում, կամ էլ թե պետք է որոշվեն նրանց անձնավորությունները, հավաքի կայացման վայրը: Այսպիսով, երկար ժամավաճառություն եղավ և, ի վերջո, որպես հավաքման վայր որոշվեց գլխավոր թարգմանի տունը: Բանակցություններին մեր կողմից մասնակցում էին [Երուսաղեմի] մեր պատրիարքը՝ ինձ հետ, գլխավոր թարգմանը և մի քանիսը Բյուրքչու *ռուֆետի*⁴¹: Իսկ [հայերից] Յովհաննես վարդապետը, Երուսաղեմի Գրիգոր վարդապետի ներկայացուցիչ Յակոբ վարդապետը, Սեղբոսն ու երեք հոգի էլ հայոց ավագանուց:

19. Ահա հավաքվեցինք և սովորական ողջույններից հետո առաջինը խոսք վերցրեց մեր պատրիարքը: Նա սկսեց քննադատել, ապա և մեղադրել, հիշեցնել նախորդ տարիներում տիրող խորը հաշտությունը, երբ չէինք զգուս որոշումների կարիքը, ոչ էլ բարձր պաշտոնի տեր բարեկամի միջնորդությունը, այլ առանց խտրականության, պարզապես բարեկամաբար էինք ապրում, ոչ մերայիններից, ոչ հայերից որևէ վեճ տեղի չէր ունենում. «Իսկ այժմ դուք անցյալի գրեթե մոռացված տարածայնությունը մեջտեղ հանեցիք և մոխրի տակ թաքնված կայծը մեջտեղ բերեցիք և այսպիսի բոց ու հրդեհ բռնկեցրիք, որով երկու ժողովուրդների միջև գրեթե վերջ չունեցող վեճ ու վիճաբանություն հարուցեցիք, կարծես թե մահացու թշնամիներ պատրաստեցիք, այն աստիճան, որ մեկը մյուսին տեսնել անգամ չի ցանկանում: Եթե եղածը որևէ օգուտ տար, կարելի էր մի կերպ արդարացնել: Սակայն մարդը սեփական օգուտի համար կարող է և շատ վատին հանդգնել: Իսկ եթե մտահոգությունը վնասին է վերաբերում, ապա դրանից ավելի անտրամաբանական բան կա՞: Ուստի ապագայի մասին մտածեցեք: Մենք մահկանացու ենք և պիտի մեռնենք, բայց ապագա սերունդների մեջ նզովքի և

νεός· “Ἡμεῖς μὲν συνήλθομεν ἐνθάδε περὶ εἰρήνης διαλεχθησόμενοι, δοκῶ δὲ μηδὲν διαπράξασθαι εἰ γε καὶ τινων ἀντιλογίων μὴ προβληθῆισων εἰς μέσον. Ἐπεὶ δὲ αἱ αἰτιολογίαι αὐταὶ ἐκ τῆς ἀρχαίας οὔσαι συνηθείας δηλωθῆναι ἀδύνατόν ἐστιν ἄνευ ἀρχαίων γραμμάτων, δεῖ εἰς μέσον ἀγαγεῖν ἀμφοτέρων τῶν ἔθνων τὰ γράμματα, καὶ τούτων ἀναγνωσθέντων διαλυθῆσεται ἢ μεταῦθ’ ἕρις καὶ πῆρας ἕξει ἢ διαλλαγή· εἰ δὲ ἀπλῶς γε οὕτως καὶ ἀνερευνήτως γένηται, ὥς ἐμοὶ δοκεῖ ἄκυρος καὶ ὡς τὸ μηδὲν λογισθῆσεται”.

20. Τούτου τοίνυν ῥηθέντος ἐξήγαγεν ὁ Σεχπόζης τὸ προγραφὲν βασιλικὸν θέσπισμα, ὅπερ ἀναγνούς ὁ γενικὸς ἐρμηνεύς “ὁμῆς μὲν” εἶπε, “ὦ Ἀρμένιοι, πάντα συναγαγόντες προσεποιήσασθε καὶ οὕτω αὐπηγγεῖλατε τῷ βασιλεῖ, ὃς τοιόνδε ἡμῖν ἐδεδώκει ὀρισμὸν ἐναντίον τῆς ἀρχαίας συνηθείας καὶ τῆς τῶν παλαι βασιλευσάντων ἀποφάσεως”. Καὶ ταῦτα εἰπὼν ἀνέγνω καὶ ἐν ἑκ τῶν ἡμετέρων θεσπισμάτων, ὅπερ παραβάλων καὶ λεπτομερέστερον ἐπεξηγήσας ἀπεδείξε θυοῖν θάτερον, ἢ τὰς ἐν ταῖς ἡμετέραις χεραὶ ἀποφάσεσι ψευδεῖς εἶναι ἢ αὐτοὺς σαφῶς καταψεύδεσθαι. Ἐνταῦθα θρασυθέντων τῶν Ἀρμενίων καὶ λόγοις θρασυτέροις ἀπολογησάμενων — παρεβόηθει γὰρ αὐτοῖς ὁ καιρὸς ἐς τὰ μάλιστα — μικρὸν κατεσίγασεν ὁ γενικὸς ἐρμηνεύς. Ἐῖτα αὐθις ἀπελογησάτο “εἰ τοίνυν ὁμῆς τοῦτον κατάσχητε τὸν ὀρισμὸν καὶ εἰς πρᾶξιν ἀγαγεῖν τὰ γεγραμμένα βούλησθε, ἴστα σαφῶς ὡς οὐδέποτε διαλλαγησόμεθα· εἰ δὲ διαλλαγὴν βούλησθε, πολλοὶ εἰσὶν οἱ περὶ ταύτης τρόποι. Δύο δὲ εἰσὶν οἱ μᾶλλον ἐξάιρετοι, ἢ τούτων ὃν ἐποιήσατε ὀρισμὸν σφραγίσαντες ἀποκλείσατε — καὶ ἐπεὶ, ὡς λέγετε, ἔστιν ἐν ὑμῖν γράμματα ἀρχαία, σὺν τοῖς ἀρχαίοις ἐκείνοις εἰρηναίως διάγωμεν — ἢ καὶ ἡμεῖς ἕνα τῶν ἡμετέρων ἀνανεωθῆμεν καὶ οὕτω διαφυλαττόμεθα. Σκέψασθε οὖν τίς ὁ κατ’ ὑμῖν αἰρετώτερος τρόπος δοκεῖ”.

21. Ἦρξαντο οὖν ἄρμενιστ! λαλεῖν οἱ Ἀρμένιοι· ἦν δὲ ἡ διὰ λέξιν αὐτῶν ὅτι ἦν γε τοῦτον τὸν νέον ὀρισμὸν παραιτήσωσι, πρὸς οὐδὲν ἕτερον ἔχουσι σφᾶς αὐτοὺς ἐπιστηρίξαι· εἰ δὲ γε καὶ ἡμᾶς

անեծքի պատճառ ենք թողնելու»: Մեր պատրիարքը սրանով իր խոսքն ավարտեց: Խոսքն առավ գլխավոր թարգմանը. «Մենք հավաքվել ենք այստեղ հաշտության շուրջ բանակցելու, և ակնկալում են ոչինչի չդիմել, եթե անգամ ծագեն ինչ-որ հակաճառություններ: Բայց քանի որ այս պատճառաբանությունները գալիս են հին ավանդույթից, հնարավոր չէ հաստատել առանց հին փաստաթղթերի, ուստի անհրաժեշտ է՝ ներկայացվեն երկու համայնքների փաստաթղթերը, նրանց ընթերցումից հետո լուծվի երկու կողմերի միջև գոյություն ունեցող վեճը, և այն վերջ գտնի: Եթե դա կատարվի հենց այնպես, ի միջի այլոց, առանց քննության, իմ կարծիքով, անվավեր է և անստույգ»:

20. Նրա ելույթից հետո Սեղբոսը ներկայացրեց նախապես հռչակված թագավորական հրովարտակը, այն ընթերցեց գլխավոր թարգմանը և ասաց. «Դուք, ով հայեր, բոլոր (փաստաթղթերը) հավաքելով՝ երեսպաշտորեն հայտարարեցիք, թե թագավորը մեզ տվել է այսպիսի որոշում՝ հին ավանդույթին, ապա և հին թագավորների որոշմանն ընդդիմադիր»: Այդ ասելուց հետո, նա ընթերցեց և մեզ վերաբերող հրովարտակներից մեկը, որը, համենատեղով և հանգամանորեն մեկնաբանելով, ցույց տվեց երկու կողմերին էլ, ասելով. «Կամ մեր ձեռքում եղած որոշումները կեղծ են, կամ դուք [հայերոյ] բացահայտ ստում եք»: Դրա վրա հայերը զայրացան՝ ավելի ժանր խոսքերով պաշտպանվելով (նրանց համար ժամանակը շատ էր նպաստավոր), գլխավոր թարգմանը մի կերպ լռեցրեց: Ապա նա դարձյալ հանդես եկավ ու ասաց. «Եթե դուք ձեռք եք բերել այդ որոշումը և ցանկանում եք փաստաթղթերը գործի դնել, դուք իրավացի եք, բանակցելն այլևս իմաստ չունի: Իսկ եթե բանակցելու ցանկություն ունեք, դրա համար շատ ձևեր կան: Նախընտրելի են երկուսը. կամ ձեր սարքած որոշումը կնքեցեք ու մի կողմ դրեք, ապա, քանի որ ասում եք, թե ունեք հին փաստաթղթեր, թող դրանցով հաշտ ու խաղաղ ապրենք, հակառակ դեպքում մենք էլ մեր փաստաթղթերից մեկը կնորոգենք և կպահենք: Ուրեմն մտածեցեք՝ ո՞ր ձևն է ձեզ համար նախընտրելի»:

21. Հայերն սկսեցին հայերեն խոսել: Նրանց ասածն այն էր, որ եթե մեր որոշումից ձեռք քաշեն, այլևս ոչինչ չեն ունենա, որի վրա կարող են ապավինել: Եվ եթե մեզ [հույներիս] թողնեն

- ἀνακαινίσαι ὄρισμόν τινα εἰσώσαιν, εὐδὴλον ὅτι ὁ ἐκείνων ἀκυρω-
θήσεται. Παρὶ τούτου οὖν διαλόγου πολλοῦ γενομένου ἔδοξεν αὐτοῖς
ἀπατήσαι ἡμᾶς καὶ στέρξαι μὲν τὸ καὶ ἡμᾶς ἀνανεῶσαι ἕνα τῶν
ἡμετέρων ὀρισμῶν, ἐντυχεῖν δὲ τῷ ὑπάτῳ καὶ ὡς αὐτοὶ βούλονται
5 γενέσθαι τὴν ἀνανέωσιν. Καὶ μετὰ ταύτην τὴν λογοτριβὴν ἀπε-
κρίνατο ὁ Σεχπόλῃς ὅτι "τὰ μὲν δύο γένη περὶ τῶν ἐθνῶν
προνομίων τε καὶ τόπων ὡς ἀνεκαθεν διήγον, καὶ εἰς τὸ ἐξῆς
οὕτως ἔστωσαν· καὶ ὑμεῖς δὲ ἀνακαινίσατε ὃν ἂν βούλεσθε ὀρι-
σμόν, κἀγὼ τε ἔσομαι ὑμῖν βοηθὸς εἰς ταυτηνὴ τὴν ἀνακαινίσαιν".
10 Ἐπὶ τούτοις οὖν ἐγένετο ἡ διαλλαγή καὶ ἀπεφάνθη ἐξ ἑκατέρων
τῶν μερῶν ἐνσφραγιστὰ τε καὶ ἐνυπόγραφα γενέσθαι γράμματα
διαλαμβάνοντα βεβαίαν εἶναι τὴν ἀρχαίαν συνήθειαν, ἀπλῶς οὕτω
καὶ ἀνωνύμως, τοσόνδε μόνον περιέχοντα ὅτι "στέργομεν ἀμφό-
τεροι ὡσπερ ἀρχῆθεν διήγομεν καὶ τὴν παροῦσαν εἶναι διαγωγὴν".
15 Ἐξήλθομεν οὖν διαλυθείσης τῆς συνελεύσεως ἕκαστος πρὸς τὰ
ἴδια. Σκέψις οὖν ἐγένετο περὶ τῆς τοῦ γράμματος συνδέσεως, καὶ
γνωμῆς κοινωθήσαντες τῷ οἰκουμένικῳ πατριάρχῃ κυρίῳ Νεοφύτῳ
καὶ τῇ λοιπῇ τῶν ἀρχιερέων ὁμηγύρει συνετέθη τὸ ἐγγραφόν τόνδε
τὸν τρόπον.
- 20 22. Ὡς ἄρα "ἀρχῆθεν οὐ διελείπειν ὁ τῆς εἰρήνης ἐχθρὸς
κατὰ τῆς εἰρήνης ἐπιχειρεῖν καὶ ταραττεῖν τοὺς ὅπωςδῆποτε ἐν
εἰρήνῃ ὄντας καὶ εἰρηναίως διάγοντας· ἀλλὰ καὶ οἱ τῆς εἰρήνης
μαθηταὶ παραχρῆμα ταύτην ἀποβαλόντες τὴν εἰρήνην προσίλοντο.
Ἐπειδὴ τοίνυν καὶ μεταξὺ τῶν δύο φυλῶν Ῥωμαίων τε καὶ Ἀρ-
25 μενίων συνέβη κατὰ τοὺςδε τοὺς χρόνους σκάνδαλον παραπεσεῖν
καὶ διαταράξαι τὰ ἔθνη ἀμφότερα, ἡμεῖς ὁ τῶν Ῥωμαίων πατριάρ-
χης Μελέτιος καὶ ὁ τῶν Ἀρμενίων βαρταμπέτης Κηρκόρης ἔτι
ἐν Ἱεροσολύμοις ὄντες, πρὸς ἀνάρεσιν τοῦ σατανικοῦ σκανδάλου
ἐγνωμεν δι' ὄρκου ἀποβαλεῖν πᾶν νεοφανὲς καὶ ἀσύνηδες νεωτέ-
30 ρισμα ἐξ ὅποιασούν πεισιμονῆς ὁπώσποτε γεγονός, καὶ στέρξαι
τῇ ἀρχαίᾳ συνήθειᾳ καὶ διατεῖν ὡσπερ οἱ πρὸ ἡμῶν πατριάρχαι,
τὰ δὲ ἀήθη καὶ νεοφανῆ ἄκυρα εἶναι εἰς τὸ παντελὲς καὶ ὡς
μηδὲ τὴν ἀρχὴν γεγονότα. Ἐλθόντες ἐν τῇ βασιλευσίᾳ τῶν πό-

որևէ որոշում նորոգելու, պարզ է, որ իրենց որոշումն ուժ չի ունենալու: Այս հարցի շուրջ շատ վիճեցիմք, և նրանք մտածեցին մեզ խաբել և ընդունել տալ մեր որոշումներից մեկի նորոգումը, ապա հանդիպել կուսակալին և նորոգումը կատարել իրենց ուզած ձևով: Այդ վիճաբանությունից հետո Սեդրոսը պատասխանեց ու ասաց. «Երկու ժողովուրդները համայնքների և բնակավայրերի վրա ունեցած իրենց արտոնություններում մնան այնպես, ինչպես որ կան: Եվ դուք ո՞ր որոշումը ցանկանում եք, նորոգեցեք: Ես էլ անձամբ այդ նորոգման գործում կլինեմ ձեզ օգնական»: Սրանով ավարտվեցին բանակցությունները, որոշվեց՝ երկու կողմի փաստաթղթերը կնքվեն և ստորագրվեն, որոնց համաձայն հին ավանդույթը հաստատուն է, հասարակ և անանուն ձևով, բովանդակելով միայն, թե «Երկու կողմերը ներկայիս էլ պահպանում են նախկին դրությունը»: Հավաքույթն ավարտվեց, և յուրաքանչյուրս գնաց իր տեղը: Խորհրդածեցիմք նաև փաստաթղթի կազմության շուրջ և մտքեր փոխանակելով և Տիեզերական պատրիարք Տեր Նեոֆիտոսի և բարձր հոգևորականների մնացած խմբի կարծիքն ստանալով՝ փաստաթուղթը հետևյալ կերպ կազմվեց:

22. «Սկզբից խաղաղության թշնամին [սատանան] չդադարեց խաղաղության դեմ ոտնձգություններ կատարել, կայուն խաղաղության մեջ գտնվողներին և խաղաղությամբ ապրողներին խռովել: Խաղաղության սաները, սակայն, անհապաղ դեն չպրտելով նրան՝ նախապատվությունը տվեցին խաղաղությանը: Քանի որ այնպես պատահեց, որ այդ ժամանակներում երկու ժողովուրդների՝ հույների և հայերի մեջ գայթակղություն ծագեց, երկու ժողովուրդներին խռովեցրեց, մենք՝ հույների պատրիարք Սելեստիոսս և հայոց վարդապետ Գրիգորը, երբ դեռ Երուսաղեմում էինք գտնվում, սատանայական գայթակղությունը վերացնելու համար որոշեցիմք երդումով դեն մետել ամեն մի նորահայտ ու խորթ նորամուծություն՝ երբևիցե և որպիսի կամակորությամբ ծագած, սատարել հին ավանդույթը, ապրել այնպես, ինչպես մեզանից առաջ պատրիարքները, իսկ անսովորն ու նորահայտը միանգամայն չեղյալ համարել, որպես երբևիցե գո-

λεων, ἵνα καὶ ἐνταῦθα ἐπικυρωθῆ ἡ ἐκεῖσε γεγонуῖα συμφωνία, συνήλθομεν καὶ ἐνταῦθα ἡμεῖς μὲν μετὰ τῶν προεστώτων τοῦ γένους ἡμῶν, ὁ δὲ τῶν Ἀρμενίων βαρταμπέτης Ὁβανέζης μετὰ τῶν προεστώτων τοῦ γένους αὐτοῦ καὶ λόγων πολλῶν προβληθέντων περὶ τῆς διαλλαγῆς εἶπτε καὶ ἐνταῦθα στέρξει τὴν γεγο- 5
νουῖαν ἐν Ἱεροσολύμοις συνθήκην. Καὶ δὴ στέργομεν τὴν ἀρχαίαν συνήθειαν καὶ βεβαίαν εἶναι ἀποφαινόμεθα ἐν πάσῃ διαφορᾷ καὶ ἐθίμῳ, τάξει ἐκκλησιαστικῇ τε καὶ ἐξωτερικῇ, ἐν τε ταῖς λιτανείαις καὶ τοῖς ὑποκειμένοις ἔθνεσι καὶ τόποις, καὶ μηδὲν τι νεω- 10
τερῆζειν ἐναντίον τῆς ἀρχαίας συνήθειας. Ἴνα δὲ τὸ βέβαιον ἔχη, τῇ ἰδίᾳ σφραγίδι τε καὶ ὑπογραφῇ τὴν παρούσαν ἐνδειξὴν ἐπιβεβαιούντες ἀποφαινόμεθα ὡς ἀνεξάλειπτον εἶναι τὴν γεγонуῖαν συν- 15
θήκην ἥτις γέγραπται μὲν τρόπῳ εἰρήνης, οὐχὶ δὲ πρὸς τὸ μεταφρασθῆναι καὶ ἀκρίταλον προμνηστεύσασθαι. Δέδοται ἐν ἔτει ἀφ' ἐξέ, ἐν Βασιλευούσῃ».

23. Τοῦτο τοίνυν γεγραφότες ἡμεῖς ἐν σχεδίῳ τὸ γράμμα δεδώκαμεν τῷ γενικῷ ἐρμηνεῖ. Καὶ αὐτὸς χρόνου τριβῆ καὶ ὑπεροψία πολλή καὶ βαρβαρική θρασύτης οὐχ ἡ τυχοῦσα, καὶ τὸ «σήμερον» καὶ «αὔριον» παρηκολούθει καὶ οὐδὲν πέρασ ἐτήλοῦτο. Ἡμεῖς δὲ καὶ τὴν ἀναβολὴν δεδιότες καίτοι καὶ ἄλλα ὑποτοπάζοντες τὸν γενικὸν ἐρμηνέα παρεβιάζόμεθα, ὁ δὲ τὸν Σεχπὸζην κατηνάρκαζεν, ἐκεῖνος δὲ τὸν βαρταμπέτην, καὶ ἐπὶ τοῦτο τρεῖς 20
μῆνες παρῆλθον ὀλόκληροι καὶ οὐδὲ τὴν ἀρχὴν ἐπεγείρησαν. Τέλος δ' οὖν μετὰ τὴν τσοσότου χρόνου παρελευσιν συνέθεντο καὶ αὐτοὶ σχεδῖον συμφωνητικοῦ γράμματος τοιοῦτον μέντοι γε οἷον αὐτοὶ 25
ἐβούλοντο, τῆς παρελθούσης συνθήκης παντάπασιν ἐπιλαθόμενοι, καὶ ἀπέστειλαν οἴομενοι ὡς ἄρα οὕτως ἀνερευνήτως καὶ ἀμεταφράστως ἀποδεξόμεθα. Τοῦτο τοίνυν λαβόντας ἡμεῖς ἤσθημεν, ἀλλ' οὖν γε τινὰ τῶν ἡμετέρων μεταπεμφάμενοι εἰδότες μετ' ἀκριβείας τὴν τῶν Ἀρμενίων διάλεκτον καὶ μεταφράζειν εὖ ἐπιστά- 30
μενον δεδώκαμεν αὐτῷ τὸ παρὰ τῶν Ἀρμενίων σημειωθὲν σχεδῖον, ὅπερ μεταφράσας εἰς τὴν τετριμμένην καὶ κοινὴν ὀθωμανικὴν διάλεκτον καὶ παρασχῶν ἡμῖν αὐτολεξεί οὕτω διηρμηνευμένον ἀνε-

յություն չունեցած: Գալով քաղաքների թագուհին, որպեսզի նրանում էլ վավերացվի այնտեղ կայացած համաձայնությունը, այստեղ ևս հավաքվեցինք մեր ժողովրդի վերակացունների հետ, իսկ հայոց վարդապետ Յովհաննեսը՝ իր ժողովրդի վերակացուների: Հաշտության շուրջ երկար խոսակցություն եղավ, և այստեղ ևս որոշվեց սատարել Երուսաղեմում կնքված համաձայնությունը: Ուստի պաշտպանում ենք հին ավանդույթը, անգամ եթե երկու ժողովուրդների միջև ավանդույթի, եկեղեցական և աշխարհիկ կարգի, թափորների ընթացքի, ենթակա համայնքների և բնակավայրերի ենթակայության մեջ առկա տարբերություն լինի: Այդ դեպքում ևս սատարում ենք հին ավանդույթը, այն վավերական ենք համարում և դեմ ենք ամեն մի նորանոծության, որը հին ավանդույթին ներհակ է: Ի հաստատումն սույն փաստաթղթի, մեր կնիքով այն կնքում ու ստորագրում ենք և հայտարարում, որ համաձայնությունը անեղծանելի է: Այն գրված է որպես հաշտության [պայմանագիր], չի նախատեսված թարգմանվելու և գայթակղության պատճառ դառնալու: Տրված է Մայրաքաղաքում 1735 թվականին»:

23. Ահա մենք կազմեցինք գրության նախագիծ և այն հանձնեցինք գլխավոր թարգմանին: Եվ դարձյալ ժամավաճառություն, անչափ ամբարտավանություն, անսովոր բարբարոսական հանդգնություն, «այսօրն» ու «վաղը» իրար էին հաջորդում, վերջը չէր երևում: Իսկ մենք հետաձգումից երկյուղելով, բայց և այլ վատ բան կասկածելով՝ գլխավոր թարգմանին շտապեցնում էինք, նա Սեղբոսին էր դրդում, Սեղբոսը՝ վարդապետին, և դրա վրա ամբողջ երեք ամիս ծախսվեց, և չսկսեցին էլ: Ի վերջո, այդքան ժամանակ անց, նրանք էլ իրենց ուզածի պես համաձայնության նախագիծ կազմեցին և ուղարկեցին, կայացած համաձայնությունը միանգամայն մոռացության տալով, վստահ, որ առանց ստուգելու և թարգմանելու մենք այն կընդունենք: Ստանալով դա՝ մենք ուրախացանք, բայց այդուհանդերձ նախագիծը տվեցինք հայոց լեզվին քաջագիտակ ու թարգմանող մեր մարդկանցից մեկին: Նա այն թարգմանեց վատ ու ռանիկ օսմաներեն լեզվով և բառացի թարգմանությունը մեզ ներ-

γνωμεν και ουδεν ἄλλο τι ἔσχε γεγραμμένον, εἰμὴ ὅπερ καὶ ἐν τῷ θεοπισματι ἔσημειούτο, ἄρχειν δηλαδὴ τοὺς Ἀρμενίους τῶν Ἀβουσιῶν Σύρων τε καὶ Κοπτῶν, τοῦ τε ἁγίου Ἰακώβου καὶ τῆς εἰς τὸν ἅγιον τάφον εἰσόδου, ἀδιαφόρου οὔσης. Ὡς δὲ τοῦτο εἰδο-
5 μεν μεταπεφρασμένον οὕτως, παρέσχουμεν τῷ γενικῷ ἑρμηνεῖ· δὲ δὲ τῷ Σεχπόζη παρέσχεν ἐλέγτας αὐτὸν ἰκανῶς ὡς ἐπιλαθόμενον τῆς προτεράς συνθήκης καὶ τῶν συμφωνηθέντων πάντῃ ἀσύμφωνα γράφοντα. Ὁ δὲ ὤμνουε μηδεμίαν ἔχειν εἰδήσιν τῶν γεγραμμένων, οὔτε μὴν ἐωρακῆναι τὸ παρά τοῦ βαρταμπέτη σημειωθὲν σχέδιον·
10 καὶ ἐπὶ τούτοις ἀγανακτῶν κατὰ τῶν ἰδίων καὶ πολλὰ καταιπῶν αὐτῶν καὶ λαβῶν τὸ σχέδιον δέδωκε τῷ ἰδίῳ γραμματικῷ, καὶ ἐκ τοῦ ἡμετέρου μεταφράσας αὐτολεξε! ἔπεμψε· ἡμῖν λέγων «εἰ τοῦτο ἀρεστόν ἐστι, σφραγισθῆναι καὶ ὑπογραφῆναι». Περμθέντος δὲ καὶ τούτου τοῦ σχεδίου ἡμῖν καὶ ἀναγνωσθέντος οὐδὲν ἀντίποιμεν.
15 ἀλλὰ ὅσων ἡμῶν καὶ αὐθις αὐτὸ τῷ γενικῷ ἑρμηνεῖ καὶ ἐπειπόντων ὅτι ἀρεστόν ἐστιν, ἔδωκεν αὐτὸς τῷ Σεχπόζη καὶ ὁ Σεχπόζης ἔπεμψε αὐτὸ τοῖς ἰδίοις βαρταμπέτοις ἐπὶ τῷ σφραγίσαι· οἱ δὲ λαβόντες τὸν χάρτην καὶ σκηψάμενοι μικρὸν εἶναι καὶ ἐπὶ τῷ σφραγισθῆναι τόπον μὴ ἔχοντα, εἰς ἄλλον τινὰ μελζονα χάρτην
20 ἀντέγραψαν. Καὶ ἀντιγράψαντες καὶ αὐθις ὄσα περ αὐτοὶ ἠβούλοντο προσέθηκαν ἐναντία τῆς γαγονοίας συνθήκης· λαβόντες δὲ καὶ αὐθις ἡμεῖς καὶ ἀναγνόντες νενοθευμένον ἔγνωμεν τὸ γραμματίον. Ἐνθὲν καὶ αὐθις διὰ τοῦ γενικοῦ ἑρμηνέως ἐπεπέμψαμεν· δὲ δὲ ἐπὶ τῇ δυστροπία ἀγανακτήσας καὶ καθ' ἑαυτὸν ὄβρισας τε
25 καὶ ἐπιπλήξας καὶ τὰς ἐν τῷ γράμματι προσθήκας ἐξαλείψας πρὸς ἀντιγραφὴν παρέσχε.

24. Συνέβη δὲ κατ' ἐκεῖνο καιροῦ καὶ ἄλλο τι τοιόνδε. Πρὸ χρόνων ἦδη ἰκανῶν διηρῆθη τὸ τῶν Ἀρμενίων γένος, τὸ μὲν εἰς ὅπερ ἦν ἀρχῆθεν μεῖναν, ὅσον δηλαδὴ βάρβαρον, τὸ δὲ ἐπὶ τὴν
30 δυτικὴν ἐκκλησίαν μεταπεσόν, ὅσον εὐγενές τε καὶ χρήσιμον (καὶ οἱ πλείους τῶν τοῦ Ἀρμενίων γένους ἐγχρίτων ἔκ τε τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῶν λαϊκῶν ἐπὶ τοὺς δυτικούς βέπουσι)· καὶ τοῦτο καταμηνυθὲν τῇ βασιλικῇ αὐλῇ ἐξ ἀμφοτέρων τῶν μερῶν πρὸς

կայացրեց: Այն ընթերցեցինք և տեսանք, որ ոչ այլ ինչ էր գրված, քան ինչ նշված էր հրովարտականում, այսինքն, թե հայերը իշխում են հաբեշների, ասորիների և ղպտիների վրա, Սուրբ Յակոբի [եկեղեցու] հարցում, ապա և Սուրբ Գերեզմանի մուտքին, համայնքների միջև տարբերություն չկա: Այսպիսի թարգմանության հանդիպելով, այն գլխավոր թարգմանին հանձնեցինք, նա էլ՝ Սեղբոսին, սաստիկ պարսավեց նրան, որ մոռանալով կայացած համաձայնությունը՝ դրան միանգամայն անհարիր է շարադրել: Նա երդվում էր, թե գաղափար չունի գրվածքի մասին, որ չի էլ տեսել վարդապետի կազմած նախագիծը: Դրանից զայրացած՝ նա յուրայինների դեմ շատ բան ասաց և նախագիծը վերցնելով՝ հանձնեց իր գրագրին, ով, մեր նախագիծը բառացի թարգմանելով, մեզ ուղարկեց՝ ասելով. «Եթե դա ձեզ ընդունելի է, թող կնքվի և ստորագրվի»: Ստանալով նախագիծը և ընթերցելով այն՝ մենք դրա դեմ ամենևին չառարկեցինք, այն վերադարձրինք գլխավոր թարգմանին ու ասացինք, որ այն մեզ համար ընդունելի է: Նա իր հերթին հանձնեց Սեղբոսին, իսկ Սեղբոսն էլ ուղարկեց իրենց վարդապետներին՝ կնքելու: Նրանք, ստանալով թուղթը, պատճառաբանելով, թե ծավալով փոքր է, կնքելու տեղ չկա, արտագրեցին ավելի մեծ թղթի վրա և դարձյալ, ինչ ուզում էին, ավելացրին՝ ընդունված համաձայնությանը հակադիր: Մենք էլ մեր հերթին, ստանալով այն և ընթերցելով, պարզեցինք, որ գրվածքը կեղծված է: Ուստի այն դարձյալ գլխավոր թարգմանին ուղարկեցինք: Կամակորության վրա զայրացած, նա իր մտքում հայիոյելով ու պարսավելով, գրության մեջ արված հավելումները ջնջեց և տվեց արտագրության:

24. Այդ ժամանակներում մի բան էլ տեղի ունեցավ: Բազում տարիներ առաջ հայոց ազգը երկուսի բաժանվեց: Մի մասը մնաց ինչպես ի սկզբանե էր, այսինքն՝ կոշտուկոպիտ, իսկ մյուսը, հարելով արևմտյան եկեղեցուն, ձեռք բերեց այն, ինչ ազնիվ էր ու օգտակար (հայոց ազգից նշանավոր մարդիկ՝ և՛ հոգևորական, և՛ աշխարհիկ, արևմտականներին են հարած):

ἔριν ἐγένοντο. Οἱ μὲν γάρ Ἀρμένιοι τῶν λατινοφρονησάντων κατη-
γόρουσαν ὡς παρατιθησάμενων τὸ ἀρχαῖον αὐτῶν σέβας καὶ ἐπὶ τὸ
νῦν τοῦτο τῶν Λατίνων ὑποκλινάντων ἔσχον δὲ περὶ τούτου καὶ
νομικὴν ἀπόφασιν (φετιφάς δὲ οὕτω καλεῖται) οὕτως διαλαμβά-
νουσαν· «τὸν μὴ ἐμμένοντα τῇ ἰδίᾳ θρησκείᾳ, ἢ ὀθωμανίᾳ· ἢ 5
θανατοῦσθαι». Οἱ δὲ τῆς ἐναντίας μοίρας ἔλεγον τοὺς Ἀρμενίους
παρατραπῆναι τῆς ἀρχαίας παραδόσεως καὶ τοὺς οὖς περὶ τὰ εἰς
τὸν Χριστὸν πιστεύοντα ἔθνη διδασκαλοὺς ὁμολογοῦσι καὶ ἀποδέ-
χονται βλασφημοῦσιν αὐτοὶ καὶ ἀναθεματίζουσι· «τούτων τοίνυν
ἡμεῖς μὴ ἀνεχόμενοι δίκην αἰτοῦμεν ἐπὶ τῷ σαφηνισθῆναι τε καὶ 10
ὀηλωθῆναι τοὺς τὸ ἀρχαῖον ἔθος παραβαίνοντας καὶ τῇ παλαιᾷ μὴ
ἐμμένοντας θρησκείᾳ, καὶ κατὰ τὴν νομικὴν ἀπόφασιν ἢ ὀθωμα-
νίᾳ ἢ θανατωθῆναι». Ἀμφίβολου τοίνυν προβληθείσης τῆς δίκης
καὶ τῶν λατινοφρόνων σφοδρῶς ἐπὶ τῷ τῷ ἐνισταμένῳ, ἔτι δὲ καὶ
ἐκκλησίας καὶ ἰδίου βάρταμπέτην αἰτούντων, ὁ τότε ὑπατος, ἵνα 15
μὴ ἐπὶ πλεόν ἢ περὶ τούτου ὑπόθεσις ἐκταθῆ, προσέταξε τῷ
γενικῷ ἐρμηνεῖ διὰ βασιλικῆς ὁρίσεως παραγενέσθαι εἰς τὸν βάρ-
ταμπέτην καὶ προστάξει μὴ διασπᾶν καὶ διαιρεῖν τὸ ἀρχαῖον
ἡνωμένον ἔθνος ἀλλὰ εἰρηνεύσαι τε καὶ τὴν σύγχυσιν καθομαλῆσαι.

25. Παραγενόμενος τοιγαροῦν ὁ γενικὸς ἐρμηνεὺς εἰς τὸν βάρ-
ταμπέτην ἔσχε μὲθ' ἑαυτοῦ καὶ τὸ συμφωνητικὸν ἐκεῖνο γράμμα
ἀνευ τινὸς προσθήκης, ἀλλ' ἀπλῶς οὕτω καὶ κατὰ τὴν προγεγο-
νητὴν συνθήκην γεγραμμένον. Μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῆς τοῦ ὑπά-
του προστάξης δέδωκεν αὐτῷ καὶ τὸ συμφωνητικὸν ἐκεῖνο γράμ-
μα, ὅπερ ἀναγνούς καὶ μηδὲν ἔχων ἀντειπεῖν ὑπέγραψε τε 25
οὖν ὑπογραφαῖς καὶ σφραγίσαι κυρωσάμενος, καὶ τούτῳ τῷ τρόπῳ
πέρας ἐλήφει τὴ τοῦ συμφωνητικοῦ γράμματος γραφὴ τε καὶ ἐπι-
κύρωσις. Μετὰ τοῦτο δὲ μηδὲν ἄλλο καινότερον οὐδὲ μὴν ἀσφα-
λέστερον ποιῆσαι ἔχοντας τὸ ἴσον τοῦ συμφωνητικοῦ γράμματος
ἐν Ἱεροσολύμοις ἐγινωμεν πέμψαι, ὅπως ἰδόντας τοὺς Ἀρμενίους 30
τὴν ἐνταῦθα γενοῦσαν συνθήκην μηδὲν ἕτερον διαπράττειν καὶ
εἰς τὸ ἐξῆς ἡσυχίαν ἄγειν, τὸν χρόνον διδασκαλον καὶ κηδεμόνα
προστησάμενοι· τὸ γὰρ μὴ ἄλλως γενέσθαι δυνάμενον μόνῃ τῇ

Երբ արքունիքը եղածին տեղյակ պահվեց, երկուստեք սկսվեց փոխադարձ բանակռիվը: Հայերը լատինամետներին կշտամբում էին, թե թողել են իրենց դարավոր դավանանքը և հարել ավելի նոր՝ լատինների դավանանքին: Այդ մասին ավանդապահները ստացել էին և օրենսդրական վճիռ (այն կոչվում է *ֆետվա*⁴²), որում գրված է. «Ով անջատվում է սեփական կրոնից, նա պիտի իսլամացվի կամ մահապատժի ենթարկվի»: Իսկ հակառակ կողմիններն էլ ասում էին, թե հայերը շեղվել են հին ավանդույթից, հայիոյուն և նգովում են Քրիստոսին հավատացող ազգերին, ուսուցիչ խոստովանողներին և ընդունողներին: Նրանք ասում էին. «Մենք դա չենք ընդունում և պահանջում են դատական կարգով պարզել ու ցույց տալ, թե ովքեր են հին ավանդույթը խախտողները, դարավոր դավանանքը թողածները, և ըստ օրենսդրական վճռի նրանց պետք է կամ իսլամացնել, կամ մահապատժի ենթարկել»: Դատի ելքն անորոշ էր, լատինամետները բուռն ձևով ընդդիմանում էին, դեռ ավելին, նրանք եկեղեցի, սեփական վարդապետ էին պահանջում, և այն ժամանակվա կուսակալը, որպեսզի դրա շուրջ գնացող խնդիրը չուռճանա, գլխավոր թարգմանին հրամայեց, որպեսզի թագավորական կարգադրությամբ գնա վարդապետի մոտ և հրամայի չերկարել ու չբաժանել ի սկզբանե անտի միացյալ ազգը, այլ խաղաղվել և շփոթը հարթել:

25. Գլխավոր թարգմանը իր մոտ ունենալով առանց հավելման հաշտեցման գրությունը, այնպես, ինչպես և նախապես կնքված համաձայնության ժամանակ էր գրված, եղավ վարդապետի մոտ: Կուսակալի հրամանի ընթերցումից հետո նրան հանձնեց համաձայնության այն գրությունը, որն ընթերցելով և առանց որևէ առարկության՝ երկու ստորագրությամբ ստորագրեց և կնիքներով վավերացրեց: Ահա այդ ձևով ավարտվեց համաձայնության գրության և վավերացման գործը: Այնուհետև, քանի որ այլևս չէինք կարող որևէ նոր կամ ավելի ապահով բան ձեռնարկել, համաձայնության պատճենը մեր ձեռքում էր, որոշեցինք այն ուղարկել Երուսաղեմ, որպեսզի հայերը ակամատես

τοῦ χρόνου τριβῆ ἐξίσταται δύναται. Τοῦτου τοίνυν γεγονότος, μη-
δεμίαν ἄλλην ὑπηρεσίαν ἔχοντες ἐγνωμεν περιτήγησιν τινα εἰς τὰς
περὶ τῆς Βασιλευούσης ποιήσασθαι, ἵνα καὶ τριβὴν δώμεν τῷ
χρόνῳ καὶ τινα ἐπικουρίαν πρὸς τὰ χρειώδη προσκορισώμεθα.
5 Ἀπήλθουμεν τοίνυν ἐνταῦθεν εἰς Μουντανία τῆς Βιδυνίας κάκειθεν
εἰς Προῦσαν, ἐνθα καὶ χρόνον τινα διατριψάντες καὶ παρὰ τῶν
ἐκεῖσε χριστιανῶν βοήθειαν τινα λαβόντες καὶ πρὸς ὁδὸν ὄντες
ἐμάθομεν τὴν τοῦ ὑπάτου πτώσιν καὶ τὴν τοῦ Σεγκόζη* ἐν τοῖς
τοῦ κουροπαλάτου δεσμοῖς ὡσπερ κατάδικον δέσμιον. Ἄλλα τῆς
10 τοῦ νέου ὑπάτου φήμης ἀμφιβόλου οὔσης καὶ ἄλλου μὲν ἄλλον
ἄλλου δ' ἄλλον ὑπατον φημιζόντων, ἡ κίνησις ἡμῶν ἐκωλύετο.
Διώριται δὲ ἐπιτηρητῆς τῆς ὑπατικῆς αὐλῆς ὁ τσαουσίω ἀρχη-
γὸς Ἀϊβάζ Μεεμέ-πασάς. Προσμενοντες δὲ ἡμεῖς τὴν τοῦ γνη-
σίου ὑπάτου ἔλευσιν καὶ τίς ποτ' ἂν εἴη καὶ πότε ἐλεύσεται ἀγνο-
15 οῦντες κατήλθουμεν εἰς Κίου, ἐνθα καὶ ἠκούσαμεν βεβαίως τὸ τοῦ
ὑπάτου ὄνομα· ἦν δὲ ὁ τῆς Βαβυλωνος ἡγεμῶν Ἰσμαήλ-πασάς ὁ
ἐξ Ἰβηρίας, καὶ τοῦτου τὴν ἔλευσιν προσεμενομεν. Ἀπὸ Κίου
δὲ διήλθουμεν εἰς Ἐλεγμούς, εἶτα εἰς Μουντανία. Ἐκεῖ δὲ ὄντων
ἡμῶν ἠγγέλθη τὸν ὑπατον εἰς Βασιλεύουσαν ἔλθειν καὶ μετὰ φό-
20 βου πολλοῦ παρὰ τῶν μεγιστάνων προσδεχθῆναι· δραστήριος γάρ
καὶ ἀπηνῆς παρὰ πᾶσιν ἐλέγετο. Ὀλίγων δὲ διελθουσῶν ἡμερῶν
ἦλθουμεν καὶ ἡμεῖς ἀπὸ Μουντανίων εἰς Βασιλεύουσαν καὶ τῆς
ὑποδέσεως ἀρχὴν ποιήσασθαι προεθυμήθημεν.

26. Βουλῆς δὲ γενομένης μετὰ τῶν ἐγκριτωτέρων τοῦ γένους
25 ἡμῶν ἐγνωμεν πρῶτον εἰς μέσον ἀγαγεῖν τὰ ἀρχαῖα τῶν βασιλέ-
ων θεσπίσματα, τὰς τε νομικὰς ἀποφάσεις τὰς πρὸς τοῦτο ἀνη-
κούσας καὶ ἐν ἐνὶ ἰδίῳ τόπῳ βαλεῖν, ὥστε ἐμπαρασκεύους πρὸ
τοῦ ἀγῶνος εἶναι. Διεχωρίσαμεν δὲ ταῦτα: πρῶτον τὸ τοῦ Ὅμερ
υιοῦ Χατάπ τοῦ τὴν Ἱερουσαλήμ πρῶτου λαβόντος ἐν ὀθωμανικῷ
30 πεντεκαιδεκάτῳ ἔτει ἀπὸ Μωάμεθ· δευτέρον θεσπίσματά τινα τῶν
τῆς Διλύπτου βασιλέων, ἅπερ καὶ εἰς ὀθωμανικὴν ἐκ τῆς ἀραβικῆς
μετεφράσαμεν διάλεκτον· τρίτον τὸ τοῦ τὴν Βασιλεύουσαν χειρωσαμέ-
νου σουλτάν Μεχμέτη, γεγραμμένον ἐν ἔτει ὡς' (1456—1457)· τέ-

լինելով այստեղ [Մայրաքաղաքում] կայացած համանձայնությանը, այլևս ոչինչ չձեռնարկեն և այսուհետև հանգիստ մնան, որպես ուսուցիչ և հոգաբարձու ժամանակն առաջադրելով: Քանզի այն, ինչ այլ կերպ հնարավոր չէ անել, կարելի է ժամանակը ձգելով գլուխ բերել: Երբ այդ հարցը այդպես եղավ վերջացավ, որևէ անելիք չունենալով, որոշեցինք Մայրաքաղաքի շուրջ պտույտ կատարել, որպեսզի և՛ ժամանակ վատնենք, և՛ որևէ անհրաժեշտ աջակցություն ձեռք բերենք: Այստեղից գնացինք Բյութանիայի Մուդանիա [քաղաքը], այնտեղից՝ Պրուսա: Այստեղ որոշ ժամանակ անցկացրինք և տեղի քրիստոնյաներից փոքր-ինչ օգնություն ստանալով՝ ճանապարհին իմացանք կուսակալի պաշտոնանկ լինելու և Սեղբոսի*⁴³ կուրապաղատի բանտում դատապարտյալի պես արգելափակվելու մասին: Քանի որ նորանշանակ կուսակալի⁴⁴ մասին տարածված լուրերը հավաստի չէին, ոմանք մի թեկնածուի անունն էին տալիս, ուրիշները՝ մի այլի, մեր ընթացքը խոչընդոտվում էր: Կուսակալի ապարանքի տեսուչ նշանակվեց *չավուշների*⁴⁵ պետ Այվազ Մեհմետ-փաշան: Իսկ մենք, սպասելով իրական կուսակալի գալստյանը, սակայն անտեղյակ, թե ով կլինի նա և երբ կժամանի, իջանք Կիոս⁴⁶, որտեղ հաստատ իմացանք նոր կուսակալի անունը: Նա Բաբելոնի⁴⁷ կողմնակալ Իսմայիլ-փաշան էր՝ Իբերիայից⁴⁸: Սպասում էին ահա նրա գալստյանը: Կիոսից անցանք Էլեղնոս⁴⁹, հետո՝ Մուդանիա⁵⁰: Մեր՝ այնտեղ լինելու ժամանակ հաղորդվեց, թե կուսակալը Մայրաքաղաք է եկել և իշխանավորների կողմից ահ ու սարսափով ընդունվել: Բոլորն ասում էին, թե նա բիրտ ու դաժան մարդ է: Մի քանի օր անց մենք էլ Մուդանիայից Մայրաքաղաք եկանք և լծվեցինք խնդրին վերաբերող գործին:

26. Մեր ազգի երևելի անձնավորությունների հետ խորհրդակցելով՝ որոշեցինք նախ և առաջ մեջտեղ հանել թագավորների հին հրովարտակները, ապա և խնդրին վերաբերող օրենսդրական որոշումները և ի մի հավաքել, որպեսզի դատավարությունից առաջ պատրաստ լինենք: Առանձնացրինք հետևյալները. ամենից առաջ օսմանյան տոմարի՝ Մոհամեդի

ταρτον το του την 'Ιερουσαλημ λαβόντος σουλτάν Σελήμη εν έτει 933 (1526). Έκτον το του σουλτάν Μουράτη εν έτει ,αμδ' (1637) και την των κριτών απόφασιν, ην έδεδώκεσαν ημιν κρινάντες υπό την βασιλικήν τούρλην· έβδομον το του σουλτάν Μεχμέτη εν έτει ,αξγ' (1652) και έτεραν αυθις νομικήν απόφασιν των κριτών των 5 την μεταξυ κρινάντων διαφοράν, και εκ των τής 'Ιερουσαλημ κριτών αποφάσεις τέσσαρας περι το άγιου 'Ιακώβου διαλαμβανούσας· δυο σημειώματα μετά βασιλικής έπεγραφής και τής των καλεμίων σφραγιδος τε και υπογραφής, το μόν εκ των του βασιλικου ταμείου κωθίκων, το δε εκ των επισκόπων κάλφα, άμφοτερα 10 δε γεγραμμένα κατά το 924 (1518), άπερ άπεξεσαν οι 'Αρμένιοι εκ του ημετερου όνόματος και εν τω ιδίω όνόματι προσεγράψαντο. Ταυτα τοίνυν διαχωρίσαντες τα γραμματα άρχήν ποιήσασθαι του πράγματος έγνωμεν· άλλ' άμέσως ούτως και άπερισκέπτως έπιχειρήσαι εύλόγου μη φανέντος μικρόν κατέσχομεν έαυτους έφ' όσον 15 τινά των τής αύλής μεγιστάνων εύρειν, ου μόνον προς την έπιχειρήσιν ικανόν άλλα και συνετόν είναι· και τοις πράγμασιν έσκεμμένως έπιχειρουντα, ίνα τον αυτόν και σύμβουλον άμα και βοηθόν σχώμεν τής υποθέσεως, προς τούτοις και του δικαίου άντιλήπτορα και προς το δίκαιον μόνον αφορώντα· ου γάρ τινα άδικήσαι ήβου- 20 λόμεθα, άλλα του δικαίου προασπιστου έδεόμεθα καθωπλισμένοι γάρ ημεν τοσούτοις βασιλικοις θεσπίσμασι. Έν τούτοις μόν ουν ημεν ημετε.

27. Ήν δε εν τω τότε τής υπάτου άρχής οικονόμος άνήρ τις Χαλισσάς τούνομα, γενναίος μόν την ψυχήν· δίκαιος δε ταίς 25 συμβανούσας υποθέσεσιν έπι τοσούτον ως μηδέ κεραίαν του δικαίου παραλείπειν άτέλεστον, ίσος εν τε ταίς εύτυχίαις και δυσπραγίαις, έπι σοφία και έπιστήμης εν πάσι τοις αξιωματικοις διαλάμπων, παντοίαις άρεταίς κεκοσμημένος· χαρακτηρά τε και εικόνα τής αξιωματικής καταστάσεως είπων άν τις αυτόν ουκ άν άμάρ- 30 τοι. Ουτος ειλικε μόν το γένος εκ Βερροίας τής Συρίας· τούτο δε έστι το νυν λεγόμενον Χαλέπι. Και αύτη μόν η πόλις τούτον έγέννησεν, εύρεψε δε άλλη Ούρφα λεγομένη· Ήδεσσα δε αύτη έκα-

տասնհինգերորդ տարում⁵¹ Երուսաղեմն առաջինը գրավող Խատաբի որդի Օմերի որոշումը: Երկրորդ՝ Եգիպտոսի թագավորների մի քանի հրովարտակները, որոնք արաբերենից օսմաներեն⁵² թարգմանեցինք: Երրորդ՝ Մայրաքաղաքը գրաված սուլթան Սեհմետի 861 (1456-1457) թ. հրապարակածը: Չորրորդ՝ 933 (1526) թ. Երուսաղեմը գրաված սուլթան Սելիմինը: Վեցերորդ⁵³ (sic!) 1044 (1637) թ. սուլթան Մուրադինը և դատավորների վճիռը, որը մեզ ընծեռնվեց թագավորական ատյանում քննարկումից հետո: Յոթերորդ՝ 1063 (1652) թ. սուլթան Սեհմետի կողմից տրվածը, ապա նաև նույն ժամանակ երկու ժողովուրդների միջև ծագած վեճը քննության ենթարկած դատավորների օրենսդրական որոշումը, Երուսաղեմի դատավորների՝ Սուրբ Հակոբի [եկեղեցուն] վերաբերող չորս վճիռները: Թագավորական մակագրությամբ երկու նշումներ՝ *կալեմների*⁵⁴ կնիքն ու ստորագրությունը կրող, մեկը՝ թագավորական գանձարանի օրենսգրքերից հանված, վերադիտողների *կալֆայի*: Երկուսն էլ գրառված 924 (1518) թ., որոնցում գրառված մեր անունը հայերը ջնջեցին և դրա տեղն իրենց անունը գրանցեցին: Ահա այս փաստաթղթերն առանձնացնելով՝ լծվեցինք գործի: Սակայն այնպես շտապ-շտապ, առանց խորը մտածելը ճիշտ չհամարվեց, մի փոքր դադար տվեցինք: Անհրաժեշտ գտանք արքունիքի մեծամեծներից մեկին գտնել, տվյալ գործի համար օգտակար, բացի այդ խոհեմ, գործերը կամխամտածված ձեռնարկող, որպեսզի նա քննարկվելիք խնդրում մեզ համար լինի և՛ խորհրդական, և՛ օգնական, ապա նաև արդարության պաշտպան՝ հայացքը միայն ու միայն արդարությանն ուղղած: Մենք չէինք ուզում որևէ մեկի հանդեպ անարդար վարված լինել, այլ կարիք ունեինք արդարության պաշտպանի, քանի որ զինված էինք թագավորական բազում հրովարտակներով: Ահա այսպիսին էր մեր կացությունը:

27. Այս ժամանակ կուսակալության էկոնոմի⁵⁵ պաշտոնը վարում էր Խալիսաս անունով մեկը՝ մեծահոգի, պատահած գործերում արդար, այն աստիճան, որ արդար մարդու իրավունքները պաշտպանելիս անկատար մի նշույն անգամ բաց չթողնող, և՛ բարի, և՛ վատ գործերում անկողմնակալ, համայն պաշտոնեության մեջ իր իմաստուն և գիտուն արարքներով

λεῖτο πάλοι. Ἐλθὼν δὲ εἰς ἡλικίαν πολλῶν πόλεων πολίτης ἐγένετο, ἐκ πασῶν τὰ τῆς παιδείας ἀνθη ἀποδρεψάμενος καὶ τὰ ἤθη κοσμῶν, τὰς μελίσσας ἐν τούτῳ μιμούμενος εἰς ἀνθη ποικίλα ἐφιζανούσας καὶ τοὺς πτεροὺς ἀποματτομένας τὸν ἐν τοῖς ἄνθεσι
5 χνοῦν πρὸς ὕλην τοῦ μέλιτος. Ἐνθεν τοι καὶ τοῖς ἐπὶ παιδείᾳ καὶ ἐπιστήμας διαβοήτοις ἐγγυμασθεὶς καὶ ἐφ' ἱκανοῖς χρόνοις ὀμιλήσας αὐτοῖς, νοῦς δέξυτῃ καὶ φύσεως ἐπιτηρεϊότητα ἐς ἄκρον παιδείας ἐληλακῶς καὶ ἐπιστημῶν ὡς ἐφικτὸν ἐγκρατῆς γενόμενος καὶ καλλιγραφίαν ἀσκήσας ὑπὲρ τινα ἄλλον ἐν τῇ Βασιλευούσῃ
10 τῶν πόλεων παρεγένετο οἷά τις φορτηγὸς ναῦς, οὐ φόρτου φθειρομένου ἀλλ' ἀρετῆς καὶ παιδείας ἀνάπλευς, ὅπερ ἐστὶ χρήμα αἰῶδιον καὶ τοῖς μετέπειτα ἐσομένοις μνημονευόμενον καὶ ἀθανάτοις αἰῶσι συμπαρεκτεινόμενον. Ἦν δὲ ἐν τῷ τότε ἡ λαμπρά τοῦ Ἱμπραϊμ-πασᾶ ὑπατεία, ἧς περ τὸ λαμπρὸν τε καὶ εὐγενὲς τῇ
16 φήμῃ διαδοθὲν καὶ μέχρι περάτων γῆς ἐκτανθὲν προσεκαλεῖτο τοὺς ἐπ' ἀρετῇ διαβοήτους· πρὸς γὰρ τοῖς ἄλλοις καὶ τοῦτο ἦν αὐτῷ τάχαθόν, τοὺς ἐπὶ χρηστότητι καὶ παιδείᾳ διαβοήτους εὐμενῶς καὶ μεγαλοφρόνως ἀποδέχεσθαι τε καὶ τῆς προσηκούσης ἀξιῶσθαι τιμῆς τε καὶ ἀξίας· ἐνθεν τοι καὶ πάντας τοὺς ἐπὶ τι
20 εὐδοκιμῶντας πρὸς ἑαυτὸν ὡς περ μαγνήτης προσεῖλκυεν.

28. Ἐλθόντα δὲ καὶ τοῦτον καὶ τοῖς ἐν Βουζαντίδι εὐδοκίμοις ὀμιλήσαντα καὶ ὅσον ἐκ τοῦ κρασπέδου τὸ ὕφασμα καὶ ἐξ ὄνυχος ὕφασαι τὸν λέοντα ἐνδειξάμενον, καὶ διὰ ταῦτα ἐν τοῖς πάντων
25 ὄντα στόμασιν, ὄντα τε καὶ φημιζόμενον γνωσθῆναι καὶ τῷ τότε τῆς ὑπάτου ἀρχῆς οἰκονόμῳ (Μουαμέτης δὲ ἦν αὐτῷ ὄνομα), ὅφ' οὐ καὶ προσκληθῆναι λέγεται (ἦν γὰρ καὶ οὗτος τῶν συνετωτάτων) καὶ ἐν ἀξιώματι προβληθῆναι οἷω εἰκός ἦν ὑποδείξεια τὴν τοῦ ἀνδρός ἀρετήν. Τοῦτο μὲν οὖν τὸ ἀξίωμα κιατή-πέφεντης παρὰ τοῖς Ὀθωμανοῖς λέγεται, ὀνόματα δὲ ἑξελληνιζόμενον καὶ ἐκ τῆς
30 ἧς ἔγει ἐπιστάσας ὑπογραφόμενον εἶναι τῶν ἐπὶ τοῖς βασιλικοῖς ταμίαις κωδίκων ἐπιστάτην, ἔχοντα καὶ ἄλλους ὅφ' αὐτόν, ἐξ ὧν εἷς ἐστὶ καὶ ὁ τῶν ἐπισκόπων κάλφας λεγόμενος, ὃς καλεῖται οὕτως, ὡς παρ' αὐτῷ ὄντων πάντων τῶν ὑπὸ τοῦ βασιλεύοντος τοῖς

փայլող, ամեն տեսակի առաքինություններով օժտված: Եթե մեկը նրան անվանի տառն ու պատկերը բարձր պաշտոնետության, սխալած չի լինի: Ծագումով նա Ասորիքի Բերիայից էր, այժմ այն կոչվում է Չալեսպ: Այդ քաղաքում նա ծնվեց, իսկ իրեն սնուցեց մի այլ՝ Ուռֆա կոչվողը: Հնում այն Եդեսիա էր կոչվում: Հասակ առնելով՝ նա բազում քաղաքների բնակիչ դարձավ, ամեն մեկից գիտելիքների ծաղիկներ քաղեց: Իր բնությով նա մեղվի էր նման, բազմապիսի ծաղիկների վրա նստում և թևերով ծաղիկների փոշին՝ մեղրի նյութն էր քաղում: Ուսմանց և գիտությանց տեր նշանավոր մարդկանց մոտ ուսանելով, երկար տարիներ նրանց հետ շփվելով՝ նա իր մտքի սրությամբ և բնածին ընդունակություններով հույժ կրթվեց, հնարավորին չափ գիտելիքներ ամբարեց, դարձավ նշանավոր գեղագիր և Մայրաքաղաք Եկավ, կարծես մի բեռնատար նավ, ոչ թե փչացող բեռներով բարձված, այլ առաքինությամբ և գիտելիքներով լի, ինչն անանցական է, ապագա սերունդների կողմից հիշատակվող, անեզր դարերին երկարող: Դա Իբրահիմ-փաշայի փառավոր կուսակալության ժամանակն էր, որի ընթացքում լուսավոր և ազնիվ մարդու համբավը տարածվելով՝ հասավ մինչև երկրի հեռավոր ծագերը, իր մոտ ձգեց առաքինությամբ հռչակավոր մարդկանց: Նրա դրական կողմը նաև այն էր, որ պիտանի և զարգացած նշանավոր մարդկանց գրկաբաց և մեծահոգաբար էր ընդունում, արժանացնում պատշաճ պատվի ու պաշտոնի: Դրանից էր ահա, որ նա, ինչպես մագնիս, ձգում էր բոլոր արժանավորներին:

28. Նա էլ եկավ և Բյուզանդիոնի փառավոր մարդկանց հետ շփվեց և, ինչպես կերպասի որակը ճանաչվում է կտորի ծայրից, առյուծը՝ իր ցույց տված մագիլներից, իր ընդունակությունների համար բոլորի գովանքի առարկան դարձավ: Նրա համբավը հասավ նաև կուսակալության այն ժամանակվա էկոնոմին (անունը Մոհամեդ էր) և, ինչպես պատմում են, հրավիրվեց նրա կողմից: Նա ևս աչքի էր ընկնում իր կորովամտությամբ: Խալիսսան այնպիսի պաշտոնի արժանացավ, որում հնարավոր էր այրի առաքինությունը դրսևորվել: Այդ պաշտոնն օսմանցիներն անվանում են *քյաթիր-էֆենդի*, կարելի է այն հունացնել ըստ բառի ունեցած իմաստի՝ թագավորական գանձարանի օ-

ὑπὸ πᾶσαν τὴν ἐπικράτειαν ἐπισκόποις διδομένων θεσπισμάτων. Διψήκησε δὲ τὸ δοθεὲν αὐτῷ λειτουργήμα μετὰ τσαούτης πίστεως ὁμοῦ καὶ συνέσεως, ὥστε θαυμάζειν πάντας μάλιστα γε πάντων τὸ ἀδωροδόκητον· τὸ γὰρ δωροδοκῆσαι ὡς μὴ ὄν γενναίας τε καὶ πεπαιδευμένης ψυχῆς ἴδιον ἀπεμφατὸν ἤγετο καὶ πάμπαν ἀλλότριον. 5
Διὰ ταῦτα τοίνυν ἐπὶ μέγροι προὔχρει τοῖς πράγμασι—τῶν εὐνουστάτων γὰρ τῷ τότε οἰκονόμῳ ἦν—ἐν τε βουλῇ καὶ τῇ τῶν πραγμάτων διοικήσει, ὡς ἐνι γε συνετάτατα ἅμα καὶ δικαιοτάτα κοινωνῶν. Καὶ ταῦτα μὲν μέχρις ὃ λαμπρὸς ἐκεῖνος ἦνθι τῆς ὑπατείας σύνδεσμος· πνεύματι δὲ τοῦ βιαίου καὶ σφοδρότατου βορρᾶ 10 ἔκεινου, τοῦ τῆς ἀποστασίας φημι καὶ τὸν ἀρχικὸν λειμῶνα ἀπομαρῶναντος καὶ οἰκτὴν ὀρεπᾶνου ταρταρείου ριζοθεν τὰ τοῦ χρυσοῦ ἐκεῖνου λειμῶνος ἀνθῆ ἀποθερίσαντος, οὗτος μὲν ἠσυχίαν ἤγεν πόρρωθεν τὸ τέλος καραδοκῶν καὶ τῆν τῆς ὀχλώδους ὀμύγλης διασκέδασιν. Τριῶν δὲ ἡ τεσσαρῶν παρελθουσῶν ἡμερῶν καὶ τὸν 15 σουλτᾶν Ἀχμέτη τοῦ βασιλικῆ ἀφαιρεθέντος κράτους, ἀναδησαμένου δὲ τοῦτο τοῦ νῦν δικαιοτάτου καὶ πολυχρονίου βασιλέως ἡμῶν σουλτᾶν Μαχμούτη, προεβιβάσθη ἐπὶ τὸν τῆς ὑπατείας βαθμὸν ὃ ἀπὸ σπαθαρίου Μεχμέτ-πασᾶς· καίτοι γε δραστήριος ὢν πλὴν ἀλλ' ἡ τοῦ χρόνου στάσις ἀνθεῖλκε τὸ δραστηκὸν καὶ ὑπεί- 20 κειν ἐποίησεν ἀτακτοῦντι ὀχλίῳ. Μικροῦ τοίνυν διελθόντος χρόνου πάλιν ἐζητεῖτο ὁ Χαλίσσᾶς· τὸ γὰρ καλὸν κἂν ἐν παραβύστω τῷχῃ που κείμενον, πλὴν τοῦς εἰδότας οὐ λανθάνει· εἰ γὰρ μαργαρίτης ἐν μυχοῖς ζητεῖται θαλαττίοις, κεκρυμμένος ἐν ὠστέοις ὢν, πολλοῦ γε καὶ δεῖ ἄνδρα τοιοῦτον λήθη παραδοθῆναι. Ζητεῖται 25 τοίνυν παρά τοῦ ῥηθέντος ὑπάτου καὶ ἐπιστολογραφεὺς τοῦτου προχειρίζεται διὰ τὸ ἄγαν καλλιγράφον εἶναι.

29. Μέχρι μὲν οὖν τινος ἐν τούτῳ οὗτος τῷ λειτουργήματι. Καθηρέθη μὲν ὁ Μεχμέτ πασᾶς μετὰ τὴν τῶν ἀποστατῶν ἀνά- 30 ρεσιν, ἀντ' αὐτοῦ δὲ ὁ ἀπὸ θυρωρῶν Ἰμπραῖμ-πασᾶς ἐπὶ τῆν ὑπατον προεβιβάσθη ἀρχὴν, ἀνὴρ καὶ οὗτος συνετῶς ὡς ἐδόκει διοικῶν τῆν ἀρχὴν· καὶ οὗτος ἐπὶ τῷ αὐτοῦ λειτουργήματι κατέσχε τὸν Χαλίσσᾶν καὶ ἐν ὑπολήψει πολλῇ, ὡς ἐλέγετο, διὰ τὸ γνώ-

րենսգրքերի վարիչ: Այդ պաշտոնը վարողն իր ենթակայության տակ ունի և այլ ծառայողներ, որոնցից մեկը, այսպես կոչված, վերադիտողների *կալֆան* է: Նա այդպես է կոչվում, որովհետև պետության համայն տարածքում թագավորի կողմից վերադիտողներին տրվող հրովարտակաները նրա մոտ են գտնվում: Իրեն տրված այդ պաշտոնը նա այնքան վստահ ու խոհեմ վարեց, որ բոլորի զարմանքն առաջացրեց, նամանավանդ իր անկաշառությունը: Կաշառվելը, որպես ոչ հզոր ու զարգացած հոգուն հատուկ երևույթ, նա միանգամայն մերժելի էր համարում: Դրա համար էլ այդ ժամանակվա էկոնոմի ամենամտերիմ մարդն էր՝ իր խոհեմությամբ և գործերի ճարտար վարումով: Որպես ամենախոհեմ ու ամենաարդար կատարող՝ նա շատ առաջ գնաց: Եվ դա այդպես էր, քանի ծաղկում էր նրա և կուսակալի այդ փառավոր մտերմությունը: Երբ հյուսիսային այն պողոտան և սաստիկ քամին, ես նկատի ունեմ ապստամբությունը⁵⁶, որն առկա մարգագետինը թռչնել տվեց, այդ ոսկե մարգագետնի ծաղիկները, կարծես դժոխային գերանդիով արմատից հնձեց, նա հանգիստ էր մնում, հեռվից սպասում՝ տեսնելու՝ ինչպիսի էլք կունենա տագնապալի մառախուղի ցրվելը: Երեք կամ չորս օր էր անցել, երբ սուլթան Ահմետը գահընկեց էր արվել, և թագավորությունն անցել մեր այժմյա ամենաարդար և երկարամյա գահակալ սուլթան Մահմուտին, կուսակալության պաշտոնին առաջ քաշվեց նախկին սուսերակիր⁵⁷ Մեհմետ-փաշան: Նա, թեև ազդեցիկ մարդ էր, սակայն նշված տարվա ապստամբությունը կասել տվեց նրա այդ ընդունակությունը, ամբոխի անկարգությունների առջև ստիպեց տեղի տալ: Շուտով Խալիսային դարձյալ փնտրեցին: Լավը, եթե անգամ ինչ-որ տեղում թաքնված լինի, իմացողներին անհայտ չի մնա: Մարգարիտը ծովի խորշերում են որոնում, ոստրերի մեջ է այն թաքնված, այդպիսի մարդուն մոռացության տալու համար շատ ժամանակ է անհրաժեշտ: Ուստի, հիշյալ կուսակալը փնտրում, գտնում է նրան և նշանակում իր նամակագիրը, քանի որ նա արտակարգ գեղազիր էր:

29. Որոշ ժամանակ նա այդ պաշտոնն էր վարում: Սակայն ապստամբության ճնշումից հետո Մեհմետ-փաշան պաշտոնանկ արվեց, նրա փոխարեն նախկին պալատական⁵⁸ ծառայող Իբրահիմ-փաշան առաջ քաշվեց կուսակալի պաշտոնին:

ριμον εἶναι τὴν τούτου ἀρετὴν πᾶσι σχεδὸν τοῖς ἐπ' ἀξιώμασιν
οὖσι βασιλικοῖς. Καθαίρεθέντος μέντοι γε τοῦ Ἱμπραῖμ-πασᾶ καὶ
τῆς ὑπατικῆς ἀρχῆς μεταπεσοῦσθαι ἐπὶ τὸν Ὀσμάν-πασᾶ ἐς Δαμα-
σκὸν ὁ Χαλισσᾶς φογαδεύεται, οὐδοτιοῦν ἄλλου ἔνεκεν εἰμῆ ὅτι
3 γε ἐπ' ἀρετῇ διετεδρῦλλητο, ταῦτ' αὐτό γε παιδῶν ὕπερ καὶ Ἀρι-
στείδης ἐκεῖνος ὁ ἐπικληθεὶς δίκαιος ἐν Ἀθήναις· κάκεινος γὰρ
τοιοῦτόν τι παιδῶν ἰδίαις χερσὶ τὴν καθ' αὐτοῦ φῆφον προσέγρα-
ψεν· ἔδος γὰρ ἦν Ἀθηναίοις ἐμμέτροις ψήφοις ἀποφαίνεσθαι περὶ
τῶν καταδικασθησομένων, καὶ τις τῶν χωρικῶν γράφειν μὴ εἰδὼς
10 κέραμον λαβῶν κατὰ τύχην ἐντυχάνει τῷ Ἀριστείδῃ, οὗτινος καὶ
ἐδεηθῆ γράψαι ἐν τῷ κεράμῳ τὸ "ἐξοστρακίζεται ὁ Ἀριστείδης",
καὶ τόνδε μετὰ προσηνοῖς λέγεται φάναι τῆς φωνῆς "ἑώρακας οὐ
ποτε τὸν Ἀριστείδην", καὶ τὸν χωρικὸν ὑποβαλόντα εἰπεῖν ἑωρα-
κέναι· μὲν οὖν, ἀκούειν δ' αὐτὸν ἐπὶ δικαιοσύνῃ αἰτιώμενον. Τούτου
15 τοιγαροῦν καὶ μόνου ἔνεκα καὶ τὸν Χαλισσᾶν ἐξωσιθῆναι ἐς Δα-
μασκὸν ὁ πᾶς λόγος κατέχει, τῷ μὲν πάθει ὁμοιοπαθοῦντα, τῇ
δὲ τῆς ψυχῆς γενναιότητι πολλῶ τῷ μέτρῳ ὑπερβαλόντα· τὸν
μὲν γὰρ Ἀριστείδην καὶ τι παθεῖν ἐπὶ τῷ δυστυχίματι λέγεται
καὶ ἀγανακτῆσαι ἐπὶ τῇ συμπεσοῦσθαι ἀδικίᾳ, τοῦτον δὲ πάντῃ
20 ἄτρωτον τὴν ψυχὴν καὶ ἀπαθῆ διαμεῖναι καὶ μηδαμῶς ἐπὶ τῷ
δυστυχίματι καταπεσεῖν ἢ ὄλωσ ἀδυμῆσαι· ἔργον γὰρ τοῦτο ἡγε-
μονικῆς καὶ γενναίας ψυχῆς μῆτε ἐν ταῖς εὐτυχίαις ὑπεραίρεσθαι,
μῆτε ἐν ταῖς δυσπραγίαις καταφέρεσθαι τε καὶ ἀδυμῆναι, ὥστε
δικαίως καὶ τὸν ἀκούοντα εἰπεῖν ὡς "οὗτος μόνος μόνῃς ψυχῆς
26 γενναιότητα ἐνδεικνύμενος τὰ ἐκτός ταύτης, πλοῦτους τε καὶ ἀξίας,
μηδὲν εἶναι λογίζεται". οὐδὲν γὰρ τούτων λογικὴν ψυχὴν ὑποτάτ-
τειν καὶ κρατεῖν δύναται· εἰκόνα γὰρ Θεοῦ οὐσάν τε καὶ δημιουργ-
γηθεῖσαν ἀνάλωτον εἶναι δεῖ πάθει· τῇ τε τῆς θείας εὐδαιμο-
νίας εἰκόνη ἐνορῶντα τὸν νουνεχῆ καὶ ἐχέφρονα καὶ τοῖς τοῦ δι-
30 καίου νόμοις ἀφοσιωμένον ἔχοντα τὸ φρόνημα, εὐτυχίας τε καὶ
δυστυχίας μηδὲν πρὸς ψυχὴν εἶναι νομίζοντα, ἀπαθῶς τὰ ἐμπί-
πτοντα φέρειν. Φορητὰ δὲ ἦν αὐτῷ πάντα τὰ ἐπισυμβαίνοντα
δυστυχήματα· ἐνεδυναμοῦτο τῇ ἀσπίδι τῆς φρονήσεως, ἦν τινα

Նա ևս պաշտոնը խոհեմաբար էր վարում, նա էլ Խալիսսային մեծ հարգանքով իր պաշտոնում պահեց, ինչպես ասում են, որովհետև թագավորական գրեթե բոլոր պաշտոնյաներին հայտնի էր նրա առաքինությունը: Երբ պաշտոնանկ արվեց Իբահիմփաշան և կուսակալի պաշտոնն անցավ Օսմանփաշային, Խալիսսային վճռվում են Դամասկոս: Պատճառը միայն ու միայն այն էր, որ նա անուն էր հանել որպես արդար մարդ: Նա ճաշակեց այն, ինչ Աթենքում արդար հռչակված Արիստիդեսը: Նա ևս նման մի բանի հանդիպեց, իր ծեռքով իր դեմ քվեարկեց: Աթենացիները սովորություն ունեին դատապարտյալների մասին չափածո գրված քվեներով արտահայտվել: Անգրագետ գյուղացիներից մեկը, աղյուսն առնելով, հանդիպում է Արիստիդեսին, նրան խնդրում աղյուսի վրա գրել. «Արիստիդեսն արժանի է օստրակիզմի»: Պատմում են, թե վերջինս մեղմաբարո հարց տվեց. «Երբևիցե Արիստիդեսին տեսե՞լ ես»: Գյուղացին պատասխանեց, թե չի տեսել, բայց լսել է, թե նրան մեղադրում են արդարության մեջ⁵⁹: Ահա, Խալիսսային Դամասկոս վճռվելու հիմնական պատճառը հենց սա է: Բոլորի համար պարզ է, որ միայն ու միայն այդ պատճառով նա տառապեց նույն կերպ, ինչ Արիստիդեսը, բայց իր հոգու անվեհերությամբ նրան շատ գերազանցեց: Ասվում է, թե Արիստիդեսը կրած դժբախտության, պատահած անարդարության համար զայրացավ, բայց Խալիսսան մնաց հոգով սխրալի, անկոտորուն, նա կրած դժբախտության վրա ամենակին չընկճվեց ու չտխրեց: Դա իշխանական, արիագույն հոգու ցուցանիշ է՝ բարեբախտությունների առթիվ չմեծամտանալ, իսկ դժբախտությունների պատճառով անկուն չապրել ու չվհատվել: Ուստի լսողին նա պատասխանել է. «Միայն նա էր հոգու սխրանք ցույց տվողը, իսկ այլ բան, այն է՝ հարստություն, պաշտոններ, նա ոչինչ համարեց»: Քանզի սրանցից և ոչ մեկը չի կարող բանական հոգուն ենթարկել և նրա վրա տիրել: Բանական հոգին Աստուծո պատկերն է, և այն արարվեց պատահարներին ընդդիմակայելու համար: Իսկ աստվածային բարօրության պատկերին հայող միտքը, խոհեմ, իմաստուն, արդար օրենքներին նվիրված մարդը, ով երջանկությունն ու դժբախտությունը, հոգու հետ համեմատած, ոչինչ է համարում, նա իր գլխին թափված [աղետներն] անվրդով է տա-

ὡς ἰσχυρὰν περιουσίαν τοῖς πᾶσιν ἐνδόμενος οὐδὲν ἤγειτο τὰ
τῆς τύχης βέλη· αεμῶλια γὰρ ταῦτα πάντα τοῖς βε³βηκότα νοῦν
καὶ ἀκράδαντον ἔχου ψυχῆν. Ὅθεν καὶ τοιαύτη φρονη³ται ἔλκων
τε ὁμοῦ καὶ περιφέρω τὸ τῆς τύχης ἄστατον οὐδὲν ἤγειται εἶναι
ἐν αὐτῷ μόνιμόν τε καὶ σταθερόν· ἄλλος γὰρ οὗτος ἀπα³, ἢ
καὶ ἀβεβαίος. Οὕτως αὐτὴν περιγράφουσι οἱ ταύτην ἀσαλεῆ εἶναι
νομίσαντες καὶ ἐκ ταύτης μόνης ἀπατηθέντες τῆς ὑπόληψεως, ἐπα-
γιοῦντο δὲ μᾶλλον ἐπὶ τὴν τοῦ δικαίου κύβον, ἀσφαλῆ τῷ ὄντι
καὶ ἀδιάσειστον· τετράγωνος γὰρ οὗτος ὢν, ἐφ' ὅπερ ἂν τρεπεῖη,
ἰσάλευτον ἔχει τὴν μονιμότητα μένων αἰεὶ ὁ αὐτός. Καὶ ὅσον ἡ
τῆς τύχης φορὰ καταβαλεῖν αὐτὸν ἠγωνίζετο, τοσοῦτον αὐτὸς ἀθί-
στατο τῇ τῆς ψυχῆς γενναϊότητι· τὸ μὲν γὰρ ταῖς τῶν πραγμάτων
συμμεταβάλλεσθαι μεταβολαῖς ἀστάτων ἐστὶ, τὸ δὲ παγίως ἐν τοῖς
αὐτοῖς ἐρρηγίσθαι γενναιοφρόνων, τούτων εἶπεῖν τῶν ἀεὶωματικῆν
εχόντων ψυχῆν πολεμηθῆναι μὲν γὰρ τὸν τοιοῦτον δυνατόν, ἢ
τηθῆναι δὲ ἀδύνατον. Τοῦτο μὲν οὖν τῶν τοῦ Χυθισσᾶ ἐγκωμίων τὸ
μέγιστον· οὐ γὰρ τοσοῦτου θαύματος ἄξιον τὸ ἐν γαλήνηντι καιρῷ
μὴ σαλευεσθαι, ἀλλ' ἔνθα τοὺς μικροψύχους συμβαίνει καθυποβάλλ-
εσθαι, ἐν τούτῳ τοὺς γενναίους τε καὶ μεγαλόφρονας ὑψοῦσθαι τε
καὶ ἐπαίρεσθαι· τοῦτον γὰρ οὐδὲ φόβος οἶδε ταπεινοῦν, οὔτε ἀρχῆ
μεταβάλλειν ἐπίσταται, οὔτε ἀρχῆς ὄγκος ἐπαίρειν τε καὶ τοῖς
ἐναντιοῖς οἶδε καταφέρειν, ἀλλ' ἦν ὁ αὐτός ἐν τε τοῖς εὐτυχήμασιν
ὁμοῦ καὶ δυστυχήμασι περιμένων τὴν τοῦ δικαίου ἀπόφασιν.

30. Ἐν τούτοις μὲν οὖν ὄντος τοῦ Χαλισσᾶ ἐκπέπτωκε τῆς
ὑπατείας ὁ Ὄσμαν-πασᾶς καὶ ταύτην ἐπανελάβετο ὁ προρρηθεὶς
Ἄλῃ-πασσᾶς, ὃς καὶ ὑπὸ τῶν Ἀρμενίων ἠπάτητο, ἐς βράδος μὴ
ἐξερουήσας τὸ δίκαιον ἀλλὰ πιστεύσας μόνον, ὡς εἴρηται, τῇ τῶν
Ἀρμενίων οὐκείότητι· πολλὰ γὰρ καὶ μόνῃ ἡ ὑπόληψις δύναται
τοῖς κρατοῦσι μάλιστ' ἦν γὰρ τις ἀληθείας πρὸς τινα λάβῃ ὑπό-
ληψιν, δημοσίους ἀπεργάζεσθαι συμφοράς καὶ ταῦτα δίκαια εἶναι
νομίζων τὰ πραττόμενα, ὡς ἐπεπόνθει καὶ ὁ προρρηθεὶς ὑπατος,
ἀνὴρ τὰ τε μὲν ἄλλα συνετός, ἀπατηθεὶς δὲ τῇ τοῦ Σεγκόζῃ ὑπό-
ληψει, ὡς προεῖρηται. Ἀνελθὼν τοίνυν εἰς τὴν ὑπατον ἀρχὴν ὁ

նում, դժբախտություններն իր համար տանելի էին, հզորանում էր խոհեմության վահանով, ամուր սաղավարտն ամենքի դեմ դնելով՝ նա ոչինչ էր համարում ճակատագրի սլաքները: Մտածող միտք և աներեր հոգի ունեցող մարդկանց համար այդ բոլորը դատարկ բաներ են: Ահա այդպիսի խառնվածքի տեր լինելով, նկատի առնելով ճակատագրի հեղիեղուկ լինելը՝ գտնում էր, որ ոչինչն է մնայուն ու կայուն: Դա մի թույլ ու անկայուն շրջանակ է: Ծակատագիրն այդպես են նկարագրում, ովքեր նախապես այն հաստատուն համարելով՝ հենց դրանից թյուրիմացության մեջ ընկան, ուստի սկսեցին կյանքի վեճը արդարի վրա զցել, քանզի այն քառակուսի լինելով, ինչպես էլ զցես, մնում է հաստատուն, ինչպես որ է: Ծակատագիրն ինչքան էլ ջանք էր թափում նրան զգետնել, նա նույնչափ իր հոգու արիությամբ դիմադրում էր: Իրադրությունների փոփոխության հետ փոփոխվելը հատուկ է անկայուն մարդկանց, իսկ մնան պարագաներում հաստատուն, աննկուն մնալը մեծահոգիներին, նույնն է ասել՝ իշխանական հոգի ունեցողներին է հատուկ: Նրա դեմ կարելի է կռվել, բայց հաղթել՝ անհնարին: Ահա այդպիսին է Խալիսսային վերաբերող դրվատանքների մեծագույնը: Այնքան զարմանալի չէ խաղաղ ֆեմինակներում չսասանվելը, իսկ այնտեղ, որտեղ փոքրոգիներն են՝ չեղի տալիս, նույն պարագաներում արի ու վեհանձն մարդիկ բարձրանում են ու աննկուն կանգնած մնում: Երկյուղն արիին չի կարող ընկճել, հզոր իշխանությունը չի կարող նրան շրջել, հակառակորդներին զերազանցել և զգետնել: Նա և՛ բարեբախտության, և՛ դժբախտության պարագաներում արդար վճիռ է ակնկալում:

30. Այս վիճակում էր Խալիսսան, երբ Օսման-փաշան կուսակալությունից պաշտոնանկ արվեց, իսկ պաշտոնը դարձյալ վերոհիշյալ Ալի-փաշան ստացավ: Հայերը նրան խաբեցին, քանի որ նա խորությամբ չէր ուսումնասիրել իրականությունը, այլ պարզապես նրանց հավատ ընծայել, ինչպես արդեն ասվեց, այն պատճառով, որ հայերի նկատմամբ նա բարեկամաբար էր տրամադրված: Սիրալիրությունը մեծ-մեծակ թույլ է տալիս իշխանավորներին շատ բաներ անել: Եթե մեկն ու մեկը մի ուրիշին հավատ ընծայի՝ ելնելով սիրալիրությունից, նա պետության զլխին պատուհաս է բերում, կարծելով, որ արածն արդար է,

διαληφθεὶς ὑπατος, οὐ πολλαῖς ὑστερον ἡμέραις τὸν Χαλκισσᾶν ἀπὸ Δαμασκοῦ ἐπανεκαλέσατο· ἐλθόντα δὲ τοῦτον ὡς εἰκὸς ἀνδρα ἐπιστήμονα ὑποδέχεσθαι καὶ φιλοφρονεῖσθαι ὑπεδέξατο καὶ ἐς τὸ τοῦ μαλιε-τεσκερετζῆ λειτουργήματα προεβίβασεν· ἔστι δὲ τοῦτο
 5 ἐξελληνιζόμενον τῶν βασιλικῶν προσόδων γραφεύς, τάττεται δὲ ὑπὸ τῶν ἐπιστάτην τῶν βασιλικῶν προσόδων· τευτερδάρης δὲ οὗτος καλεῖται τῇ ὀθωμανικῇ διαλέκτῳ. Πρὸς τοῦτο τοίνυν διορισθεὶς τὸ λειτουργήματα, ὡς ἀπῆται ἢ τάς ὑπουργεῖ, μηδὲν ἐλλείπων τῷ ὑπηρετήματι· ἀλλὰ κἀν τούτῳ ἢ τῶν ἡθῶν κοσμιότης· ἡλίου δί-
 10 κην ἀνελάμπε καὶ ἡ περὶ τὴν παιδείαν ἀρετὴ ἠκτινοβόλει τοῖς τῶν ὀρώντων ὕμμασιν, ὥστε πάντας ἀνθέλκειν πρὸς τὴν τοῦτου εὖνοιαν. Καὶ ταύτην μὲν οὖν παρήλαθε τὴν τάξιν καὶ αὐθις ἐς τὴν ὑπατικὴν αὐλὴν ὁ ὑπατος ἔλαβε, καὶ τῷ τοῦ τεσκερετζῆ ἀξίωματι αὐτὸν ἐτιμήσατο· ἔστι δὲ τὸ τοῦ τεσκερετζῆ ἀξίωμα τοιόνδε.
 15 Ἐπὶ ἐπὶ βήματος καθῆται ὁ ὑπατος, δύο οὗτοι εἰσι καὶ ὁ μὲν ἐκ δεξιῶν ὁ δὲ ἐξ εὐωνύμων τοῦ ὑπάτου ἴσταται καὶ τὰς διδομένας ἀναφοράς ἀναγκωσκουσι καὶ τὰς μὲν αὐτοὶ τὰς δὲ καὶ ὁ ὑπατος αὐτὸς βεβαίῳ· ἔχουσι δὲ καὶ τι ἄλλο. Πρὸ τοῦ τὸν ὑπατον ἐν τῷ βήματι ἐξελθεῖν, καθῆνται οὗτοι μετὰ τοῦ τῶν τζαουσίων
 20 ἀρχηγῶ καὶ ὅσαι μικραὶ ὑποθέσεις ταύτας αὐτοὶ κρίνουσι τε καὶ βεβαιουσι. Ἐῖς τοίνυν τῶν δύο τούτων καὶ ὁ Χαλκισσᾶς ἐγεγόνει, εὐδοξιμῶν ἐν τε ταῖς ἐμπιπτούσαις κρίσεσι καὶ ταῖς λοιπαῖς κατὰ καιρὸν ἐπισυμβαινούσαις ὑποθέσεσιν, ὥστε γνωστὸν γεγενῆσθαι τοῖς ἀξιωματικοῖς πᾶσιν, οὐ μόνους τοῖς ἐκτὸς ἀλλὰ καὶ αὐτοῖς τοῖς
 25 ἐντὸς οὔσι τῶν βασιλικῶν ἀνακτόρων, καὶ πᾶσι διὰ στόματος ἦν τὸ τοῦ Χαλκισσᾶ ὄνομα καὶ πᾶσι διεφημίζετο.

31. Ἦν δὲ τότε τοῦ ὑπάτου οἰκονόμος Γκιουλ-Ἀχμέτ-πασᾶς, τοῦ πρὸ χρόνων χρηματίσαντος ὑπάτου Τζόρλου-Ἀλή-πασᾶ λεγομένου γαμβρῶς. Τοῦτον τοίνυν ὁ ὑπατος εἰς ἡγεμόνος ἀξίαν προ-
 30 βιβᾶσας εἰς Τζίταν πόλιν, ὄριον οὖσαν Αἰδιοπίας τε καὶ Ἀβυσι-
 νῶν ἀρχῆς, ἡγεμονεῦειν ἀπέστειλεν, ἀνδρα εἰδῶς οὐ μόνον τὰ ἐγγύς ἀλλὰ καὶ τὰ πόρρω διακυβερνᾶν δυνάμενον. Τοῦτον τοίνυν ἐπέμψας τὸν Χαλκισσᾶν ἐς τὸ τοῦ οἰκονόμου ἀνηγάγετο ἀξίωμα,

ինչպես որ պատահեց վերոհիշյալ կուսակալի հետ: Թեև նա այլ հարցերում խոհեմ մարդ էր, Սեդբոսի հանդեպ տածած հարգանքի պատճառով, ինչպես նախապես ասվեց, թյուրիմացության մեջ ընկավ: Ալի-փաշան բարձրանալով կուսակալի պաշտոնին՝ մի քանի օր անց Խալիսսային Դամասկոսից ետ է կանչում: Վերջինս ժամանեց, կուսակալը նրան, որպես գիտուն մարդու, սիրալիր ընդունեց և բարձրացրեց *մալիե-թեզքերեջի*⁶⁰ պաշտոնին: Այդ պաշտոնը հունարեն թարգմանվում է թագավորական եկամուտների գրագիր և ենթարկվում թագավորական եկամուտների վերակացուին: Վերջինս օսմաներեն կոչվում է *դեֆ-թերդար*⁶¹: Նշանակվելով այդ պաշտոնին՝ նա ծառայում էր բարեխղճությամբ, ամեն ինչ կատարում ճշգրիտ: Բացի այդ, նրա պարկեշտությունն արևի նման շողում էր, առաքինությունն ու կրթվածությունը՝ նայողների աչքերին ճառագայթում, այդ իսկ պատճառով բոլորը ձգտում էին շահել նրա բարյացակամությունը: Այդ պաշտոնը վարելուց հետո կուսակալը նրան անմիջապես կուսակալության ապարանքն ընդունեց և պատվեց *թեզքերեջի* պաշտոնով: *Թեզքերեջի* պաշտոնն այսպիսին է: Երբ կուսակալը բազմած է լինում իր ատյանին, երկու *թեզքերեջիներ* մեկն՝ աջից, մյուսը՝ ձախից նրան կից կանգնած ընթերցում են ներկայացված դիմումները, ընդ որում, նրանց մի մասը հաստատում են *թեզքերեջիները*, մյուսը՝ կուսակալը: Նրանք կատարում են և ինչ-որ այլ գործ: Նախքան կուսակալի՝ ատյանում բազմելը, նրանք *չավուշների* հրամանատարի հետ նստած քննում են փոքր խնդիրներն ու հաստատում: Այս երկուսից մեկն էլ ահա Խալիսսան է եղել, նա քննարկման ենթակա գործերը, ժամանակ առ ժամանակ ծագած հարցերը հաջողությամբ էր լուծում: Դա բոլոր պաշտոնավոր անձանց հայտնի դարձավ, ոչ միայն նրանց, ովքեր ծառայում էին թագավորական պալատից դուրս, այլև հենց ներսում եղողներին: Խալիսսայի անունը բոլորի շրթներում էր, բոլորի կողմից նա դրվատանքի էր արժանացած:

31. Այն ժամանակ կուսակալի էկոնոմը Գյուլ-Ահմետ-փաշան էր, նախկին կուսակալ Չորլու-Ալի-փաշա կոչվածի փեսան: Կուսակալը, նրան կողմնապահի պաշտոնին բարձրացնելով, Եթովպիայի և հաբեշների⁶² իշխանության սահմանի վրա գտնվող

τῆ τῆς ἀρετῆς ἀξία μᾶλλον ἢ τῆ τῆς τάξεως ἀκολουθία ἐπόμε-
νος. Εἰς τοῦτο τοίνυν ἀναχθεῖς τὸ ἀξίωμα πολλῶ πλέον ταπεινοῦν
ἢ ὑψοῦν ἑαυτὸν ἐπειράτο, μετριοφρονῶν ὡς ἐγέφρων τῷ τοῦ ἀξιώ-
ματος ὄγκῳ· τὸ γὰρ μετριοφρονεῖν ἐπ' ἀξιώμασιν διάκενον ὄν ἀλ-
λότριον εἶναι εὖρινε γενναίας ψυχῆς. Καὶ δὴ ταῦτα πάντα ἐπ' 5
ὀμμάτων βαλὼν πρὸς δύο ταῦτα μόνα ἐώρα, πρὸς τε τὸ τοῦ βα-
σιλικοῦ κράτους πιστὸν καὶ τὴν τοῦ δικαίου φυλακὴν. Καὶ ταῦτα
μὲν τὰς εἰκόνας ἐν τῷ τοῦ ἡγεμονικοῦ (νοῦ) πίνακι ἐγχαράξάμε-
νος καὶ νύκτωρ καὶ μεθ' ἡμέραν ἀνεζωγράφει καὶ ἐχρωμάτιζε,
ταύτας μόνας φίλας ἠγοῦμενος, τὰ δὲ λοιπὰ ὡς μηδὲν ὄντα πρὸς 10
τὴν τοῦ Χαλίσσᾶ γενναίαν ψυχὴν μακρὰν ἀπεβάλλετο, μόνου τοῦ
δικαίου ὡς ἱεράς ἀγκύρας ἀντεχόμενος· ταύτην γὰρ οὐ πόρρω
εἶναι τῆς αὐτοῦ ἠνείχετο ψυχῆς, βασιλίδεα οὖσα τῶν ἀρετῶν
πασῶν, ἡλίου ὄκην ὑάλπουσαν, ὀδηγοῦσάν τε καὶ λαμπρύνουσαν
τὸ ἀξιωματικὸν μέγεθος. Ὁ μὲν γὰρ ἥλιος πάντων τῶν οὐρανίων 15
θεσπύζει φῶτων, ὡς πάντων ὑπερβάλλον τῷ τοῦ φωτός ὑπερ-
βάλλοντι, ἣ δὲ πᾶσας ὑπεραίρει τὰς ἡθικάς ἀρετάς ἐκ τε τοῦ ἐν
ᾧ ὑπάρχει ὑποκειμένου καὶ τοῦ περὶ ὃ καταγίνεται καὶ τῶν τού-
του ἀποτελεσμάτων· ἐκ μὲν τῆς τοῦ υποκειμένου ἀξίας ὡς ἐν τῇ
γενναιοτάτῃ τῆς ψυχῆς δυνάμει οἰκοῦσα, οὐδὲν γὰρ ταύτης ἀξιώ- 20
τερον—αὕτη δὲ ἐστὶν ἡ κατὰ πρόθεσιν θέλησις, ἐν ᾗ ἐν τῇ τῆς
δημιουργίας ἀρχῇ, ὡς ὁ μέγας φησὶ Μωσῆς, ἐπεστήρικτο ἡ θεία
εἰκὼν καὶ ἐγκεχάρακτο, καὶ τοῦτό ἐστι τὸ αὐτεξούσιον—ἐκ δὲ τοῦ
περὶ ὃ καταγίνεται τε καὶ ἀσχολεῖται, ὡς μᾶλλον ἀρετὴ καὶ κο-
ρωνίς οὖσα τῶν ἀρετῶν ἢ δικαιοσύνη, ἣ γὰρ ἀρετὴ τῶν δυσχε- 25
ραστάτων οὖσα περὶ τὸ μᾶλλον δυσχερὲς καταγίνεται· ἔχει γὰρ
τὸ ἀθωροδόκητον· τούτοις γὰρ μᾶλλον ἀλίσκονται ἄνθρωποι· ἐκ
δὲ τῶν ἀποτελεσμάτων, ἐπεὶ περ αὕτη καὶ μόνη τηρεῖ τὴν τοῦ
παντὸς σύστασιν καὶ τῆς τῶν ἀνθρώπων ὁμονοίας τε καὶ εἰρήνης
προασπίζεται, ὁδὸς δ' εἶπεν ὅτι γε καὶ θεῖον ἔργον μόνου γὰρ 30
θεοῦ τοῦ τὰ πάντα εἰδότες ταύτην ἀπαραχάρακτον καὶ ἀπαρα-
μειωτον φυλάττειν ἴδιον, ἀνθρώποις τε τοῖς ὅπωςδῆποτε κατὰ τὸ
δυνατὸν θεὸν μιμουμένοις.

Ջիդա⁶³ քաղաքի կողմնապահ նշանակեց, գտնելով, որ նա կարող է կառավարել ոչ միայն մոտիկ ընկած շրջանները, այլև հեռավոր: Ահա սրան ուղարկելուց հետո էկոնոմի պաշտոնը տվեց Խալիսսային՝ նկատի առնելով նրա առաքինության աստիճանը և ոչ տվյալ պաշտոնին հաջորդողը: Այդ պաշտոնի տեր դառնալով՝ նա իրեն առավել ևս համեստ էր պահում, չէր փորձում իր անձը վսեմացնել: Որպես խոհեմ մարդ, համեստաբար էր վարվում, հակառակ վարած պաշտոնի մեծությանը: Այդ բոլորը աչքի առաջ ունենալով՝ նա իր ուշադրությունը երկու բանի վրա բևեռեց թագավորական իշխանության հանդեպ հավատարմության և արդարության պահպանման: Սրանց պատճենը իր իշխանական մտքում քանդակելով՝ նա օր ու գիշեր արտանկարում էր ու գունագարդում, միայն դրանք էր սիրելի համարում, իսկ մնացած ամեն ինչ Խալիսսայի հզոր հոգու համար ոչինչ էին, նա դրանք դեն էր գցում, որպես սրբազան խարիսխ միայն արդարությունն էր պաշտպանում: Այդ խարիսխը իր հոգուն մոտիկ էր, քանզի առաքինությունների թագուհին է՝ արեգակի նման շողացող, պաշտոնի մեծությունն առաջնորդող ու պայծառացնող: Արեգակը, որպես մեծագույն լուսատու, տիրում է երկնային բոլոր լուսատուների վրա, [Խալիսսան էլ] ձգտում էր կյանքի կոչել իր անձի մեջ ներառած բոլոր առաքինությունները: Հոգու արիությունից ավելի մեծ բան չկա, ինչպես մեծն Մովսեսն է ասում, դրա վրա հաստատված և գծագրված էր աստվածային պատկերը, դա է ինքնիշխանությունը, իսկ ինչով է նա զբաղված և ինչ է ձեռնարկում, դա արդարությունն է՝ առաքինությունների բարձրակետը: Առաքինությունը թեև ամենադժվարին ձևով է ձեռք բերվում, բայց ձեռնամուխ է լինում առավել դժվարին գործերի, քանզի իր էությամբ այն անկաշառ է: Քանզի հենց կաշառքին են մարդիկ գերի դառնում: Ինչ վերաբերում է ձեռք բերված արդյունքներին, ապա քանի որ ամեն ինչ հենված է արդարության վրա, այն սատարում է մարդկանց համերաշխությունն ու խաղաղությունը, ուրեմն դա աստվածային գործ էլ է: Ամենագետ Աստվածն է միայն այն անեղծանելի և կատարյալ պահողը, իսկ մարդիկ ձգտում են հնարավորին չափ Աստծուն նմանվել:

32. Οὕτω τοίνυν δικαίως τε ἅμα καὶ ἀδωρολήπτως διακυ-
βερῶν τὸ ἀξίωμα διετέλει, ἀξίωμα ἔχων ἀπαραχάρακτον· τὸν ἐπὶ
δῶροις τε προβαλλόμενον ἄνευ δευτέρας ἐρεύνης παραχρῆμα καὶ
ἀδικον εἶναι ἀπεφαίνετο. Τοῦτο δὲ καὶ πείρα δεδήλωται· ἐκπεσόν-
5 τος γὰρ μετὰ τρία ἔτη καὶ τοῦ Ἀλῆ-πασᾶ τῆς ὑπατείας, οὐδεὶς εὖρη-
ται μικρὸν τι θεθωκῶς τῷ Χαλισσᾶ εἶτ' ἐπ' ἀδίκῳ εἶτ' ἐπὶ δικαίῳ,
ἀποδείξας διὰ τούτου ὡς πάντων κρατεῖ ἡ δικαιοσύνη πολλοὺς ἔχουσα
τούς ἐπαινετάς οὐδένα δὲ τὸν κατηγοροῦντα. Ἐκπεσόντος δὲ καὶ
τοῦ Ἀλῆ-πασᾶ ὁ μὲν ἀρχηγὸς τῶν τζαουσιῶν ἐπικροπεύει τὴν τῆς
10 ὑπατείας ἀρχήν, ὁ δὲ Χαλισσᾶς ἅτε δὴ εὐδίκιμος φανείς διὰ
βασιλικῶν θεσπίσματος ἐπὶ τῷ προτέρῳ αὐτοῦ ἀξιώματι ἀσφαλι-
ζεται, πρὸς δὲ τὸν ἡγεμόνα Βαβυλῶνος Ἰσμαήλ-πασσᾶν ὁ βασι-
λικὸς σπαθᾶριος ἀποστέλλεται ἐπὶ τὴν ὑπατον ἀρχὴν τοῦτον προσ-
καλεσόμενος. Ἦν· δὲ οὗτος τὴν μὲν ἀρχὴν στρατιωτικῆς, εἶτα
15 ἑπαρχος στρατιωτικῆς—τζορβατζῆς δὲ οὗτος ὀθωμανιστὴ καλεῖται·
—εἶτα δεσμοφύλαξ ἐπὶ τῆς τοῦ Ἰμπραῖμ-πασᾶ ὑπατείας, εἶτα τοῦ
πρωτοστράτορος οἰκονόμος καὶ μετὰ ταῦτα πρωτοστράτωρ, τέλος
δὲ παραλυθεὶς ἡγεμὼν τῆς Βαβυλῶνος προχειρίζεται καὶ μετὰ
ταῦτα ὑπατος. Ἐλλθὼν δὲ οὗτος εἰς Βασιλεύουσαν καὶ τὴν βασι-
20 λικὴν σφραγιᾶ λαβῶν μετὰ τῆς συνήθους δορυφορίας προπαμ-
πευόμενος εἰς τὸ ὑπατεῖον παραγέγονεν, οὐδένα τοῦ ἰδίου ἀξίω-
ματος ἐκβαλὼν οὕτως αὐτῷ προστεταγμένον. Ἦν δὲ καὶ ὁ ῥη-
θεὶς οἰκονόμος ἐπὶ τῷ αὐτοῦ ἀξιώματι, τῇ δικαιοσύνῃ μόνῃ ἐπι-
στηριζόμενος· διὰ γὰρ ταύτης καὶ μόνης ἐπὶ τοσοῦτον προὔχθησε
25 καὶ ἀδιασείστως ἐρήρυσται· ὥσπερ γὰρ γῆ τοῖς ἄλλοις στοιχείοις
ἐξ ἴσου ταλαντευομένη μόνιμον καὶ ἀκράδαντον ἔχει τὴν στάσιν
ἀσάλευτόν τε καὶ ἀμετακίνητον, οὕτω καὶ δίκαιος ἀνὴρ πρὸς τὴν
τοῦ δικαίου ἰσότητά σταθμιζόμενος πᾶσι τοῖς ἐμπίπτουσιν ἀνένδο-
τον ἔχει τὸ φρόνημα, ὥσπερ κέντρον πρὸς τὴν περιφέρειαν ἴσας
30 τὰς ἐξ αὐτοῦ γραμμὰς πάσας ἐκφέρων καὶ τῷ δικαίῳ τὸ δίκαιον
ἀπονέμων.

33. Τοῦτον τοίνυν τὸν ἄνδρα τοιοῦτον ἡ φήμη κηρύττουσα καὶ ἡ
δοσημέραι πείρα ἀποδεικνύουσα τοῦ ἡμετέρου δικαίου προαπειστήν

32. [Խալիսսան] հենց այսպես արդարությամբ և անկաշառությամբ էր վարում իր պաշտոնը, անեղծանելի պահպանում այն: Ով փորձում էր իրեն կաշառել, առանց կրկնակի քննության, անհապաղ օրինագանց էր համարում: Դա փորձով է հաստատվում: Երբ երեք տարի անց կուսակալությունից պաշտոնանկ արվեց նաև Ալի-փաշան, ոչ մեկը չգտնվեց, որ ասի, թե արդար կամ անարդար գործի համար Խալիսսային մի փոքր նվեր է տվել, այդ կերպ հաստատելով, որ ամենքի վրա արդարությունն է տիրում, նա բազում դրվատողներ ունի, բայց և ոչ մեկ մեղադրող: Ալի-փաշայի պաշտոնանկ արվելուց հետո կուսակալի պաշտոնը վարում էր *չավուշների* պետը, իսկ Խալիսսան, որպես ազդեցիկ անձնավորություն, թագավորական հրովարտակով վերահաստատվում է նախկին պաշտոնում, թագավորական սուսերակիրն էլ ուղարկվում է Բաբելոն՝ Իսմայիլ-փաշայի մոտ, նրան կուսակալության պաշտոնին հրավիրելու: Սկզբնական շրջանում նա զինվոր էր, այնուհետև՝ զինվորական էպարքոս, օսմաներեն նա *չորբաջի*⁶⁴ է կոչվում, Իբրահիմ-փաշայի կուսակալության օրոք դարձավ բանտապան, ապա՝ պրոտոստրատորի⁶⁵ է կոչում, հետո՝ պրոտոստրատոր, զորացրվելով՝ նշանակվեց Բաբելոնի կողմնակալ, վերջում՝ կուսակալ: Գալով Մայրաքաղաք և նշանակման մասին թագավորական հրովարտակն ստանալով, ընդունված կարգի համաձայն, թիկնապահների ուղեկցությամբ ժամանեց կուսակալություն: Ստացած հրամանի համաձայն, նա ոչ մեկին իր զբաղեցրած պաշտոնից չհեռացրեց: Վերոհիշյալ էկոնոմն էլ մնաց իր պաշտոնում: Նրան պաշտպանում էր արդարությունը միայն, արդարությամբ նա այնքան առաջ գնաց, անասան ու կանգուն մնաց: Ինչպես երկիրն այլ տարրերի հետ հավասարապես ցնցվելով մնում է աներեր, անշարժ ու կանգուն, այդպես և արդար մարդն արդարությամբ բոլոր փորձությունների ժամանակ իր համոզմունքներն անասան է պահում, ինչպես կիզակետը շրջակայքի հետ հավասար բոլոր գծերն է գծում, նա էլ արդարին արդարություն է շնորհում:

33. Ահա այրի նման համբավը տարածվեց, մենք փորձով համոզվեցինք, որ ի դեմս նրա կարող ենք ձեռք բերել մեր իրա-

τε καὶ ἀντιλήπτορα ἐπικαλέσασθαι ἔγνωμεν, εἰδότες αὐτὸν δικαιο-
σύνης σταθμὸν, καὶ εἴ γε δίκαιον ἔχειν ἡμᾶς ἀποφῆνοιο τῆς
ὑποθέσεως ἄρξασθαι. Ταύτην τοίνυν τὴν ἡμετέραν πρόθεσιν τῷ
γενικῷ ἔρμηνει ἀνηγγειλάμεν ἐφ' ᾧ εὐκαίρου λαβομένῳ καιροῦ
ἀπαγγεῖλαι τῷ ρηθέντι φιλοδικαίῳ οἰκονόμῳ τὴν ζήτησιν, χρη- 5
σταῖς ἐλπίσι τρεφόμενοι ὅτι γε καὶ ἀδωρόληπτος τοῦ δικαίου
προασπιστῆς ἀνὴρ δίκαιος ὢν, ὡς καὶ ἐγένετο· ὁ δὲ τὰ τε ἄλλα
τὸν ἄνδρα εἰδὼς τοῦ δικαίου προασπιστὴν, ἀλλ' οὖν γε καὶ τῷ
ἱατροφιλοσόφῳ Θωμᾷ τὴν γνώμην ἐκοινώσατο, ἅτε ἰατρῷ αὐτοῦ
ὄντι καὶ ἐκ παλαιοῦ ὑπηρετηκότι αὐτῷ. Ἀπήγγελλται οὖν τῷ Χα- 10
λίσσᾳ ἢ Ζήτησις, ὅτι γε ἡδικήμεθα καὶ ἅτι εἰδότες αὐτὸν ἄν-
δρα φιλοδίκαιον καὶ μόνην παραμυθίαν τῆς ἡμετέρας πενίας διὰ
τὸ ἀδωρόληπτον, τούτου τῶν γονατῶν ἀπτόμενοι καὶ τοῖς ποσὶν
αὐτοῦ πρόσωπα κλίνοντες καθικετεύομεν μὴ μόνους ἡμᾶς ἡδικη-
μένους παριδεῖν ἐπὶ δικαίῳ τοιαύτην ἔχοντα φήμην, καὶ ταῦτα τοῦ 15
ἡμετέρου δικαίου οὕτω προφανοῦς καὶ σαφοῦς ὄντος· ἡμεῖς γὰρ
ἀνέκαθεν τῆς βασιλείας τῷ ἡμετέρῳ γενεῖ οὐσης, πάντα ἦν ἡμέ-
τερα· ἀλούσης δὲ τῆς Ἱερουσαλήμ ὑπὸ τοῦ Ὁμερ υἱοῦ Χατάπ
οὐδωρῆνται ἡμῖν ὅσα καὶ ἐν τῇ ἐπικρατείᾳ τοῦ γένους ἡμῶν εἴ-
χομεν· μάρτυς δὲ τούτου τὸ ἐν μεμβράναις θέσπισμα. Καὶ μετὰ 20
τούτου αὐθις ἀλούσης τῆς Ἱερουσαλήμ ὑπὸ τῶν τῆς Αἰγύπτου
σουλτάνων διάφορα ἡμῖν δεδοται θεσπίσματα μαρτυροῦντα τὰ τε
τοῦ Ὁμερ καὶ τῶν προβασιλευσάντων θεσπίσματα· ἀλούσης δὲ
τῆς βασιλευούσης τῶν πόλεων καὶ τῆς Ἱερουσαλήμ ἐτι ἐν τῇ
τῶν Γαβριῶν οὐσης ὑποταγῇ, ὁ τότε ἡμέτερος πατριάρχης πρε- 25
σβευσάμενος τῷ ἀλόντι τὴν Βασιλεύουσαν σουλτάν Μεχμέτῃ ἰδίᾳ
χειρὶ ἐπιβεβαιωμένον παρέλαβε θέσπισμα μαρτυροῦν τὸ τε τοῦ
Ὁμερ καὶ τῶν λοιπῶν βασιλέων καὶ ὅσα περ οἱ πρὸ αὐτοῦ δε-
δώκασι· προνόμια ἐπιβεβαιοῦν. Μετὰ δὲ τοῦτο καὶ ὁ σουλτάν Σε-
λήμης πρὸς ὑποταγὴν τῆς Αἰγύπτου παραγενόμενος καὶ τὰς λοι- 30
πὰς ἐν Ἀραβίᾳ χειρωσάμενος πόλεις ἀπῆλθε καὶ πρὸς Ἱεροσό-
μα, ὢν τὰς κλεῖς ἐδεδώκει προσκυνήσας ὁ τότε πατριάρχης, δεῖ-
ξας δὲ καὶ τὰ τῶν προβασιλευσάντων ἀπὸ τοῦ Ὁμερ μέχρις

վունքների պաշտպանին և սատարողին: Վստահ էինք, որ նա արդարության սյունն է, և ճիշտ կվարվենք, եթե արդեն սկսենք մեր խնդրին անդրադառնալ: Մեր դիտավորությունը հայտնեցինք գլխավոր թարգմանին, որպեսզի նա պատեի առիթով խնդրի վերաբերյալ զեկուցի հիշյալ արդարասեր էկոնոմին: Գործի հաջողության մասին մենք հույսեր էինք տածում, քանի որ այրը արդար և անկաշառ լինելով, արդարության պաշտպան կկանգնի, ինչ որ եղավ: [Գլխավոր թարգմանը] գիտեր, որ [խալիսսան] արդարության պաշտպան է, մեր կարծիքը հայտնեց նաև բժշկագետ Թովմային, որն իր անձնական բժիշկը լինելով՝ դեռ վաղուց էր իրեն սպասարկում: Խալիսսան առկա վեճի մասին նրան տեղյակ պահեց, թե «Մեր հանդեպ անարդար վարվեցին, մենք [խալիսսային] ճանաչում ենք որպես արդարասեր մարդու, մեր չքավորության միակ մխիթարություն, նկատի ունենք նրա անկաշառությունը և ծնկաչոք գլուխ խոնարհում, աղաչում ենք, անարդարության հանդիպածներինս, արդար մարդու համբավ ունեցողը գոնե մեզ չամտեսի, քանի որ մեր իրավունքը բացահայտ է ու պարզորոշ: Երբ թագավորությունը մեր ազգին էր պատկանում⁶⁶, ամեն ինչը մերն էր: Երբ Երուսաղեմը գրավվեց Խատաբի որդի Օմերի կողմից, ինչ որ մեր ազգի տերության էր պատկանում, ընծայվեց մեզ: Դրա վկան մագաղաթների վրա գրված հրովարտակն է: Դրանից հետո Երուսաղեմը դարձյալ գրավվեց, այս անգամ Եգիպտոսի սուլթանների կողմից, մեզ շնորհվեցին հրովարտակներ, որոնք հաստատում են և՛ Օմերի, և՛ նախկին թագավորների հրովարտակները: Երբ Քաղաքների թագուհին գրավվեց⁶⁷, իսկ Երուսաղեմը դեռ Գաբրիոների⁶⁸ իշխանության ներքո էր գտնվում, այն ժամանակվա մեր պատրիարքը դիմեց Քաղաքների թագուհին գրաված սուլթան Մեհմետին և նրա ձեռքով հաստատված հրովարտակ ստացավ, որը վավերացնում էր Օմերի և մնացած թագավորների և [Մեհմետից] առաջ տրված արտոնությունները: Դրանից հետո նաև սուլթան Սելիմը, որ գնաց Եգիպտոսը հպատակեցնելու, գրավեց Արաբիայի մնացած քաղաքները, այնուհետև եկավ և Երուսաղեմ, որտեղ այն ժամանակվա պատրիարքը նրան երկրպագեց և ընծեռեց քաղաքի բանալիները, միաժամանակ ցույց տվեց Օմերից սկսած մինչև նա [Մեհմետը] թագավորածների

ἐκείνου θεσπίσματα, ἅπερ καὶ κατησφαλίσαστο δι' ἰδίου αὐτοῦ
θεσπίσματος τε καὶ ὀρισμοῦ καὶ ἰδιοχείρου βεβαιώσεως. Μετὰ
τοῦτο δὲ καὶ τοῦ τούτου υἱοῦ σουλτᾶν Σουλεϊμάν ἐπὶ τὸν πατρῶον
θρόνον ἀνάβιβασθέντος, οἱ ἡμέτεροι τὰς τε τῶν πρὸ αὐτοῦ βασι-
15 λουσάντων καὶ αὐτοῦ τοῦ πατρὸς ἀποφάσεις ἐνδειξάμενοι τῆς προσ-
ηγούσης ἐπιβεβαιώσεως ἔτυχον μετὰ σφοδρῶν ἄρων κατὰ τῶν
ἀθετησόντων καὶ ὁπῶσποτε ἐναντιωθησομένων τοῖς τε παρὰ τῶν
προβασιλευσάντων καὶ παρ' αὐτοῦ δοθείσι προνομίοις. Καὶ τούτων
μὲν οὕτως ἐχόντων εἰς τὸ ἐξῆς ἡσυχίαν ἤγαμεν μηδενὸς παρεν-
20 σχυλοῦντος, μέχρις οὗ σουλτᾶν Μουράτης ἐκείνος ὁ ἐπὶ πολέμοις
τε καὶ τροπαίοις περιβόητος τῶν σκήπτρων ἐγένετο ἐγκρατής.
Ἐπὶ τούτου τοίνυν ἀπὸ Περσίας τις ἐλθὼν Γοργόρης καλούμενος,
φιλοδοξίαν αὐχῶν ἤρατο ὑπὲρ τὰ ἐσκαμμένα πηδᾶν. Αὕτη τοίνυν
πρώτη ἀρχὴ τῆς τῶν Ἀρμενίων φιλοδοξίας, ἣτις καὶ ἐς πτώσεως
16 κατήντησε βάραθρα, οὐ μόνον ἀκώρων τε καὶ ψευδῶν φανέντων
καὶ ἀποβληθέντων τῶν ὑπὲρ αὐτῶν γραμμάτων, βασιλικῆ τε σφρα-
γίδι ἐν τῷ βασιλικῷ ἀποκλεισθέντων ταμίῳ, ἀλλὰ καὶ πολλοὺς
αὐτῶν κεφαλικῆ καταδικασθέντας ποινῆ, ὡς καὶ ἐν ἄλλοις ἱστορι-
κοῖς βιβλίοις γεγραπται, μεταποιηθείσης τῆς ἀνουσάτης αὐτῶν
20 ὕψαυχένου ἀλαζονείας ἐς ἀγανες τῆς πτώσεως βάραθρον καὶ
ὅμοια πεπονθῶτων τῷ παλυδρυλλήτῳ ἐκείνῳ Ἐωσφόρῳ, ὅστις ἐς
τὸ μὴ ἀνῆκον αὐτῷ ὕψος αὐτὸν ἀναγαγεῖν πειρώμενος πρὸς τὸ
ταρτάρειον κατήχθη τῆς πτώσεως βάραθρον. Ἐπικεκώρωται τοίνυν
καὶ παρὰ τοῦ ῥηθέντος βασιλέως τὰ ἡμέτερα γράμματα, ἀποβέ-
25 βληνται δὲ τὰ τῶν Ἀρμενίων καὶ παντάπασιν ἄκυρα καὶ ψευδῆ
λελόγισται κρίσει τε καὶ ἀποφάσει τῶν τε τῆς Ἀνατολῆς καὶ Ῥού-
μελης δύο μεγάλων κριτῶν, ὑπὸ τῆ βασιλικῆ τροῦλλη γεγονύας
τῆς κρίσεως. Ἄλλὰ τὸ κακὸν ἀπᾶς ἀρχῆς λαβόμενον οὐδέποτε
παύεται τοῦ εἶναι κακόν. Τελευταῖ μὲν οὖν ὁ σουλτᾶν Μουράτης,
30 παρῆλθὼν τε καὶ ἄλλοι βασιλεῖς, ἐπανελάβετο δὲ τὰ βασιλικά
σκήπτρα ὁ σουλτᾶν Μεχμέτης καὶ αὐθις ἐπὶ τῆς βασιλείας τούτου
ἀγωγὴν οἱ Ἀρμένιοι ἐκίνησαντο. Καὶ ἐπὶ τούτου δὲ βασιλικῆ
ψήφῳ ψευδεῖς ἀπηλέγχθησαν καὶ ἐγκρίτων κριτῶν κρίσει καὶ ἀπο-

հրովարտակաները, ինչը նա իր հրովարտակով, որոշմամբ և սեփական ստորագրությամբ վավերացրեց: Երբ հոր գահին բազմեց նրա որդի սուլթան Սուլեյմանը, մերայինները ներկայացրին և նրանից առաջ թագավորածների, այդ թվում և նրա հոր վճիռները, որոնք արժանացան պատշաճ վավերացման, որում սաստիկ անեծքներ էին ուղղված նրանց, ովքեր կխախտեն այն կամ որևէ ձևով կընդդիմանան նախկին թագավորների և իր կողմից տրված արտոնություններին: Ահա այսպիսին էր վիճակը, և այսուհետև հանգիստ ապրում էինք, ոչ ոք չէր խանգարում, մինչև որ գայիսոնն առավ պատերազմներում հաղթանակներ ձեռք բերած նշանավոր սուլթան Մուրադը⁶⁹: Նրա օրոք Պարսկաստանից [Երուսաղեմ] ժամանեց Դորդոր [Գրիգոր] անունով մեկը, փառասեր մի մարդ, և սկսեց փորվածի վրայով թռնել: Հենց սա է հայոց փառասիրության նախասկիզբը, որը և նրանց գլորեց անդունդը, երբ պարզվեց, որ իրենց օգտին վկայող փաստաթղթերը ոչ միայն անվավեր են ու կեղծ, ուստի դեն շարտվեցին, թագավորական կնիքով կնքվելով՝ մտցվեցին թագավորական գանձատուն, ապա և հայերից շատերը մահվան դատապարտվեցին: Այդ մասին գրված կա և այլ պատմական գրքերում: Նրանց անմտագույն ամբարտավանությունը գլորվեց անտակ անդունդը, ճաշակեցին այն, ինչ տխրահոռչակ Էոսֆորոսը⁷⁰: Վերջինս, փորձելով իրեն բաժին չընկած բարձրության հասնել, անդունդն ու տարտարոսը գլորվեց: Ուստի մեր փաստաթղթերը հիշյալ թագավորի կողմից վավերացվեցին, իսկ հայոց փաստաթղթերը Արևելքի⁷¹ և Ռումելիի երկու մեծ դատավորների վճռով և որոշմամբ, ընդ որում վճիռը կայացավ թագավորական ատյանում, միանգամայն անվավեր և կեղծ համարվեցին ու դեն շարտվեցին: Սակայն վատը, սկիզբ առնելով, երբեք չի դադարում լինել վատ: Վախճանվեց սուլթան Մուրադը, գահ բարձրացան և այլ թագավորներ, թագավորական գայիսոնը վերստին ստացավ սուլթան Սեհմետը, և նրա թագավորությանը հայերը վերստին հայց ներկայացրին: Սակայն նրա իշխանության օրոք ևս թագավորական որոշմամբ նրանց փաստաթղթերը կեղծ համարվեցին և նշանավոր դատավորների վճռով և որոշմամբ մերժվեցին: Այդ ժամանակվանից ահա մինչև օրս մենք հանգիստ ապրում էինք, քանզի թագավորողը իր ձեռքով գրված որոշմամբ վավերացրեց

τάσσει ἀπεβλήθησαν. Ἀπὸ τούτου δὲ μέχρι τοῦ νῦν ἡσυγίαν ἤγο-
μεν, ἐπιβεβαιώσαντος τοῦ βασιλεύοντος οἱ ἰδιογράφοι αὐτοῦ ὀρι-
σμοῦ τὰ τῶν παλαι βασιλευσάντων θεσπίσματα. Μετὰ τούτους
ὁὲ χρόνους εὐκαιρίας λαβόμενοι οἱ Ἀρμένιοι, οὐκ οἶδ' ὅπως τρό-
πῳ κλοπιμαίῳ καὶ ἄφ' ἀλόγιστον καὶ μέχρι βασιλικῶν ταμείων τὰς
χειράς ἐκτείναντες, τὰ πρῶτερα ὡς ψευδῆ ἀποβληθέντα καὶ σφρα-
γισθέντα γράμματα καὶ ὡς ἐνοχλήσεως αἴτια ἀποταμιευθέντα ἐξή-
γαγον, καὶ οὐ μόνον τοῦτο ἀλλὰ καὶ ἐν τοῖς βασιλικῶς κωδίκειν
ὄντα ὡς καταστίχου ἀποξεσάντες ἑαυτοῖς ὑκείωντο· ἔστι γὰρ ἡμῖν
ἐκ τε τῶν βασιλικῶν κωδίκων τῶν ἐν τῷ ταμείῳ τοῦ βασιλεύον-
τος καὶ τοῦ κάλφα τῶν ἐπισκόπων ἀποδείξεις τῶν ἡμετέρων πραγ-
μάτων καὶ ἀρχαίων κτημάτων. Δεόμεθα τοίνυν σοῦ τοῦ δικαιο-
τατου αὐθέντου ἡμῶν, ὅπως ἐπιβλέψας διακρίνης τὰ ἡμέτερα
γράμματα· καὶ εἰ μὲν ἀληθῆ εἰσι, ψευδῆ ἄρα τὰ τῶν Ἀρμενίων·
εἰ γὰρ ἀληθῆς τὸ τοῦ σουλτάν Μουράτη θεσπισμα, τοῦ ἂν εὐρον
τούσῳτων ἐτῶν θεσπίσματα οἱ Ἀρμένιοι; Οὗτος γὰρ πάντα ὡς
ψευδῆ ἀπελάβετο καὶ σφραγίδι σφραγίσας ἀπέκλεισεν. Εἰ οὖν
ἐκεῖνα ἀπέκλεισε, πῶς τὰ ἐν ταῖς βασιλικῶς κωδίκειν ὄντα οὐκ
ἀπέξεσε; Δῆλον ἄρα ὡς οὐ μόνον ψευσταὶ ἀπεδείχθησαν ἀληθῶν
ὄντων τῶν ἡμετέρων γραμμάτων, ἀλλὰ καὶ τοῦ βασιλικοῦ ταμείου
κλέπται καὶ τῶν βασιλικῶν κωδίκων παραχαράκται· οὐ τί ἂν ἄλλο
εἴη δεινότερον χειράς τιθέναι ἐπὶ τούτοις, αἷς καὶ τὸ ὄραν κιν-
δυνος, καὶ ταῦτα ἐν Βασιλευούσῃ τῇ πόλει, καὶ βασιλέα κλέπτειν
αὐτόν καὶ πεφυλαγμένους τόπους συλᾶν; Τούτου τοίνυν ἕνεκα
δεόμεθά σου, αὐθέντα δικαιοτάτε· ἀνάγνωθι τὰ ἐν ταῖς ἡμέτεραις
χρβαὶ βασιλικά θεσπίσματα καὶ εἰ ἀληθῆ εἰσι τοῦτο μόνον καθι-
κετεύομεν, τῇ συνήθει καὶ φίλῃ σου δικαιοσύνη χρώμενος τῶν
δικαίων γενοῦ προασπιστής· εἰ δὲ μὴ, προσλιπαρεῖν οὐ τολμῶμεν
σέ τὸν τῆς δικαιοσύνης σταθμόν, καίτοι γε φανεροῦ ὄντος τοῦ
πράγματος. Πόθεν γὰρ πρὸ ἡμῶν οἱ Ἀρμένιοι; πόθεν πραγμάτων
τε καὶ κτημάτων κύριοι; πόθεν καὶ αὐτοῦ τοῦ "πατριάρχης" δώ-
ματος κοινωνοί; τούτο μὲν γὰρ δίδεται παρὰ τῷ βασιλεὶ τοῖς
ὑποκειμένους ὁμοφύλους ἔχουσιν ἐν ᾧ πατριαρχεύουσιν τύπῳ. Δει-

անցյալում թագավորածների հրովարտակները: Անցան երկար տարիներ, երբ հայերը պատեհություն ձեռք բերեցին, չգիտեմ՝ ինչպես, գաղտագողի, մարդու մտքով չանցնող ձևով, ձեռքերը երկարեցին մինչև թագավորական գանձատունը: Գանձատանը պահվող նախկինում կեղծ, մերժված, կնքված և գլխացավանք պատճառող փաստաթղթերը դուրս հանեցին, դրանով էլ չբավարարվելով՝ թագավորական օրենսգրքերի ռեգիստրում արձանագրվածները եղծանելով սեփականացրին: Բայց մեր գործերին և հին կավածքներին վերաբերող ապացույցներ մենք հանված ունենք նաև թագավորի գանձատանը գտնվող օրենսգրքերից, ապա և վերադիտողների *կալֆայի* մոտ: Ուստի խնդրում ենք քեզ՝ մեր ամենաարդար տիրոջը, լուրջ քննել և ուշադրություն դարձնել մեր փաստաթղթերի վրա: Եթե դրանք վավերական են, հետևաբար կեղծ են հայերինը, եթե սուլթան Մուրադի հրովարտակը վավերական է, ապա որտեղի՞ց հայերը գտան այդքան տարվա հրովարտակներ: Հենց [սուլթան Մուրադն] էր, որ բոլորը, որպես կեղծ, իր կնիքով կնքելով՝ մերժեց: Արդ, եթե նա դրանք մերժեց, ինչպե՞ս եղավ, որ թագավորական օրենսգրքերում եղածը չվերացրե՞ց: Հետևաբար պարզ է, որ նրանք ոչ միայն մեր վավերական փաստաթղթերի հարցում ստախոս գտնվեցին, ապա նաև՝ թագավորական գանձատան ելուզակներ և թագավորական օրենսգրքերի զեղծարարներ: Ուստի նրանց վրա ձեռք դնելուց ավելի վատ բան կա՞, նրանց վրա աչք գցելն անգամ վտանգավոր է, այն էլ հենց Մայրաքաղաքում, և նույնիքն թագավորին կողոպտե՞լ և խստագույնս հսկվող տեղերը թալանե՞լ: Ուստի աղաչում ենք քեզ, ով ամենաարդար տեր, ընթերցի՛ր մեր ձեռքում եղած թագավորական հրովարտակները, և եթե դրանք վավերական են, միայն ու միայն պաղատում ենք, օգտագործի՛ր քեզ հատուկ ու սիրելի արդարությունը, եղի՛ր արդարի պաշտպանը: Իսկ եթե վավերական չեն, մենք չենք հանդգնի աղաչել քեզ՝ արդարության հանգրվանիդ, հակառակ որ խնդիրը միանգամայն բացահայտ է: Հայերն ինչպե՞ս թե մեզանից առաջ են: Երբևանի՞ց նրանք իրադրության և կալվածքների տեր դարձան: Ո՞րտեղից հաղորդակից դարձան և նույնիքն «պատրիարք» անվանը: Թագավորի կողմից այդ կոչումը տրվում է իրենց ենթակա ցեղակիցներ ունեցողներին այն վայ-

τάτων οὔτοι ἢ ἐν Ἱεροσολύμοις ἢ ἐν ἄλλῃ τινὶ κώμῃ ἀραβικῇ
ἓνα ἐγχώριον τῆς θρησκείας αὐτῶν, ἢ καὶ τοῦτου παρατητέου
ὄντος εἰπάτωσαν ἡμῖν τοῦτο τὸ "πατριάρχης" ὄνομα τί δύναται εἰ-
πεῖν καὶ ὅποια λέξις ἐστὶ";

- 5 34. Τούτων δὲ λεγομένων συνέβη καὶ τι γελοῖον. Ἰεσσαῖς τις
ἐμπορος ὢν τοῦ ὑπάτου Ἰουδαῖος τοιούτων ἤρξατο λόγων "Ἄλλ'
ὦ δάσποτα, φησί, συνέβη ποτὲ οὐ πρὸ πολλῶν χρόνων ἐπιβεβαίω-
σιν ἀπαιτῆσαι τῆς βαρταμπετικῆς αὐτῶν ἀξίας τὸν τῶν Ἀρμενίων
βαρταμπέτην· ἦν δὲ παρὰ τῷ τότε οἰκονόμῳ τοῦ ὑπάτου Ἰουδαῖός
10 τις ἐμπορος, ὃς ἐτι ζῆ. Τοῦτον τοῖνον ὁ βαρταμπέτης ὀργάνῳ
χρησάμενος πρὸς τὸ ἔργον, προσέμενε τὴν ἀπόφασιν· ἐν τούτῳ
δὲ τῷ χρόνῳ συγκατανεῦσαι τὸν οἰκονόμον ἔπεισε καὶ τῷ ὑπάτῳ
ἀπαγγεῖλαι. Γένος δὲ ὃν τὸ τῶν Ἀρμενίων ὑψαλον φύσει καὶ κε-
κρυμμένον τρόποις τισὶ διανοεῖτο ἀναβαλέσθαι τὸν χρόνον, ὡς ἂν
15 πως προσκεκλημένον πρὸς τοῦτο ἔλθοι ὁ βαρταμπέτης· καὶ δὴ τῷ
Ἰουδαίῳ μνηύσαντι "οὐ πρὸς καιροῦ εἶναι" ἀπελογησατο, καὶ
ταύτην τὴν ἀπόκρισιν ὁ ἐμπορος δέδωκεν. Ἦλθε δὲ ἡ ῥητὴ ἡμέρα
καὶ ὁ ὑπάτος ἐζήτησε τὸν βαρταμπέτην· μὴ φαινομένου δὲ ὀργι-
σθεῖς δ τε ὑπάτος καὶ ὁ οἰκονόμος τὸν Ἰουδαῖον μεταπεμφάμενοι
20 καὶ ἄκουα τοῦτον τὴν γλαμῦδα ἐνέδυσαν, καὶ ἐφ' ἵππου ἀναβι-
βάσαντες τῇ τῶν τζαουσίων συνήθει προπομπῇ ἐς τὸ τῶν Ἀρμε-
νίων ἀπέπεμφαν μοναστήριον, βρωῶτος τοῦ Ἰουδαίου διτι "ἐγὼ
Ἀρμένιος οὐκ εἰμί"· τέλος δὲ καὶ ἄκων παρατέθηκε γλαμῦδα ἐν-
δεδυμένος. Καὶ ὁ καλὸς μὲν Ἰουδαῖος ἐκεῖνος ἀντ' Ἰουδαίου Ἀρμέ-
25 νίος ἐγεγόνει, ἀντὶ δὲ ἐμπόρου βαρταμπέτης. Ἐξαίφνης δὲ τὸ
τοιούτον ἰδόντες οἱ Ἀρμένιοι προσέδραμον τοῖς κρατοῦσι μετ' ἀργυ-
ρίων πολλῶν· ἐπὶ τούτοις γάρ καὶ μόνοις ἐλπίζουσι (ἀρχαῖον ὃν
αὐτοῖς ἔθος), ἐξ ὧν καὶ παροιμία τοιάδε "ἀργυραῖς λόγχαις μά-
χου καὶ πάντων κρατήσεις". Τέλος δὴ κατέπεισαν τοὺς κρατοῦντας
30 τούτῳ μέντοι γε τῷ τρόπῳ, ὡς "εἰ μὲν ὁ Ἰουδαῖος ἐκὼν παραι-
τεῖται*, εἰ δὲ μὴ, μενέτω ἐφ' ὧπερ καὶ διώρισται". Ταύτην τὴν
ἀπόφασιν λαβόντες προσέφυγον τῷ Ἑβραίῳ καὶ τῆς ἡσπερ ἄκων
παρέλαβεν ἐπιστάσις ἐκούσαν ἀπήλθον παραίτησιν, ἦν καὶ ἔλαβον

րում, որում պատրիարքության պաշտոնն են վարում: Նրանք ցույց տվե՞լ են Երուսաղեմում կամ որևէ այլ արաբական գյուղում մի տեղացու, ով նրանց կրոնն է դավանում, կամ դրանից էլ հրաժարվենք, թող մեզ ասեն այս «պատրիարք»-ը ի՞նչ է նշանակում և որ լեզվի բառ է»⁷²:

34. Երբ այդ մասին խոսքն ընթանում էր, տեղի ունեցավ և մի ծիծաղելի բան: Կուսակալի մոտ մի հրեա վաճառական, անունը՝ Իեշու, սկսեց ճառել այսպես. «Բայց, ով տեր, ոչ շատ տարիներ առաջ հայոց վարդապետը խնդրեց վավերացնել իրենց վարդապետական աստիճանը: Այդ ժամանակվա կուսակալի էկոնոմի մոտ մի հրեա վաճառական կար: Նա դեռ կենդանի է: Վարդապետը նրան իր գործակիցը դարձնելով՝ որոշման էր սպասում: Այդ ընթացքում նա էկոնոմին համոզեց համաձայն լինել իրեն և զեկուցել կուսակալին: Չայոց ցեղը ի բնե նենգ ու ծածկամիտ է, մտածում էր ինչ որ ձևով հետաձգել հարցի քննությունը, մինչև որ իբր հրավիրված վարդապետը ժամանի հարցի քննությանը: Չրեայի բողոքին, նա պատասխանեց. «Դեռ ժամանակը չէ»: Այդ պատասխանն էլ վաճառականը [էկոնոմին] տվեց: Նշված օրն եկավ, կուսակալը սկսեց վարդապետին փնտրել: Երբ նա չերևաց, կուսակալն ու էկոնոմը զայրացած, հրեային կանչեցին, բռնի շուրջառ հագցրին, ձի նստեցրին և *չափուշների* ընդունված ուղեկցությամբ հայոց վանքն ուղարկեցին, երբ այդ ընթացքում հրեան գոռում էր, թե. «ես հայ չեմ»: Ի վերջո նա շուրջառը հագած՝ ականա տեղ հասավ: Եվ ահա այդ լավ հրեան հրեայից դարձավ հայ, վաճառականի փոխարեն էլ՝ վարձապետ: Երբ հայերը հանկարծ նրան տեսան, բազում դրամով իշխանություններին շտապեցրին: Նրանք իրենց հույսը հենց դրամի վրա էին դրել (դա նրանց համար վաղեմի սովորություն էր, և դրա հետ կապված մի առած կա. «Արծաթե նիզակներով մարտնչիր և բոլորին կհաղթես»): Ի վերջո իշխանավորներին համոզեցին հետևյալ կերպ. «Չրեան կամ կամովին է հրաժարվում^{73*}, հակառակ դեպքում թող մնա այնպես, ինչպես կարգադրված է»: Ստանալով այդ որոշումը՝ դիմեցին հրեային և պա-

χρήμασι πείσαντες. "Ὡστε τανῦν καὶ ἐν αὐτῇ τῇ θρησκείᾳ αὐτῶν
ἐξ ἰσχυροῦς ἄρχουσι παραίτησως".

35. Τοῦτου τοίνυν γεγονότος τοῦ διαλόγου καὶ χαριεντισμοῦ
φιλοσόφου προξενηθέντος, τότε μὲν ὡς νουεχῆς οὐδὲν ἀπεφάνετο·
ὥ γὰρ δικαίου ἀνδρὸς καὶ τῶν ἄγαν δικαίων ἀκούοντος λόγων 5
πρὶν ἢ καὶ τῶν ἀντικειμένων πειραθῆναι εὐθὺς ἀποφαίνεσθαι·
ἀλλὰ νομικῶς τε ἅμα καὶ νουεχῶς προσέταξεν εἰπὼν "ἀγάγετέ
μοι ὧδε τὰ ἐν ταῖς ὑμετέραις χερσὶ τῶν παλαι βασιλέων θεσπί-
ματα· πλὴν γε καὶ τοῦτο γινώσκετε, ὡς εἰ γε περὶ δικαίου ἢ
κρίσις ἐπὶ χρήμασι μὴ ἐλπίζετε· ἀδωροδόκτος γάρ ἡ δικαιοσύνη". 10
Ἦγοντο τοίνυν τὰ τῶν βασιλέων θεσπίσματα ἅπαντα ἰδίαις ὑπο-
γραφαῖς τῶν βασιλέων ἐπιγεγραμμένα, ἅπερ προσεχόντως πάνυ
καὶ ἐνδοιαζόντως ἀναγνούς ἔγνω τὴν τε ἀρχαιότητα καὶ ἀλήθειαν.
Ἄλλ' οὖν ὡς ἀπεφάνετο "μῆτε γὰρ δίκην δικάσης πρὶν ἀμφὸν
μῦθον ἀκούσης, τοῦ ἀληθοῦς καὶ δικαίου ζήσιοντος", προσέταξε 15
καὶ τοῖς Ἀρμενίοις ὕπως καὶ αὐτοὶ ἀγάγῃσι τὰ ἐπὶ τῷ αὐτῶν
συμφέροντι γράμματα· ὥστο γὰρ ἔχειν καὶ αὐτοὺς βασιλέων θεσπί-
σματα, ὁρῶν ἐν τῷ κατὰ ἀπάτην ληφθέντι βασιλικῷ θεσπίσματι
θημοίαν σημειωμένην γραμμάτων· ἦν γὰρ ἄρα θαυμαστόν καὶ
τόν τότε κριτὴν, μῆτε ἰδόντα μῆτε ἀναγνόντα γράμματα, μῆτε τὰ 20
τῆς ἀντικειμένης ἀπαιτήσαντα μοίρας, παραχρῆμα μνηῦσαι τῷ
κρατοῦντι ὡς ἑώρακε καὶ ὅτι ἀληθὴ ἔστι. Πρὸς ταῦτα τοίνυν
ἀμφίβολον ἔχων τὸν νοῦν ἐζήτησε καὶ τὰ τῶν Ἀρμενίων γράμ-
ματα, ἅπερ ἰδὼν καὶ μὴδὲν εἶναι νοήσας ἐν ἀμηχανίᾳ ἐγένετο
πῶς ἄρα γῆς μέταλλον δικαιοσύνης χρήματος οὐρανοῦ καὶ θεοῦ 25
κρατεῖν καὶ καθυποτάττειν δύναιται. Φανερᾶς μὲν οὖν γεγονοῖας
τῆς ἀληθείας ταύτης ἔγνω τοῦ πράγματος ἀρχὴν διδόναι τοιάνδε,
πρῶτον τοῖς ἐπ' ἀξιώμασιν οὔσι πᾶσι γνωρίσαι τὸ δίκαιον· ὅταν
γὰρ διὰ πολλῶν στομάτων φέρεται δύο τινα ἀποτελοῦνται, πρῶτον
ὅτι κηρύττεται τὸ δίκαιον καὶ κηρυττόμενον πάντων τὰς ἀνοίας 30
ἐμπιπλᾶ καὶ προκατέχει τὰς διανοίας· προκατεχομένων δὲ τῶν
διανοιῶν βᾶθια ἢ τοῦ δικαίου ἐκβασίς· ἀνευδότες γὰρ πρὸς δῶρα
ποιεῖ ἢ φήμη· καὶ ἦν γε οἱ τῆς ἐναντίας μοίρας χρήμασι καπη-

հանջում էին ակամա ստացած տեսչությունը կամովին հանձնել: Ինչին և հասան, նրան դրամով համոզեցին: Այնպես որ այժմ ևս իրենց հավատքն էլ սկիզբ է առնում հրեական հրաժարումով»:

35. Նման խոսակցությունից և առաջացած փիլիսոփայական սրամտությունից հետո [կուսակալը], լինելով խոհեմ մարդ, բան չասաց: Մարդը, մինչև հակառակ կողմին էլ չլսի, միանգամից չի պատասխանում: Յետևելով օրենքին՝ նա խոհեմաբար հրամայեց ու ասաց. «Ինձ ներկայացրեք ձեր ձեռքում առկա հին թագավորների հրովարտակները: Բայց այդ էլ իմացեք, որ հարցը քննության է ենթարկվելու՝ արդարությունն հայտնաբերելու համար: Ուստի դրամի վրա հույս չդնեք, արդարությունն անկաշառ է»: Ներկայացվեցին թագավորների հրովարտակները, բոլորն էլ թագավորների սեփական ստորագրություններով: Նա շատ ուշադիր և կասկածանքով ընթերցեց, տեղեկացավ դրանց հնությանը և վավերականությանը մասին: Նա ասաց. «Երբեք չդատես, նախքան երկու կողմերի պատճառաբանությունը չլսես: Դա է պահանջում ճշմարտությունն ու արդարությունը»: Կուսակալը հայերին էլ հրամայեց ներկայացնել իրենց օգտին վկայող փաստաթղթերը: Նա ենթադրում էր, որ հայերն էլ ունեն թագավորների հրովարտակներ, բայց նկատեց, որ կեղծիքով ձեռք բերված թագավորական հրովարտակի վրա առկա է ավելացված տառերի մի ամբողջ խուրձ: Չարմանալ կարելի է ժամանակի դատավորի վրա, որ դեռ փաստաթղթերը չտեսած և չընթերցած, անգամ հակառակ կողմի փաստաթղթերը չպահանջած, իսկույն կուսակալին հայտնեց, թե տեսել է դրանք, և վավերական են: Այդուհանդերձ, երկմտելով, նա պահանջեց և հայոց փաստաթղթերը: Աչքի անցկացնելով և բան չհասկանալով՝ տարակուսանքի մեջ էր, թե ինչպես երկրային մետաղը կարող է երկնային և աստվածային արդարության դրամի վրա իշխել, այն իրեն ենթարկել: Երբ այս ճշմարտությունը մեջտեղ եկավ, նա որոշեց գործն սկսել այսպես. Նախ և առաջ կարգադրեց, որ բոլոր պաշտոնավոր անձինք պարզեն ճշմարտությունը: Քանզի, երբ մի բանի մասին շատերն են արտահայտվում, երկու հարց է ծագում: Առաջինն այն է, որ հռչակվում է արդարությունը

λευσαι τὸ δίκαιον ἀγωνισθῶσι καὶ ἀποκρῦψαι, προῦπαρχούσης τῆς τοῦ δικαίου εἰδήσεως καὶ κροτουμένης ἐτοιμῆ ἢ ἀπολογία καὶ χρημάτων οὐδεὶς καταλείπεται τόπος· οὐδεὶς γὰρ αὕτω τολμητικῶς προεργωσμένου ὄντος τοῦ δικαίου, εἴ γε καὶ πάνυ φιλοχρήματος
5 καὶ φιλοκτεάνος ἦ, τολμήσει ἐκτεῖναι χεῖρα πλεονεξίας καὶ μάλιστα ὑπὸ τοιούτου καὶ ἐπ' ἀξιώματι καὶ ἐπὶ δικαιοσύνῃ διαβοήτου· τοῦ δικαίου φημιζομένου, ἄλλως τε καὶ κηρυττομένου τοῦ δικαίου ἐκ στόματος πρὸς στόμα, ἡ τοιαύτη διαβαίνουσα φήμη καὶ πρὸς αὐτὰ ἐξικνεῖται τὰ ὡτα τὰ βασιλικὰ, εἴτουν τοῖς τῶ βασιλεύοντι
10 πλησιεστέροις· καὶ πρὶν ἐκ τῶν ἀδικηθέντων προβληθεὶς δευτερον θτι καὶ παραδείγματι Ἰδίῳ ἐδείκνυε τὸ ἐπὶ τῷ δικαίῳ ἀδωροληπτῶν καὶ τρόπον τινὰ καὶ τοὺς λοιποὺς ἐκαλεῖτο πρὸς μίμησιν· τὸ γὰρ ἐπὶ δῶροις μόνοις γινόμενον κρύβδην γίνεται ἀδικον ὄν.

36. Ταῦτα τοίνυν εἰδῶς, ὡς ἐκ παλαιῶν τοῖς τοιούτοις ἐν-
15 τραφεῖς τε καὶ αὐξηθηθεῖς, τοῖς πᾶσι τὸν λόγον διαφημίξεν, οὐ μὴν δὲ ἀπλῶς—οὐ γὰρ καὶ τοῦτο φιλοδικαίου ἀνδρὸς καὶ βουλομένου ἀνάγκλητον ἔχειν τὸ φρόνημα — ἀλλὰ ταῖς χερσὶ κατέχων τὰ τῶν βασιλέων θεσπίσματα μετὰ τοὺς λόγους καὶ ταῦτα ἀνεγίνωσκε μὲν καὶ αὐτὸς καὶ τοῖς ἄλλοις ἀναγινώσκειν παρεῖχε· καὶ
20 ἐφ' ἑκάστῳ τὴν προσήκουσαν ἐμποιοῦμενος παραστατικὴν διήγησιν μετ' ἐκπλήξεως ἐποίηε τοὺς ἐντυχάνοντας ἀναγινώσκειν, τὴν τε ἀρχαιότητα διηγούμενος καὶ ταύτην ἐκ χρονολογικῶν ἱστοριῶν διαβεβαιούμενος καὶ τὴν τῶν θεσπισμάτων ἀρετὴν τε καὶ δικαιοσύνην περιγράφων, ἀναμνήτων πρὸς τοῦτοις καὶ ἄλλα αὐτῶν
25 ἱστορικὰ διηγήματα, παριστῶν ἐκ πάντων τὴν τῶν βασιλέων ἐκείνων μετ' ἀρετῆς δικαιοσύνην καὶ ἐξηγούμενος τὰς ἐν τοῖς θεσπίσμασι γεγραμμένας ἀράς. Μάλιστα δὲ τὸ τοῦ Ὁμερ θέσπισμα, ὅπερ ὡς εἶχος μετὰ πολλῆς ἀνεγίνωσκε τῆς εὐλαβείας καὶ προσοχῆς, τοῖς τε ἀκούουσι αἰδέσιμον καὶ προσκνητὸν ἀπεδείκνυεν· ἐνθεν τοι καὶ ἀσθενοῦσιν ἀκασώδουνον καὶ ἀλεξτήριον ἀπεστέλλετο· ὥστε ἐκ τούτων πάντων οὐ τοσόνδε μόνον τοὺς ἐν ἀξιώμασι
30 ὄντας, ἀλλὰ καὶ τοὺς δούλων ἔχοντας τάστιν αὐτοῦς ἀεὶ διὰ στόματος φέρειν ταυτηγὶ τὴν ὑπόθεσιν παρὰ τῶν κυρίων αὐτῶν

և հռչակվելով՝ լցնում բոլորի լսողությունն ու կանխակալում մտքերը: Երբ մտքերը կանխակալված են, ապա դյուրին է լինում արդար վճռի ստացումը: Որովհետև համբավը կաշառքն անհողդողդ է դարձնում: Եթե ընդդիմադիր կողմը փորձի կաշառքով մարտնչել արդարության դեմ և այն կոծկել, ապա և արդարության մասին կանխավ հայտնի և տարածված համբավը պատրաստ է դիմագրավելու, և կաշառքին տեղ չի մնում: Երբ արդարությունը կանխավ հայտնի է, ապա ոչ ոք, անգամ եթե նա ծայր աստիճան արծաթասեր է և ունեցվածքի սիրահար, չի համարձակվի ազահությանը ձեռք մեկնել, հատկապես այնպիսի մի մարդ, ով վարում է շատ բարձր պաշտոն և հռչակված է իր արդարությամբ: Երբ արդարի համբավը բերնեբերան տարածված է, այն լսելի է դառնում և թագավորին կամ նրա մերձավորներին: Անարդարության զոհ դարձածներից ճշմարտությունը կանխավ իմացած՝ նա իր օրինակով ցույց էր տալիս արդարի հանդեպ անկաշառ լինելը և ինչ-որ ձևով մնացածներին էլ կոչ անում նմանվել իրեն: Սոսկ կաշառքով արվածն է ծածուկ կատարվում, քանզի այն անարդար է:

36. Կարծես հնուց նման գործերում սնված և մեծացած՝ նա ամեն ինչ պարզեց, ոչ ի միջի այլոց ամենքին խնդրին տեղյակ պահեց (ճշմարտասեր այրի, անբասիր հայացքներ ունենալ ցանկացողին դա բավարար չէ)՝ ձեռքում ունենալով թագավորական հրովարտակները: Բանախոսելուց հետո նա այդ փաստաթղթերն ընթերցում էր և ուրիշներին էլ տալիս կարդալու: Նա յուրաքանչյուր հարցը պատշաճ ձևով էր ներկայացնում և կարդացողներին ապշեցնում էր անցյալի մասին իր պատմածով, ասածը հաստատում ժամանակագրություններով, նկարագրում հրովարտակներում առկա առաքիչությունն ու արդարությունը, հավելելով և պատմական այլ զրույցներ, մանրամասն ներկայացնում այդ թագավորների առաքիչությունն ու արդարությունը, բացատրում հրովարտակներում մեջբերված նզովքների էությունը: Ամենից առաջ Օմերի հրովարտակը, որ, բնական է, նա ընթերցում էր մեծ ակնածանքով և ուշադրությամբ, ունկնդիրներին այդ փաստաթղթի հանդեպ հարգանք ու պատիվ

ακούοντα· διαλεγόμενων περί τῶν αὐτῶν πολλάκις. Καὶ τοῦτο μὲν
ἐν πολλὰς ἐφεσθῆς ἡμέραις, συνεχῶς ἀγομένων τῶν θεσπισμάτων
αὐτῶν καὶ ὑπὸ τῶν εἰσιόντων τε καὶ ἐξιόντων ἀναγιγνωσκομένων
ἐς τοσοῦτον δὲ παρήλθε τὸ πρᾶγμα, ὥστε μηδὲ ἡμᾶς αὐτοὺς εἶ- 5
δέναι τὰ τῆς ὑποθέσεως ἀνήκοντα, ὅσα αὐταὶ ἔργων τε καὶ διέ-
κριναν. Τέλος δὲ, ἵνα καὶ ἱστορικοῖς βιβλίοις ταῦτα ἐπιβεβαιώσῃ,
προσέταξε τοῖς τὰ βασιλικὰ βιβλία ἱστορικά φυλάττουσιν ἐξαγαγεῖν
τὰ τε ἀπὸ Ὅμαρ καὶ τὰ ἐπὶ τοῦ σουλτάν Μουράτη γεγονότα·
καὶ ἐξήγαγον. Ἀχθέντων δὲ τῶν χρονολογικῶν τούτων βιβλίων
συνεχῆς ἐγένετο ἀνάγνωσις καὶ ἐπιβεβαιούντο παραβαλλόμενα τοῖς 10
χρονολογικοῖς ἱστορήμασι τὰ ἡμέτερα γράμματα.

37. Ἐν τοσοῦτῳ δὲ ὕμνῳ οἱ Ἀρμένιοι τὸ πρᾶγμα διαφη-
μιζόμενον προσδράμειν ἔγνωσαν τῷ ῥηθέντι φιλοδικαίῳ τε καὶ
φιλαλήθει αὐθέντη, δώροις καὶ ψοῦτον διαφθεῖραι νομίσαντες·
ταῦτα γὰρ καὶ μόνα γινώσκουσιν ἀρωγὰ τῆς σφῶν αὐτῶν ἀδικίας. 15
Ἄλλ' ἠπατήθησαν· ὥσπερ γὰρ τὰ ἀστρα τῆς γῆς πόρρω ἀπέ-
χοντα ἐστηρηγμένα ἔκλειψιν οὐ πάσχουσιν, οὕτω καὶ ὁ Χαλίσσας
πόρρω καὶ μακρὰν τῆς χρηματικῆς κλάνης ἔκλειψιν τῆς αὐτῷ αὐ-
στης ἐμφύτου δικαιοσύνης οὐ δέδιδεν· ἢ γὰρ ἔκλειψις, ὡς οἱ φυσιο-
κοὶ λέγουσιν, ἐκ μόνης ἀντιόπου καχείας τε καὶ γαιώδους περι- 20
στάσεως γίγνεται. Καὶ τοῦτο ἐστὶν ἡ θωροληψία, ἧς τινος πόρρω
ἀπούσης οὐδὲν ἐστὶ τὸ κωλύον τοῦ μὴ λαμπρὸν καὶ ἀκτινοβόλον
εἶναι τὸ φῶς. Τούτου τοίνυν οὕτω διαγνωσθέντος χεῖρα συνέστει-
λαν, εἰδότες ὡς ἄρα ἠττηθήσονται χρημάτων μὴ ὄντων ἐν μέσῳ.
Προσέδραμον τοίνυν ἡμῖν πῆ μὲν θεόμενοι, πῆ δὲ καὶ ἀπειλοῦντες 25
“ὡς οὐ δεκτὸν τοῦτό γε τῷ βασιλεῖ ἅπαξ ὄντι τοιαῦτα θεσπί-
σματα, καὶ ὅτι γε τοὺς κρατοῦντας ὠφελήσομεν· τοσαύτη γὰρ
δαπάνη παρὰ τῆς ἡμετέρας ἀπεφασίσθη κοινότητος, ὥστε καὶ
αὐτοὺς γε ἀπεμποληθέντας καὶ ἅπαν τὸ γένος ἡμῶν μηδὲν εἶναι
πρὸς τὸ παρ' ἡμῶν συναχθέν ἑκατοστημίριον”. Ἦν δὲ ὁ ταῦτα 30
διαπρεβευσάμενος βαρταμπέτης τις Γιακούπης ἔνομα. Πρὸς ταῦτα
ἡμεῖς μηδὲν ἄλλο εἴπομεν, εἰμὴ ὅτι βασιλεῖα εἶναι τὸν δίκασοντα
καὶ Θεὸν τὸν ἐπιβλέποντα καὶ δίκαιον τὸ συναγορῆσον. “Εἰ οὖν

ներշնչում, այն ուղարկվում էր տկարներին՝ որպես ցավազրկող և չարխափան դեղ: Այդ ամենի պատճառով դրա մասին էին անվերջ խոսում ոչ միայն պաշտոնավոր անձինք, այլև ծառաները՝ հարցի շուրջն իրենց տերերի ունեցած խոսակցությունը լսելով: Եվ դա շարունակվում էր բազում օրեր, քանի որ իրար ետևից ներկայացվում էին այդ հրովարտակները, որոնք ընթերցվում էին և՛ եկողների, և՛ գնացողների կողմից: Գործը հասավ նրան, որ առկա խնդրին նրանք ավելի լավ էին տեղյակ, ավելի հստակ պատկերացում ունեին, քան մենք: Ի վերջո [Խալիսսան], որպեսզի պատմական գրքերի տվյալներով էլ հաստատի դրանք, թագավորական գրքերը պահողներին հրամայեց Օմերի և սուլթան Մուրադի ժամանակին վերաբերող տեղեկություններ քաղել: Նրանք այդպես էլ արեցին: Ներկայացվեցին ժամանակագրությունները, և շարունակաբար ընթերցվելով և ժամանակագրական պատմությունների հետ համեմատվելով՝ հաստատվում էր մեր փաստաթղթերի վավերականությունը:

37. Այդ ընթացքում հայերը, տեղի ունեցածի մասին տարածվող լուրն առնելով, որոշեցին դիմել հիշյալ արդարասեր ու ճշմարտասեր տիրոջը, վստահ, թե նրան էլ կկարողանան կաշառել ու փչացնել: Նրանք միայն դա են համարում իրենց անարդար գործին նպաստող: Բայց խաբվեցին: Ինչպես որ աստղերը երկրից հեռու հաստատված լինելով՝ խավարում չեն առաջացնում, այդպես և Խալիսսան, փողի մոլուցքից հեռու կանգնած, իր բնածին արդարությունը չուզեց խավարեցնել: Խավարումը, ինչպես բնագետներն են ասում, տեղի է ունենում կարծր և երկրային դիմադիր կացությունից: Հենց դա է կաշառակերությունը, ուստի եթե մեկը դրանից հեռու է կանգնած, ոչինչ չի խանգարում, որ լույսը լինի պայծառ և ճառագայթող: Հայերը, երբ հասկացան Խալիսսայի ով լիեմելը, ձեռք քաշեցին, համոզվեցին, որ դրանով բան դուրս չի գալու, տանուլ կտան: Ուստի մեզ դիմեցին՝ մեկ խնդրելով, մեկ սպառնալով, թե. «Դա թագավորին անընդունելի է, երբ նա արդեն հրապարակել է նման հրովարտակներ, որ այդ ձևով մենք իշխանություններին օգուտ կտանք: Սեր համայնքը այնպիսի մեծ գումար է որոշել տալ, որ մեր

ὤμεις ἡσυχίαν βούλεσθε ἄγειν, ἢ ἐφρησυχάσαντες εἰσάτε ἡμᾶς τὰ ἡμέτερα ἀνακαινίσαι γράμματα, ἢ ὤμεις ἐξάρατε ἐκ τοῦ μέσου τὸ παρενοχλοῦν, καὶ τοῦτο ἐστὶν ὑπερ ὤμεις ἐλάβετε θεόπισμα ἀναιρετικὸν τῶν ἡμετέρων· εἴτ' οὖν δικάσει ἡμᾶς ὁ βασιλικὸς ὕπατος
5 καὶ οὕτω τὸ ἀποφανθὲν γενήσεται καὶ οὐδεὶς ἔσται ὁ προσκλαιόμενος· ἀνάληγτος γὰρ ἢ ὑπὸ τῆς κρίσεως τμηθησομένη χεὶρ". Τούτων τοίνυν εἰρημένων τῶν λόγων ὁ βαρταμπέτης ὑπολαβὼν ἔφη, ὅτι "εἰ μὲν κατὰ τὴν ἡμέτεραν γενήσεται ἀρέσκεια, δεκτὸν ἔστιν· ἢ δὲ ἀρέσκεια ἡμῶν τοιαυτὴ ἐστίν. "Ὅσα οὐκ ἔστιν ἐν ἡμῖν
10 γράμματα, ταῦτα ὤμεις γράψατε· ὅσα δὲ ἐν ἡμῖν παραιτητέα εἶναι δεῖ". Εἰς τοσοῦτον ἀνοίας ἐληλύθησιν, ὥστε προστάττειν καὶ κατεξουσιάζειν ἄνδρας βασιλεῖ ὑποταττομένους· καὶ τῆς ἀνοίας αὐτοῦ καταγόντες, μὴδὲν ἔτι μικρὸν ἢ μέγα εἰπόντες, ἀπῆλθε.

38. Καὶ μετὰ τοῦτο ἤρξαντο, ὡς ἔθος αὐτοῖς, πρὸς τὰς τῶν
15 κρατούντων τε καὶ ἐν ἀξιώμασιν ὄντων θύρας τρέχειν μετ' ἀργυρίων πολλῶν· ὡς δὲ οὐδὲν ἠνόητο, πάλιν ἦλθον εἰς τὸν τοῦ γενικοῦ ἐρμηνέως οἶκον ζητοῦντες συμφωνίας, ἀγνοοῦντες ὅτι γε περὶ βασιλικῶν θεσπισμάτων μόνος ὁ βασιλεὺς ἀποφαίνεται. Τέλος δὲ κάκειθεν ἐξεληθόντες μετὰ τῆς αὐτῆς ἀπολογίας προσέδραμον τοῖς
20 κρατοῦσι μετὰ τοιαύτης ἀποφάσεως, χρημάτων μὴ φείσασθαι. Καὶ αὕτη πρώτη αἰτία τῆς ἀποστροφῆς τε καὶ τοῦ μίσους τοῦ οἰκονόμου πρὸς τὸν Σεχπόζην· οὗτος γὰρ τοὺς ὁμοφύλους αὐτῷ παρεἰδάρρυνε τῇ τῶν χρημάτων ὑπερβολῇ καὶ τῇ τῶν δοκούτων φίλων οἰκειότητι, λέγων τε καὶ λογιζόμενος ὡς μόνους τοῖς χρήμασι
25 πάντα κινεῖται καὶ φέρεται, καὶ ἀξιωμάτων λαμπρότητες τοῦτοις καὶ μόνους ἀλίσκονται, καὶ νόμοι παραχαράττονται, καὶ πάντα τοῖς χρήμασι δοῦλα, ὑπόδειγμα ποιούμενος τὰ τότε γεγονότα· "εἰ γὰρ ἐκ τοῦ μὴ ὄντος δαπάνη ἡ χρημάτων ἐγένετο, πολλῶ μᾶλλον ὄντα ἐπικυρωθήσεται· καὶ ἐπειδὴ χρήμασι κατορθοῦται, ὥσπερ τρικαῦστα
30 οὕτω καὶ νῦν λαμπρὰ ἔξω τὰ νικητήρια". Καὶ ἦν ἀληθὲς τὸ λεγόμενον, εἰ γε καὶ τοὺς ἐν ἀξιώμασιν ὄντας τοιοῦτους συνέβαινεν εἶναι οἴους περ καὶ ἐβούλοντο· πόθεν γὰρ ἡμῖν τοσαῦτα χρήματα ὅσα καὶ Ἀρμενίοις, εἰ μὴ γε Θεὸς ἐλεῆσας τοιοῦτον ἀπέ-

անծն էլ և ողջ ցեղը վաճառքի հանենք, մեր հավաքածի հարյուրերորդական մասն անգամ չի կազմի»: Ահա այդպես ասաց մեզ մոտ բանակցելու ուղարկված Յակուբ անունով ոմն վարդապետ: Ասվածին մենք այլ բան չասացինք, այլ միայն, թե դատողը թագավորն է և բարձրից հայող Աստվածը, իսկ դատապաշտպանը՝ արդարությունը: «Եթե ուզում եք հանգիստ մնալ կամ հանգստանալով՝ թույլ կտաք մեզ նորոգելու մեր փաստաթղթերը, կամ դուք վերացրեք խոչընդոտը, այն է՝ ձեր ստացած հրովարտակը, որով մեր ունեցածները համարվում են չեղյալ: Կամ, եթե մեզ թագավորական կուսակալը դատի, և այդ կերպ որոշվածը կատարվի, ողբացող չի լինի: Դատաստանի կողմից կտրվելիք ձեռքը ցավ չի զգա»: Ասվածներին վարդապետը պատասխանեց. «Եթե դա տեղի ունենա մեր ցանկացածով, ընդունելի է, իսկ մեր ցանկացածը հետևյալն է. ինչ գրություններ մեզ մոտ չկան, դուք գրեցեք, իսկ ինչ որ մեզ մոտ գրված կա, պետք է թողնվի»: Նրանք այն աստիճան հիմարացան, որ հանդգնեցին հրամայել և իշխել թագավորի հպատակ մարդկանց վրա: Նրա հիմարությանը հասու լինելով՝ մենք ավել պակաս բան չասացինք, և նա թողեց գնաց:

38. Դրանից հետո, ըստ իրենց սովորության, բազում դրամով սկսեցին թակել իշխանավորների և պաշտոնյաների դռները: Բայց քանի որ բան չէր ստացվում, դարձյալ եկան գլխավոր թարգմանի տունը՝ համաձայնություններ պահանջելով, անգիտանալով, որ թագավորական հրովարտակների հարցերը թագավորին են վերաբերում: Ի վերջո, այնտեղից էլ դուրս գալով, նույն պաշտպանականով դիմեցին իշխանավորներին՝ դրամ չխնայելու որոշումով: Հենց սա էր էկոնոմի՝ Սեղբոսի հանդեպ տածած հակակրության և ատելության գլխավոր պատճառը: Սեղբոսն իր ազգակիցներին ոգևորում էր բազում դրամով և բարեկամ թվացողների հետ ունեցած իր կապերով: Նա վստահ էր և ասում էր, որ ամեն ինչ շարժվում, տարուբերվում է միմիայն դրամով, բարձր պաշտոնները հենց դրամով են ձեռք բերվում, օրենքները կեղծվում, ամեն ինչ դրամի ստրուկն է, որպես օրինակ էր բերում այն ժամանակվա դեպքերը. «Եթե գոյություն չունեցածը դրամով մեջտեղ եկավ, ապա եղածը հաստատ կվե-

πεμπέν ἡμῖν κηδεμόνα τε καὶ προασπιστήν, καὶ μόνον τὸ θυροδοκεῖσθαι ὡσπερ τινὰ λυμὴν ρυπαρὰν ἀποποιούμενον καὶ τοὺς ἄλλους ἐκφοβούμενον, ὥστε μὴδένα χεῖρα ἐπὶ δώροις ἐκτείνειν ἀλλ' ὡς τὸν ἰδὸν ἀποφεύγειν ἀσπίδος. Τούτω μὲν οὖν τῷ τρόπῳ ὁ Σαχποζης μεμίσηται, παραβιβητικῶς πως τὴν τοῦ οἰκονόμου ἐπιταγήν 5 καὶ τούτου ἀποσυχῶν μετὰ βαρυταλάντων δούρων ἄλλοις προσέτραχεν, ὡς ἐν τοῖς ἐφεξῆς ἐγνωσται, ἀνδράσιν ἡλικία τε παρήβους, τῷ τε νῶ καὶ τοῖς ἀισθητηρίοις ἐλλείπουσιν, ἄλλως τε καὶ μὴ εἰδῶσιν ἁπλῶς τὸ ζητούμενον, ἀλλὰ περὶ πίστεως μόνης εἶναι ἤτουμενος τὴν διαφοράν, ὡς δηλωθῆσεται· καὶ ἐκ τοιαύτης ἀπάτης 10 τὴν τούτων βυθίθειαν ὠνησάμενος προσεδόκει τὴν νίκην.

39. Διασημειώσεως τοίνυν τῆς ὑποθέσεως καὶ πᾶσι σχεδὸν θρυλληθείσης, καὶ μέχρι τῶν τοῦ ὑπάτου καὶ αὐτῶν τῶν ἐντός τοῖς βασιλείοις ὄντων ἐξήκατο. Μετὰ δὲ τὴν διαφήμισιν ταύτην καὶ τὴν παρά πᾶσι γενομένην ἡμῖν δικαιολογίαν τοιαύτη δέδοται 15 ἀναφορά τῷ ὑπάτῳ, ἀπαιτούσα τὰ ἐν τοῖς βασιλικαῖς κώδικεσιν ὑπὲρ ἡμῶν σημειώματα· ἦν γὰρ τοιαύτη ὑπόληψις, ὅτι γε ἐν ᾧ αὐτοὶ τὰ τοιαῦτα ἐθεοδράκουν χρόνω, ἀπέβασαν καὶ ὅσα περ τῆν ἡμῖν ἐν βασιλικαῖς καταστίχοις σημειώματα, ἅπερ ἡμεῖς ἔχομεν ταῖς γερσαῖν ἐσφραγισμένα ὑπὸ τοῦ τότε καταστιχοφύλακος — μπάς-μουα-σεμπετζῆς δὲ τὸ τοιοῦτον καλεῖται ἀξίωμα — ἐπὶ ἔτους ἐνακοσιοστοῦ εἰκοστοῦ τρίτου κατὰ τὸ ὀθωμανικὸν ἔτος (1517). Περιεῖχε δὲ ἡ ἡμετέρα ἀναφορά τάδε· «Δεδοξασμένη καὶ ἐλεήμων αὐδέντα, ὁ Θεὸς διαφυλάττει τὴν δόξαν σου διαωνίζουσαν. Ἡμεῖς οἱ δοῦλοι καὶ ὑπῆκοοι τῆς σῆς μεγαλειότητος πάντες κοινῇ ἱκετικῶς σοι 25 ἀναφέρομεν, ὡς ἔχοντες ἐκ τῶν παλαιῶν βασιλέων ἀνέκαθεν ὑφ' ἡμᾶς τὰς τῶν Ἰακωβιτῶν Ἀβυσινῶν καὶ Συριάνων φυλάς ἀδειαν ἀπαιτούμεν ἐκ τῶν βασιλικῶν καταστίχων ἐξαγαγεῖν τὰς ἐν τούτοις ὄσας ἡμῖν γεγραμμένας ἀποδείξεις κατὰ τὸ ἐνακοσιοστὸν εἰκοστὸν τρίτον ἔτος σεσημειωμένας. Αὕτη μὲν ἡ ἡμετέρα ζήτησις, 30 ἡ δὲ φήρος ἐπὶ τῇ σῇ κεῖται μεγαλειότητι». Ἀναγνωσθείσης δὲ ταύτης τῆς ἀναφορᾶς ἐπὶ τῷ τοῦ ὑπάτου βήματι, ἐσφράγισται τῷ τοῦ ὑπάτου σημείῳ τοιαύτη προσταγή. "Ἐκ τῶν παλαιῶν βασιλι-

րացվի: Եվ քանի որ դրանով գլուխ է գալիս, ապա, ինչպես այն ժամանակ, այժմ էլ փայլուն հաղթանակ կտանեն»: Ասվածը հարկավ ճիշտ է, քանի որ պաշտոնավոր անծինք այդպիսիք էին, ինչպիսիք որ նրանք ցանկանում էին: Սեզ որտեղի՞ց այդ-քան դրամ, որքան հայերն ունեն: Բայց Աստված մեզ ողորմելով՝ այսպիսի հովանավոր և պաշտպան ուղարկեց, միակ մարդուն, ով կաշառքը, որպես կեղտ, դեն է շարտում, ուրիշներին էլ վախեցնում էր, և նրանցից ոչ ոք կաշառքի համար ձեռք չէր երկարում, այլ դրանից, կարծես օծի թույնից, փախչում: Ահա այս ձևով Սեղբոսը, որպես էկոնոմի հրամանը խախտած, դարձավ ատելի: Սեղբոսը հիշյալից անհաջողության մատնված՝ թանկարժեք նվերներով դիմում էր այլ մարդկանց, ինչպես դա հետագայում հայտնի դարձավ: Նա, ինչպես կասվի, գնում էր տարիքն առած, զառանյալ, խելքից ու զգայարաններից պակաս, ապա և խնդրո առարկա հարցի տւթյանն անգետ մարդկանց մոտ, ովքեր կարծում էին, թե վեճը սոսկ հավատքին է վերաբերում: Սեղբոսն ահա այսպիսի խաբեությանը նրանց օժանդակությունը գնելով՝ հաղթանակին էր սպասում:

39. Վիճահարույց խնդիրը լայն արձագանք գտավ, ամենքն իմացան այդ մասին: Լուրը հասավ մինչև իսկ կուսակալին և արքունիքի մարդկանց: Այդ արձագանքի վրա և մեր իրավացիության մասին բոլորի տեղյակ լինելու առնչությամբ կուսակալին արվեց հետևյալ կարգադրությունը: Այն պահանջում էր թագավորական օրենսգրքերի՝ մեր օգտին վկայող մակագրությունները: Քանի որ կասկած կար, թե այն ժամանակ, երբ [հայերը] դրանք ձեռք գցեցին, թագավորական ռեգիստրների՝ մեր օգտին արված մակագրությունները ջնջեցին: Դա մենք ունենք այն ժամանակվա ռեգիստրների հսկիչի կողմից կնքված (այդ պաշտոնը վարողը կոչվում է *բաշ-մուհասեբեջի*⁷⁴), տրված մուսուլմանական տոմարի ինը հարյուր քսաներեք թվին (1517) թ.: Մեր դիմումի բովանդակությունը հետևյալն էր. «Փառավորյալ և ողորմած տեր, Աստված առհավետ պահպանի քո փառքը: Մենք՝ քո մեծության ստրուկներն ու հպատակները, միահամուռ պաղատանքով հայտնում ենք: Քանի որ ի սկզբանե անտի հին թագավորների ժամանակներից հակոբիկների, հաբեշների և ասորիների համայնքները մեզ են ենթակա, խնդրում ենք՝ թույ-

κῶν καταστίχων θεωρηθήτωσαν τὰ ἐν τῇ ἀναφορᾷ σημειούμενα”-
ἔθος γὰρ καὶ τοῦτο τῷ ὀθωμανικῷ κράτει· ἐπειδὴν τινα ὀρισμὸν
δῶσιν, ἐν τοῖς κώδικεσιν ἀποσημειοῦνται πᾶσαν τὴν τούτου περίλη-
φιν· χρείας δὲ καλεσάσης ἀνανεωθῆναι, ἀναφορὰ γίνεται καὶ ζη-
5 τῆται ἐκ τοῦ κώδικος· καὶ δὲ τοῦτο τοῖς Ὀθωμανοῖς καλεῖται.
Τούτου δὲ κυρωθέντος, ἀπέρχεται ὁ ἐνάγων εἰς ὃν βούλεται κώ-
δικα καὶ δείκνυσι τὴν κυρωθεῖσαν ἀναφορὰν· καὶ ταύτην λαβὼν ὁ
τοῦ κώδικος ἐπιστάτης, ἐν τῷ περιθωρίῳ γράφει ὅσα ὁ προδοθεὶς
περιεῖχεν ὀρισμὸς, καὶ οὕτως αὐθις τὴν αὐτὴν ἀναφορὰν τῷ ὑπά-
10 τῳ δίδωσιν, μεθ’ ἧν καὶ αὐθις ἐπικυρώσαντος τοῦ ὑπάτου ὀρισμὸς
γίνεται καὶ ἀνανεοῦται ὁ ὀρισμὸς. Καὶ τοῦτο οὐ μόνον ἐπὶ τοῖς νέοις
καὶ προσφάτοις γίνεται, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τοῖς παλαιοῖς· σχεδὸν γὰρ
ἐξ αὐτῆς τῆς τῶν Ὀθωμανῶν βασιλείου ἀρχῆς εὐρίσκονται ση-
μειώματα πασῶν τῶν ἐπισυμβασῶν ὑποθέσεων, φυλαττόμενα ἀσφα-
15 λῶς· οὐδ’ ἔστι περὶ ἐλαχίστης ὑποθέσεως ὀρισμὸν γεγονότα ἀση-
μείωτον μεῖναι.

40. Ταύτην τοίνυν κυρωθεῖσαν τὴν ἀναφορὰν, ὡς εἴρηται,
ἀπέστειλαν τῷ τῶν βασιλικῶν καταστίχων φύλακι μπᾶς-μουασεμπετζή
Φεῖζή λεγομένῳ ἦν δὲ οὗτος ἀδελφὸς τοῦ προδπατεύσαντος Ἀλη-
20 πασᾶ. Ἀναγνοὺς δ’ ἐκεῖνος, εἴτ’ ἐρευνήσας εἶτε μὴ — ἀμφίβολον
γὰρ καὶ τοῦτο καὶ ἐν ὑποψίᾳ σχεδὸν ὡς αὐτὸς ἀπεξέκωξ εἶη ἐκ
τῶν καταστίχων τὰς ἀποδείξεις ἡμῶν καὶ μεταβεβλητικῶς ἐπὶ τῷ
τῶν Ἀρμενίων ὀνόματι — ὄπισθεν τῆς ἀναφορᾶς ἔγραψεν ὅτι
τοιαῦτα οὐχ εἴρηται, καὶ τοῦτο ἰδίᾳ κατασφαλίσαστο ὑπογραφή-
25 Ταύτην δὲ ἰδόντες τὴν ἀπολογία ἐγνωμεν καὶ αὐθις τῷ Χαλιισᾶ
ἀπαγγεῖλαι. Ἐν τοσοῦτῳ δὲ εἴτ’ ἐκ τῆς ἀναφορᾶς εἴτ’ ἐκ τῆς
κινήσεως φήμης ἐνωτισθεὶς ὁ ὑπάτος τὴν ὑπόθεσιν τὸν οἰκονό-
μον μετεπέμψαστο καὶ εἰπεῖν αὐτῷ λέγεται, ὡς “ τοιάδε φήμη
περὶ τε τῶν Ῥωμαίων καὶ Ἀρμενίων ἀπαγγέλλεται καὶ πανταχῇ
30 διαθρυλλεῖται· τί σὺ φῆς”; “ Ἐγὼ μὲν ” ἔφη “ σαφῶς περὶ τούτου
οὐκ αἶδα· σαφῶς μέντοι γε, ὅτι ἀδικοῦνται ὑπὸ τῶν Ἀρμενίων
Ῥωμαῖοι καὶ χρημάτων δυνάμει παρέλαβον ὅσα ἔχειν δοκοῦσι”·
προσεποιεῖτο γὰρ μὴ εἶδέναι ὁ οἰκονόμος δυσὶν ἔνεκεν, πρῶτον

լատրես թագավորական ռեզիստրներից հանել ինը հարյուր քսաներեք թվականի նշված վերոհիշյալ համայնքները մեզ ենթակա լինելու մասին վկայությունները: Այդ է մեր խնդրանքը, իսկ վճիռը քո մեծությանն է պատկանում»: Երբ այս դիմումը կուսակալի ատյանում ընթերցվեց, այն կնքվեց կուսակալի կնիքով՝ հետևյալ մակագրությամբ. «Թագավորական հին ռեզիստրները ստուգման ենթարկել, ինչպես նշված է դիմումում»: Օսմանյան պետության մեջ այդպիսի կարգ կա, երբ որևէ որոշում է ընդունվում, նրա ամբողջ բովանդակությունը նշվում է օրենսգրքերում: Երբ նորացնելու անհրաժեշտություն է ծագում, դիմում է տրվում և պահանջվում օրենսգրքերից: Օսմանցիք այն անվանում են *կայդի*⁷⁵: Երբ դա վավերացվում է, հայցողը դիմում է որ օրենսգրքին որ ցանկանում է և ներկայացնում վավերացված դիմումը: Օրենսգրքի վերակացում, ստանալով այն, լուսանցքում գրում է, ինչ որ բովանդակում էր նախկինում տրված որոշումը, այնուհետև այդ դիմումը ներկայացնում են կուսակալին, որից հետո, երբ կուսակալն այն վավերացնում է, ընդունվում է նոր որոշում, որի հիման վրա այն նորոգվում է: Այդպես է կատարվում ոչ միայն նոր և նորագույն դեպքերի առնչությամբ, այլև հին: Օսմանյան թագավորության գրեթե սկզբից նշված կան տեղի ունեցած բոլոր գործերը, որոնք ապահով պահպանվում են: Չի եղել դեպք, որ ամենաչնչին խնդրի առնչությամբ ընդունված որոշումը մնացած լինի չնշված:

40. Ահա այս վավերացված դիմումը, ինչպես ասվեց, ուղարկեցին թագավորական ռեզիստրները պահող *բաշ-մուհասեբեջիին*, անունը՝ Ֆեյզի: Նա նախկին կուսակալ Ալի-փաշայի եղբայրն էր: Նա ընթերցեց, ապա ստուգեց, թե ոչ, դա էլ հարցական է, գրեթե կասկած չկար, որ հենց ինքն է ռեզիստրներից մեր օգտին վկայող ապացույցները ջնջել, և փոխարկել հանուն հայոց: Դիմումի տեղին նա գրեց, թե այդպիսիք չկան, ինչը հաստատեց իր ստորագրությամբ: Նման պատասխան ստանալով՝ որոշեցինք անհապաղ տեղեկացնել խալիսասային: Այդ ընթացքում կուսակալը կամ դիմումի մասին լսած, կամ տարածված լուրերին ականջալուր եղած՝ էկոնոմին կանչեց և հարցրեց. «Չույնե՞րի և հայերի վերաբերյալ այսպիսի լուր է տարածված, ամենուրեք այդ մասին է խոսվում: Դու ի՞նչ կասես»: Նա պատասխա-

μὲν ἵνα μὴ ὑποληφθῆ δεδεκασμένος χρήμασιν ὑφ' ἡμῶν, ἀγνοῶν
ἔτι τὴν τῶ ὑπάτου διαδοσιν· δεῦτερον δὲ ἵνα μὴ ὡς πρὸς εἰδοῦτα
τι τῶν ἀδυνάτων ἀκατήσῃ· ἴδου γὰρ ἡμᾶς ὡς τὰ μάλιστα ἐν
ἐνδείᾳ ὄντας ἰνάσας κρυστάτας καὶ ἐκ τούτου τὸ ζῆν ποριζομέ-
νους. Ἐνοεῖσθαι καὶ ἴσκειν ὑπερίνετο καὶ ὡς εἰς τῶν πολλῶν 5
ἀσπυῶς τὴν ἀσπυῶν τρεῖς καὶ ἐκ παλαιοῦ εἰδῶς τὴν τοῦ δι-
κασίου κρίσιν. Οὕτως ἔ τῆς ἀρχινοίας νόμοις καὶ τοῦ δικαίου κρί-
σις ἐμπροσθεν ἢ κρυστάτων, μηχαναῖς τε καὶ τεχνάσμασιν
ἐξ ἄλλης τρεῖς ἢ βέλτεται ὅσον ἔλακε τὰ πράγματα ἀνεπαισθητῶς
καὶ τῶν ἀσπυῶν προθυμωμένων. 10

41. Γούτων τοιγαροῦν πάντων προκατασκευασθέντων καὶ διὰ
πίστεως τῶν στομάτων τῆς ὑποθέσεως φερομένης, ἐγνωσται ἡμῖν
ἀνασπυῶν δοῦναι ἀπαγγεῖλαι πλατυτάτως ἐπὶ τῷ τοῦ ὑπάτου βή-
ματι· ὅσα περ ἴσκειν καὶ τοιάνδε δεδώκαμεν ἀναφορᾶν. "Ἐν-
δοξότατε, μεγαλοπρεπέστατε, ἐλεημονικώτατε αὐθέντα, Κύριος 15
διαφυλάττοι αὐτὴν πάσης βλάβης ἀνωτέραν καὶ πάσης ἐπηρείας
ὑπερτέραν. Ἡμεῖς οἱ τῶν Ῥωμαίων πατριάρχαι, ὃ τε τῆς Κων-
σταντινουπόλεως καὶ τῆς Ἱερουσαλήμ, οἱ τε ἀρχιερεῖς τε καὶ
ἱερεῖς καὶ μοναχοί, οἱ τῶν τεχνῶν εἰδήμονες καὶ τὸ λοιπὸν ὑπή-
κοον, πάντες δοῦλοι τῆς ὑμετέρας ἐξοχότητος, ἀναφέροντες ὡς 20
μετὰ πέντε καὶ δέκα ἔτη τῆς φυγῆς τῆς ἀπὸ Μεδίνης τοῦ Μωά-
μεθ, τοῦ Ὁμέρ υἱοῦ Χατάπ, ὡς αἱ ἱστορίαι διαλαμβάνουσι, τὴν
Ἱερουσαλήμ χειρωσαμένου ὁ τότε πατριάρχης τῶν Ἱεροσολύμων
Σωφρόνιος ὄναρ ἐθεάσατο καὶ ἐν τῷ ὄρει ἀπῆλθε τῶν Ἐλαιῶν
μετὰ τῶν ὑπ' αὐτὸν ὑπηκόων καὶ τὰς κλεῖς παρεδεδώκει τῆς 25
πόλεως· ὃ δὲ ἐν μεμβράναις ἰδιόγραφον αὐτοῖς ἐδώρησατο θέσπι-
σμα, καὶ τότε μέχρι τοῦ νῦν ἐν ἡμῖν διατηρεῖται. Περιέχει δὲ
ὅτι πᾶσαι αἱ ἐκκλησίαι καὶ τὰ ἐν Ἱεροσολύμοις προσκονήματα ὑπὸ
τόν τῶν Ῥωμαίων εἶναι πατριάρχην, τὰ δὲ τῶν Γεωργιανῶν Ἀβυ-
σινῶν Φράγκων Κοπτῶν Σύρων Ἀρμενίων Ἰακωβιτῶν Νεστορια- 30
νῶν τε καὶ Μαρωνιτῶν καὶ τὰ λοιπὰ κατὰ τόπον ἔθνη ὑποκεισθαι
πάντα τῷ τῶν Ῥωμαίων πατριάρχει, καὶ ὡς ὁ μέγας προφήτης
διώρισεν τῇ τῆς ἰδίας αὐτοῦ παλάμης σφραγιῶδι, ἣν ἡμῖν δέδωκε

նեց. «Ես այդ մասին որոշակի չգիտեմ: Բայց, ճիշտն ասած, հայերը հույներին նեղացնում են, փողի ուժով ձեռք են բերել, ինչ ուզեցել են»: Երկու պատճառ կար, որ ստիպում էր էկոնոմիկն ձևացնել իր անտեղյակությունը: Առաջինը, որպեսզի չկասկածվի, թե մեր կողմից նա կաշառված է, բացի այդ, նա չգիտեր կուսակալի տրամադրվածությունը: Եվ երկրորդ, որպեսզի ինչ-որ բան իմացած լինելով, անկարելին պահանջի: Նա գիտեր, որ ծայրաստիճան չքավոր մարդիկ ենք, ողորմությամբ ենք ապրուստ հայթայթում: Դրանից էլ ահա իրեն անտեղյակ ձևացրեց, իբր ինքը այդ վեճի մասին բազմաթիվ իմացողներից մեկն է միայն և վաղուց գիտե՝ ում կողմն է արդարությունը: Ահա այսպես է մարդու սուր միտքը և ճշմարիտ եզրակացությունը: Ինչ-որ խոչընդոտ կանխազգալով՝ հնարքներով և խորամանկություններով, առանց դա զգալու նա մի ճանապարհից մի այլն է ուղղորդում անարդար վարվել ցանկացողների գործերը:

41. Ամեն ինչ ահա նախապատրաստված էր, բոլոր մարդիկ խնդրի շուրջն էին արտահայտվում, երբ մենք՝ դիմում տվողներս, կուսակալի ատյանում որոշեցինք հանգամանորեն հայտնել՝ ո՞րն է մեր հանդեպ կատարված անարդարությունը: Ներկայացրինք հետևյալ դիմումը. «Ամենափառավորյալ, մեծագույն, ամենաողորմած տեր: Աստված անվտանգ և անվնաս պահպանի լքո իշխանությունը: Մենք՝ Կոստանդնուպոլսի և Երուսաղեմի հույների պատրիարքներս և բարձր հոգևորականներս, քահանաներս և վանականներս, մնացյալ հպատակ ժողովուրդս, Ձեր մեծության ստրուկներս, հայտնում ենք, որ ինչպես հաղորդում են պատմական երկերը, Մոհամմեդի՝ Մեդինայից Մեկկա փախուստից տասնհինգ տարի անց Երուսաղեմը գրաված խատաբի որդի Օմերի օրոք Երուսաղեմի այն ժամանակվա պատրիարք Սոփրոնիոսը երազ տեսնելով, իր հպատակներով զնաց Ձիթենյաց լեռը և քաղաքի բանալիները հանձնեց: Օմերն իր ձեռամբ մագաղաթի վրա գրված հրովարտակ շնորհեց, որը մինչև օրս պահվում է մեզ մոտ: Նրանում գրված է, թե բոլոր եկեղեցիները, այդ թվում և Երուսաղեմի ուխտատեղիները, ենթակա են հույների պատրիարքին, վրացիները, հաբեշները, ֆրանկները,

διαλαμβάνουσαν τοὺς Ῥωμαίους περιποιεῖσθαι τε καὶ περιθάλπει-
σθαι· ἐφ' ᾧ δὴ καὶ τὸ τοῦ Ὁμερ θέσπισμα διαφυλάττεσθαι παρὰ
τῶν βασιλευσάων ἐφεξῆς μελλόντων· ἀραῖς καὶ τοῦτο κατησφαλιστο,
καὶ τοὺς ὁπώσποτε ἀθετήσοντας ἀναθέματι παραδεδώκε. Μετὰ
6 ἡε τοῦτον οἱ βασιλεῖς Αἰγύπτου χρηματίσαντες, κατὰ τὸ ῥηθὲν
τοῦ Ὁμερ θέσπισμα ὀρισμοὺς διαφόρους δεδώκασιν, ὅσπερ καὶ
μέχρι τοῦ νῦν ταῖς ἡμετέραις διατηροῦνται χειροῖ. Μετὰ τούτους
δὲ ἐπὶ τοῦ τὴν βασιλεύουσαν τήνδε χειρωσαμένου πόλιν σουλτάν
Μεχμέτη, ἐν ἔτει ὀκτακοσιοστῶ ἐξηκοστῶ πρώτῳ (1456—1457),
10 ὁ τῶν Ἱεροσολύμων πατριάρχης Ἀθανάσιος τῷ αὐτοκρατορικῷ κράτει
πρέσβεις ἀποστείλας ἐκ τε τοῦ μοναχικοῦ καὶ λαϊκοῦ τάγματος
ἐπέδειξεν αὐτῷ τὸ τε τοῦ Μωάμεθ μετὰ παλάμης σφραγισθὲν
θέσπισμα καὶ τὸν τοῦ Ὁμερ ἀκτιναμέν, καὶ τοὺς τῶν τῆς Αἰγύ-
πτου βασιλέων ὀρισμοὺς. Τούτων οὖν ἐπιδειχθέντων ὁ ῥηθὲς
15 σουλτάν Μεχμέτης τούτοις ἐπόμενος δεδωρῆται αὐταῖς ὀρισμὸν
μετὰ ἰδιογράφου ἐπιβεβαιώσεως· ἐπεκύρωσε δὲ τὸ τῶν Γεωργια-
νῶν μοναστήριον τὸ ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἁγίου Ἰακώβου τιμώμενον,
περὶ οὗ νῦν οἱ Ἀρμένιοι διαφέρονται· τούτων δὲ τὸν ὀρισμὸν ἰδίᾳ
χειρὶ ἐβεβαίωσε τὰς παλαμναιοτάτας· ἀρὰς ἐπιγράφας, ὡς πᾶς ὁ
20 ἀθετήσων εἴη ὑπόδικος τῷ αἰωνίῳ ἀναθέματι. Καὶ τόνδε τὸν
τοῦ ῥηθέντος βασιλέως ὀρισμὸν ταῖς ἡμετέραις κατέχομεν χειροῖν·
Ἦν δὲ τῷ ἐνακοσιοστῶ εἰκοστῶ τρίτῳ ἔτει (1517) τοῦ σουλτάν
Σελήμη, μετὰ τὸ τὴν Αἴγυπτον λαβεῖν καὶ τὴν Ἱερουσαλήμ χει-
ρῶσασθαι παραγεκῶσθαι λέγεται τὸν τότε πατριάρχην Ἀτάλαν κα-
25 λούμενον μετὰ τε τῶν ὑποκειμένων καὶ μοναχῶν καὶ τὴν προσήκουσαν
αὐτῷ ἀποδόνα προσκύνησιν παραδεδωκέναι τὰς κλεῖς ἀμαχητὶ
καὶ παραστήσαι τὰ ἅπερ ἔσχον ἀποδεικτικὰ γράμματα· ἔνθεν τοι
καὶ αὐτὸς ἐδωρῆσατο αὐτοῖς ὀρισμὸν ἰδίᾳ ἐπιβεβαιωμένον ἐπιγραφῆ
κατὰ τοὺς προτέρους δοθέντα καὶ οὕτω διαλαμβάνοντα· ὅτι τὸ τοῦ
30 ἁγίου Ἰακώβου μοναστήριον ἐν τῇ τῶν Ῥωμαίων εἶναι ἐξουσία καὶ
τὸν τούτων πατριάρχην πρῶτον εἶναι· τῶν ἄλλων χριστιανῶν, καὶ
εἴ τινα τῶν Ἀβρυσινῶν τεθῆναι συμβαίη, τὴν τούτου περιουσίαν
καὶ τοὺς ὑποκειμένους αὐτῷ τόπους ὑπὸ τὴν τοῦ πατριάρχου τῶν

ղպտիները, ասորիները, հայերը, հակոբիկները, մեստորականները, մարոնիտները և մնացած տեղերի համայնքները ենթակա են հույների պատրիարքին: Մեծ մարգարեն հրովարտակն իր ափով կնքեց և հանձնեց մեզ: Նրանում ասված է. «Ամիրածեշտ է հոգալ և խնամել հույներին, Օմերի հրովարտակը ապագայում թագավորողները պահպանեն»: Այն նա հավաստեց անեծքներով և երբևիցե խախտողներին բանադրեց: Նրանից հետո Եգիպտոսում թագավորածները⁷⁶, Օմերի վերոհիշյալ հրովարտակի հիման վրա, տարբեր որոշումներ կայացրին, որոնք ցայսօր մեզ մոտ են: Նրանցից հետո թագավորանիստ այս քաղաքը գրաված սուլթան Մեհմետի օրոք, ութ հարյուր վաթսուներեկ (1456-1457) թվականին, Երուսաղեմի պատրիարք Աթանասիոսը, կայսեր մոտ վանական դասից և աշխարհականներից բաղկացած պատվիրակներ ուղարկեց, ովքեր ցույց տվեցին նրան և՛ Մոհամմեդի՝ իր ափով կնքված հրովարտակը, և՛ Օմերի *ակտի-նանեմ*⁷⁷, և՛ Եգիպտոսի թագավորների որոշումները: Այդ բոլորը ցույց տրվելուց հետո հիշյալ սուլթան Մեհմետը, դրանց հիման վրա, իր ձեռամբ վավերացված որոշում շնորհեց: Նա վավերացրեց նաև Սուրբ Զակոբի անվամբ պատվովոլ վրացիների վանքը, որի շուրջ այժմ հայերը վիճում են: Այդ որոշման տակ իր ձեռամբ ամենասարսափելի անեծքներ ավելացրեց նաև նրա նկատմամբ՝ ով դա խախտի, թող ենթակա լինի հավիտենական նզովքի: Հիշյալ թագավորի որոշումը մեր ձեռքում է գտնվում: Իսկ ինը հարյուր քսաներեքերորդ թվականին (1517) սուլթան Սելիմը Եգիպտոսի գրավումից և Երուսաղեմն առնելուց հետո, պատմում են, նրան, իր ենթակաների, վանականների հետ հանդիպեց այն ժամանակվա պատրիարք Ատտալան⁷⁸, և ընդունված ծնրադրությունից հետո կամովին նրան հանձնեց [քաղաքի] բանալիները, նրան ներկայացրեց իրենց ունեցած փաստաթղթերը: Նա իր հերթին, ըստ նախկինների կողմից տրված և նույն բովանդակությամբ սեփական ձեռամբ ստորագրված որոշում ընծայաբերեց, համաձայն որի Սուրբ Զակոբի վանքը հույների իրավասության տակ է, որ իրենց պատրիարքը քրիստո-

Ῥωμαίων εἶναι ἐξουσίαν, ἔτι δὲ καὶ τὰ δοθέντα θεσπίσματα κατέ-
χειν τοὺς Ῥωμαίους, μηδενὸς ὁπώσποτε τολμήσαντος ἀφελεῖν.
Ἰδια δὲ χειρὶ καὶ ταῦτα γράφει: "ὅς ἂν ποτε ἄλλως ποιήσας
ἐναντιωθῆσεται καὶ ἀνέλη τούτους, τῷ τοῦ Θεοῦ ὑποπέσειε ἕξει".
Ἔστι δὲ καὶ τότε τὸ τοῦ βασιλέως θέσπισμα ταῖς ἡμετέραις 6
χερσὶ. Τούτου δὲ τοῦ βασιλέως τεθνηκότος, ἐν ἔτει ἐνακοσιοστῷ
τριακοστῷ τρίτῳ (1526) ὁ υἱὸς αὐτοῦ σουλτάν Σουλεϊμάνης
τὴν βασιλείαν διαδεξάμενος θέσπισμα βασιλικὸν ἐδωρήσατο, τῷ τε
τοῦ Ὅμηρ ἀκτιναμε καὶ ταῖς λοιπαῖς τῶν πρὸ αὐτοῦ βασιλευσάν-
των ἐπάμενος ἀποφάσεις, διαλαμβάνον ὡς πᾶσαι αἱ ἐκκλησίαι καὶ 10
μοναστήρια καὶ οἱ ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῶν Ἱεροσολύμων προσκυνητοὶ
τόποι, οἳ τε Ἀβυσινοὶ Κόπται καὶ Σύροι καὶ πάντες αὐτῶν οἳ
τόποι ὑπὸ τὴν δεσποτείαν εἰσὶ τοῦ ῥηθέντος πατριάρχου, τοῦτον
δὲ καὶ πρῶτον εἶναι πάντων τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις χριστιανικῶν
ἔθνῶν ἐν πᾶσαις ταῖς λιτανείαις καὶ περιηγήσεσι. Καὶ ἰδιοχέρῳ 15
αὐτοῦ γραφῇ τοιαῦτα ἐθεσπίσατο: "ὅς ἂν ποτε πρὸς ἀνάίρεσιν
ταύτης κινηθεῖ τῆς ἀποφάσεως, τῇ τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ προφήτου
αὐτοῦ ὑποπέσειεν ὀργῇ". Καὶ τότε τὸ βασιλικὸν θέσπισμα ταῖς
ἡμετέραις φυλάττεται χερσίν. Ἐν ἔτει δὲ χιλιοστῷ τεσσαρακοστῷ
τετάρτῳ (1634), ἐπὶ τῆς τοῦ σουλτάν Μουράτῃ βασιλείας, ἀπὸ 20
Περσίας ἀνεφάνη τις Γοργόρης τοῦνομα ἔχων μεθ' αὐτοῦ καὶ τινες
τῶν Ἀρμενίων· ἔλεγε δὲ αὐτός: "οἱ Κόπται καὶ Ἀβυσινοὶ
εἰσὶν ὑπὸ τὴν ἡμετέραν δεσποτείαν", καὶ οὐ μόνον τοῦτο ἀλλὰ
καὶ ἀγωγὴν ἐποίησε προκατασκευάσας ψευδῆ τινα τῆς κρίσεως
γράμματα. Διῶρισται δὲ κριθῆναι ἡμᾶς ἐπὶ τῶν δύο γενικῶν κρι- 26
τῶν Ἀπτιουλάχ-ἐφέντη καὶ Νούχ-ἐφέντη, καὶ θεωρηθῆναι ἡμῶν
καὶ τῶν Ἀρμενίων τὰ γράμματα ἐν τῷ βασιλικῷ κριτηρίῳ καὶ
ἀναγορὰν γενέσθαι ἐκ τε τοῦ ὑπάτου καὶ τῶν κριτῶν. Γενομένης
δὲ τῆς κρίσεως ταυτησί, τὰ τῶν Ἀρμενίων γράμματα ψευδῆ
ἐδείχθησαν, ἀληθῆ δὲ τὰ ἡμέτερα· ἔνθεν τοι καὶ ἀναγορὰ ἔχ τε 30
τοῦ ὑπάτου καὶ τῶν κριτῶν ἐγένετο, πρὸς τούτοις δὲ καὶ ἐξ ἀμ-
φοτέρων τῶν κριτῶν ἀπόδειξις ταυτησί τῆς ἀληθείας ἡμῶν δέδο-
ται. Μετὰ δὲ τοῦτο ὁ ῥηθεὶς βασιλεὺς ἐν τῷ βασιλικῷ αὐτοῦ

նյաների մյուս [պատրիարքներից] առաջինն է, որ հաբեշներից որևիցե մեկի մահվան դեպքում նրա ունեցվածքը և նրան ենթակա վայրերը հույների պատրիարքի իրավասության ներքո են, բացի այդ, ոչ ոք երբևիցե չհանդգնի նրանից խլել: Նա իր ձեռամբ գրեց և հետևյալը. «Եթե երբևիցե մեկը այլ կերպ գործելով հակադրվի սրանց և լուծարի, Աստծո թրի տակ անցնի»: Թագավորի այս հրովարտակը ևս մեր ձեռքում է: Ինը հարյուր երեսուներեք թվին (1526), այս թագավորի մահից հետո, նրա որդի սուլթան Սուլեյմանը թագավորությունը ժառանգելով, Օմերի *ակտինամեն* և իրենից առաջ թագավորածների որոշումներին հետևելով, մեզ թագավորական հրովարտակ շնորհեց, որում ասված է, թե բոլոր եկեղեցիներն ու վանքերը, Երուսաղեմի ներսում և դրսում գտնվող ուխտատեղիները, հաբեշները, ղպտիները և ասորիները, նրանց բոլոր վայրերը գտնվում են հիշյալ պատրիարքի իրավասության ներքո, նա է առաջինը Երուսաղեմի բոլոր քրիստոնյա համայնքների, առաջինը՝ թափորների և շրջագայությունների ժամանակ: Եվ նա իր ձեռամբ հետևյալը կարգադրեց. «Ով երբևիցե այս որոշման դեմ հանդես գա, Աստծո և նրա մարգարեի ցասմանը հանդիպի»: Այս հրովարտակը ևս մեզ մոտ է գտնվում: Հազար քառասունչորս թվականին (1634), սուլթան Մուրադի թագավորության օրոք, Պարսկաստանից հայտնվեց Ղորղոր անունով մեկը, որի հետ էին մի քանի հայեր: Նա ասում էր, թե «ղպտիներն ու ասորիները գտնվում են մեր իրավասության ներքո»: Եվ դա բոլորը չէ: Նա հայց էլ ներկայացրեց՝ նախապատրաստած ունենալով կեղծ դատավճիռներ: Որոշվեց երկու գլխավոր դատավորների կողմից մեզ քննության ենթարկել, այն է՝ Աբդուլահ-էֆենդիի և Նուխ-էֆենդիի կողմից, մեր և հայերի փաստաթղթերը թագավորական ատյանում ստուգման ենթարկվեն և կուսակալի, դատավորների կողմից զեկույց ներկայացվի: Քննությունը կայացավ և պարզվեց, որ հայերի փաստաթղթերը կեղծ են, իսկ մերինները՝ վավերական: Դրա վրա իրենց հերթին կուսակալն ու դատավորները զեկույց կազմեցին, բացի այդ, սույն ճշմարտության վերաբերյալ

κριτηρίῳ ἀπεφώνητο ὅτι "ψεύστας φανέντας τοὺς Ἀρμενίους, ὡς ἐκ τοῦ ἔτους δεδήλωται, φονευθῆναι τοὺς πταίσαντας". Κατὰ τοῦτον δὲ τὸν περὶ ταύτης τῆς ὑποθέσεως δοθέντα ὄρισμόν, καὶ τὸν Ἀμπαζᾶ-πασᾶν βοηθὸν ὄντα τοῖς Ἀρμενίοις διεχρήσατο καὶ 5 πολλοὺς ἄλλους τῶν Ἀρμενίων ἐπικεκώρωται δὲ καὶ αὐδὶς τὰ δηλωθέντα ἔθνη καὶ τοὺς τόπους αὐτῶν καὶ τὰ προσκυνήματα καὶ τὰς ἐκκλησίας καὶ τὰ μοναστήρια τῶ τῶν Ῥωμαίων πατριάρχη ὑποκεῖσθαι, τοῦτον τε πρῶτον εἶναι τῶν ἄλλων πάντων ἔθνῶν καὶ εἰ γε μετέπειτα ἀποδείξει τις εὐρεθῆ περὶ ταύτης τῆς ὑποθέσεως 10 τοῖς Ἀρμενίοις, λαμβάνεσθαι τε καὶ τῶ βασιλικῷ ἀποπέμπεσθαι κράτει. Τοῦτο δὲ τὸ βασιλικὸν θεσπισμα καὶ ἡ τῆς κρίσεως ἀπόφασις ἢ κατὰ νόμους δοθεῖσα, καὶ ἡ τοῦ ὑπάτου ἀναφορά, ταῖς ἡμετέραις τηρεῖται χερσίν. Ἐν ἔτει δὲ χιλιοστῶ ἐξηκοστῶ ἐβδόμῳ (1656) ἐπὶ τῆς τοῦ σουλτάν Μεχμέτη βασιλείας οἱ Ἀρμένιοι 15 πεπλασμένην τινὰ ὡς ἐκ τῆς κρίσεως κατασκευάσαντες ἀπόφασιν, κατ' αὐτὴν λαθραίως καὶ ὄρισμόν ἔλαβον. Μετὰ δὲ τοῦτο προσετάγησαν οἱ οὗο γενικοὶ κριταὶ ἐν τῷ ὑπερτάτῳ κριτηρίῳ ὅπως κρίνωσι περὶ ταύτης τῆς ὑποθέσεως· οἱ δὲ ἰδόντες τὰς τῶν Ἀρμενίων ἀποδείξεις ψευδεῖς ταύτας ἐγνώσαν· οὐ μὴν δὲ ἀλλὰ καὶ 20 ἀναφορὰν ποιησάμενοι ἐκ τε αὐτῶν καὶ ἐκ τοῦ ὑπάτου, καὶ νομικὴν ἀπόφασιν ἐδεδώκεσαν ὅτι οἱ Χαμπέσιοι Ἰβήρης Κόπται καὶ Σόροι ὑποκειμένοι εἰσι τοῖς Ῥωμαίοις καὶ ὡς αὐτοὶ ἄρχουσι τῶν ῤηθέντων ἔθνῶν καὶ τῶν τόπων αὐτῶν, καὶ ἔτι τὴν περὶ ταύτης τῆς ὑποθέσεως ἀγωγὴν μηκέτι ἀκούεσθαι, κατὰ δὲ τὸν τοῦ Ὅμερ 25 ἀκτιναμέν καὶ τὸν τοῦ σουλτάν Σελήμη ὄρισμόν ταῦτα πάντα ἐνεργεῖσθαι καὶ τοὺς Ἀρμένιους μηκέτι ἐνοχλεῖν· διατηρεῖται δὲ ἐν ἡμῖν καὶ αὐτός ὁ βασιλικὸς ὄρισμός. Ἔχοντες τοίνυν ἡμεῖς τοὺς διαληφθέντας τούτους βασιλικούς ὄρισμούς, οὓσπερ οἱ παρελθόντες βασιλεῖς ἰδιογράφοις σφραγίσιν ἡμῖν δεδώρηται, καὶ παντάπασιν 30 ἀδίκον ὄν ἀναρεῖσθαι τε τούτους καὶ μεταβάλλεσθαι, τῶν δὲ Ἀρμενίων ψευδοῦ ἀναφορὰν ποιησαμένων καὶ τινὰς πεπλασμένας ἀποδείξεις συσκευασάντων καὶ τρόπον τινὰ τῶ τῶν ἐπισκόπων κάλφα ὁμοφωνησάντων· — οὗτος γὰρ ἐναντίον τῆς ἀληθείας τὰς ἐν τῷ

մեզ հաստատական ընծեռեցին և երկու դատավորները: Այնուհետև հիշյալ թագավորն իր թագավորական ատյանում հանդես եկավ և ասաց. «Ինչպես ստույգ պարզվեց, հայերը խաբեբա դուրս եկան, ուստի մեղավորները մահապատժի ենթարկվեն»: Սույն խնդրի վերաբերյալ տրված այս որոշմամբ հայերին օժանդակած Աբազա-փաշային էլ, ապա և բազում այլ հայերի նա սպանել տվեց: Վերստին հաստատվեց, որ հիշյալ համայնքները, նրանց վայրերը, ուխտատեղիները, եկեղեցիներն ու վանքերը հույների պատրիարքին են ենթակա, նա է բոլոր մնացած համայնքների գլխավորը: Եթե ապագայում սույն խնդրի շուրջ հայերի մոտ որևէ ապացույց հայտնվի, այն վերցվի և թագավորական իշխանությանն ուղարկվի: Արդ, թագավորական սույն հրովարտակը, օրինական կարգով ստացված դատական վճիռը, կուսակալի զեկույցը մեզ մոտ են պահվում: Հազար վաթսունյոթ թվականին (1656), սուլթան Մեհմետի թագավորության օրոք, հայերը դատական մի կեղծ վճիռ հորինեցին, որի հիման վրա ծածուկ որոշում էլ ստացան: Դրանից հետո երկու գլխավոր դատավորները հրաման ստացան սույն խնդիրը քննության ենթարկել գերագույն դատարանում: Նրանք, ուսումնասիրելով հայոց ապացույցները, դրանք կեղծ գտան: Դեռ ավելին, նրանք և՛ իրենց, և՛ կուսակալի անունով իրավական վճիռ հանեցին, համաձայն որի հաբեշները, վրացիները, ղպտիներն ու ասորիները հույներին են ենթակա, և քանի որ նրանք իշխում են հիշյալ համայնքների և նրանց վայրերի վրա, այսուհետև սույն խնդրի վերաբերյալ հայոց քննության չառնվի, ապա ամեն ինչ կատարվի ըստ Օմերի *ակտինամեի* և սուլթան Սելիմի որոշման, և հայերն այլևս նեղություն չպատճառեն: Թագավորական այս որոշումը ևս մեզ մոտ է պահված: Մեր ձեռքում ունենք ահա թագավորական այս որոշումները, որոնք անցյալի թագավորներն իրենց կնիքներով կնքված՝ մեզ են շնորհել, հետևաբար դրանք չեղյալ հայտարարելը և փոփոխության ենթարկելը միանգամայն անարդար է: Հայերը, վերադիտողների *կալֆայի* համաձայնությամբ, մի կեղծ զեկույց սարքեցին, շինծու ապացույցներ մոգո-

τοῦ Κωνσταντινουπόλεως πατριάρχου τῶν Ῥωμαίων περιεχομένης
συνθήκας μπερατίφ ὀρισμοῦ ἄνευ βασιλικοῦ ἐξαγαγῶν τῷ τῶν
Ἀρμενίων μπερατίφ ἐπέδθηκεν, ἐκτός δὲ τούτου καὶ τοὺς Ἀβυσι-
νοὺς Κόπτας τε καὶ Σύρους τοὺς ἐν τῷ τοῦ τῶν Ἱεροσολύμων
πατριάρχου μπερατίφ ὑποκειμένους ὄντας, ὡς δῆλον ἐκ τε πα- 5
λαιῶν καὶ νέων μπερατίων τοῖς Ῥωμαίοις ὑποτελεῖν (δεδωκεν
οὗτος ταῖς τῶν Ἀρμενίων χερσὶ σημεῖωμα ἐκ τοῦ κώδικος δια-
λαμβάνον ὡς οὐ περιέχεται τούτο ἐν τῷ τοῦ τῶν Ῥωμαίων πα-
τριάρχου μπερατίφ)· ἔτι δὲ ἀπέξεσε τὰ γεγραμμένα σημεῖώματα
ἡμῶν ἐν τοῖς βασιλικῶς κώδιξι, καὶ ἀντ' αὐτῶν ἄλλα ἐπεκύρωσεν, 10
ὡς οἱ Ἀρμένιοι ἠβούλοντο· καὶ οὕτως ἄνευ εὐθύτητος φασὶ τῇ
τοῦ ἁγίου φωτὸς ἡμέρα τὸν τῶν Ἀρμενίων πατριάρχην μετὰ τοῦ
πατριάρχου τῶν Ῥωμαίων ἅμα εἰσέρχεσθαι ἐν τῷ ἁγίῳ τάφῳ,
τοὺς τε Χαμπεσίους Κόπτας τε καὶ Σύρους καὶ τὰ τούτων προσκυ-
νήματα ὑποτελῆ εἶναι τοῖς Ἀρμενίοις, τὸ τε τοῦ ἁγίου Ἰακώβου 15
μοναστήριον ἐν ᾧ περ κατώκουν ἐνοικίῳ, αὐτῶν εἶναι φασί, καὶ τοιου-
τοτρόπως ἀδικῶς ὀρισμὸν παρελάβον βασιλικῇ χειρὶ ἐπικυρωμένον
καὶ παντὶ τῷ γένει ἡμῶν ἀδικία οὐχ ἢ τυχοῦσα ἐγένετο, τῶν τε
ὑπαρχόντων βλάβη καὶ τῆς τάξεως ἀνατροπὴ — καὶ δὴ ὑπὲρ
αὐτοῦ τοῦ θεοῦ ὀνόματος καὶ τῆς ζωῆς τῆς πολυχρονίου τοῦ γα- 20
ληνοτάτου καὶ γενναιοτάτου βασιλέως ἡμῶν δεόμεθα ἔλεος γενέσθαι
τοῖς ὑπηκόοις τοῖςδε σοῖς δούλοις, καὶ τὰς ἄσπερ ἔχομεν ἀπο-
δειξεῖς βασιλικὰς τὰς περὶ τῆς βηθείσης ὑποθέσεως διαλαμβανού-
σας, οὐσας δὲ ταῖς ἡμετέραις χερσίν, ὡς ἁγίας τε καὶ ἀληθεῖς
κριθῆναι, τὸ δὲ τοῦ ὀρισμοῦ πεπλασμένον σημεῖωμα, ὅπερ διὰ 25
ψευδοῦς ἀναφορᾶς ἐξήγαγον οἱ Ἀρμένιοι, ἐξαλειφθῆναι, τὴν δὲ
τούτων ἀγωγὴν παντάπασιν μὴ εἰσακουέσθαι, ἡμῖν δὲ δοθῆναι καὶ
αὐδὶς ἱερὸν ὀρισμὸν ἰδιογράφῳ βασιλικῷ ἐπικυρωμένον. Οὕτω
δεόμενοι αἰτούμεν τὸν μετὰ δωρεᾶς ὀρισμὸν καὶ τὸ ἔλεος παρὰ
τοῦ βασιλικοῦ κράτους καὶ τῆς ὑμετέρας ἐξοχότητος”.

42. Καὶ ταῦτα μὲν περιεῖχεν ἡ ἡμετέρα ἀναφορά, ἦν τινα
ὁ μέγας ἐυνέθετο ἐρμηνεὺς κύριος Ἀλεξάνδρος, συνετώτατα ἅμα
καὶ ἀληθέστατα· ἅμα γὰρ ἦμεν παρὰ τὸν οἶκον αὐτοῦ ἔχοντες

նեցին: *Կալֆան*, ի հեճուկս ճշմարտության, Կոստանդնուպոլսի հույների պատրիարքի *բերատում*⁷⁹ նշված առկա համաձայնությունները, առանց թագավորական թույլտվության, հանեց և մտցրեց հայոց *բերատի* մեջ: Բացի այդ, նա հաբեշներին, ղպտիներին և ասորիներին, ովքեր ըստ Երուսաղեմի [հույն] պատրիարքի *բերատի* ենթակա էին վերջինիս, դա հայտնի է և՛ հին, և՛ նոր *բերատներից*, նրանք ենթակա են հույներին: Նա հայերին տվեց օրենսգրքից հանված մի մակագրություն, որի համաձայն հույների *բերատում* նման բան գոյություն չունի: Նաև ջնջեց թագավորական օրենսգրքերում մեր մասին արձանագրված մակագրությունները և դրանց փոխարեն ուրիշները վավերացրեց, ըստ հայերի ցանկացածի: Եվ այսպես, անիրավացիորեն պնդում են, թե սուրբ լույսի օրը հայոց պատրիարքը և հունաց պատրիարքը Սուրբ Գերեզմանը միասին են մուտք գործում, իսկ հաբեշները, ղպտիներն ու ասորիները, նրանց ուխտատեղիները ենթակա են հայերին: Սուրբ Յակոբի վանքը, որում բնակվում էին վարձակալությամբ, ասում են, թե իրենց է պատկանում, և այդ ձևով անիրավի թագավորական ձեռամբ վավերացված որոշում ստացան, որը մեր համայն ազգի համար անասելի անարդարություն, ունեցվածքի վնաս և կարգուկանոնի ոտնահարում էր: Ուստի, հանուն քո՝ մեր ամենախաղաղասեր և արիագույն թագավորի սուրբ անվան ու երկարակեցության, խնդրում ենք՝ քո հպատակների՝ ծառաների նկատմամբ ողորմածություն ցուցաբերվի, և հիշյալ խնդրին վերաբերող մեր ձեռքում եղած թագավորական ապացույցները համարվեն արդար ու վավերական, իսկ որոշման սարքած մակագրությունը, որն անհիմն ցուցմունքով հանեցին հայերը, ջնջվի, նրանց հայցը ամենևին քննության չենթարկվի, իսկ մեզ վերստին տրվի թագավորի ձեռամբ վավերացված սրբազան որոշում: Այս պաղատանքով խնդրում ենք ընծեռել մեզ որոշում, ինչպես նաև թագավորական իշխանության և ձերդ մեծության ողորմածությունը»:

42. Մեր զեկույցն ահա այդ էր բովանդակում: Այն շատ խոհեմ ու ճշմարտագույնս կազմել էր թարգման մեծն Ալեքսանդրոսը: Երբ եղանք նրա տանը, մեզ հետ էինք տարել և մի օսման-

καὶ τινὰ ὀθωμανόν· γραμματικὸς δὲ ἦν οὗτος τῷ ἔρμηνεϊ. Ἀνε-
γίνωσκε δὲ μετὰ πολλῆς σκέψεώς τε καὶ συνέσεως ἕκαστον τῶν
βασιλικῶν ὀρισμῶν, εἶθ' οὕτως τῷ γραφεῖ ὑπηγόρευεν ἀπὸ πρώτης
μέχρις ἑνάτης τῆς νυκτὸς ὥρας. Καὶ οὐ μέχρι τούτου ἠρκέσθη·
5 οὐ γὰρ σοφὸν τὸ μόνῃ τῇ ἰδίᾳ αὐτοῦ συνέσει τὸν ἄνδρα ἐρείδε-
σθαι, ἀλλὰ καὶ ἄλλοις κριτικωτέροις τε καὶ περὶ τούτου δεινότεροις
ἐνδεξασθαι καὶ τὴν τούτων γνώμην λαβεῖν· ἄλλο γὰρ τὸ συνθεῖ-
ναι καὶ ἄλλο τὸ συνταθειμένον διορθώσασθαι. Ἐνεδεξάτο τοίνυν
ταυτηνί τὴν ἀναφορὰν τῷ μπεϊλικιτζῆ-ἐφέντῃ πρώτῳ, ἄνδρ' σοφῷ
10 καὶ τριβὴν ἔχοντι ταῖς περὶ τὰς κρίσεις καὶ τὸ κράτος ὑποθέσειν,
ἐν πολλοῖς ἐκ νέου ὑπουργήσαντι ἀνώμασι, τραφέντι ὁμοῦ καὶ
ἐγγηράσαντι — ἴν' οὕτως εἶπω — ἐπὶ τοῖς τοιοῦτοις. Ταύτην τοί-
νυν ἰδὼν τὴν ἀναφορὰν καὶ τὸ τῆς συνθέσεως γλαφυρὸν καὶ τὸ
κατὰ τάξιν προῖόν ὑπερηγάσατο. Τούτου δὲ τὴν γνώμην λαβὼν,
15 τὰς τε βασιλικὰς ἀποδείξεις τε καὶ ὀρισμοὺς πάντας ἐνδεξάμενος
καὶ ἐπιβεβαιωθεὶς τῷ δικαίῳ καὶ ὅτι γε ἡμετέρα ἐστὶν ἡ νίκη
πληροφορηθεὶς, τῷ ῥηθέντι φιλοδικαίῳ οἰκονόμῳ ὡς πρὸς ἀληθῆ καὶ
ἀσφαλῆ βάσανον πάντων ἐφάνέρωσε τὴν ἀναφορὰν. Ἦν δ' ἐν
τούτοις πᾶσι κοπιῶν καὶ τῶν προεστῶν γουνάρεων τις Ζαφείρης
20 καλούμενος, διορισθεὶς ἐπὶ τούτῳ παρὰ παντὸς τοῦ ρουφετίου
αὐτῶν ἐπιστάτης· τοῦτο γὰρ τὸ ρουφετίον ἀνέκαθεν ὑπὲρ τοῦ τῶν
Ἱεροσολύμων θρόνου καὶ μέχρις αἵματος ἀγωνίζεται. Οὗτος τοίνυν
διὰ τε τὸν τῆς ἐπιστασίας διορισμὸν καὶ διὰ τὸν τῆς εὐσεβείας
διάπυρον ζῆλον ἰσχυρὸν καὶ μεθ' ἡμέραν ἄγων τε καὶ φέρων τὰ
25 γράμματα ἀπὸ τῆς τοῦ ὑπάτου ἀδλῆς πρὸς ἡμᾶς, καὶ ἀφ' ἡμῶν
αὐθις πρὸς τὴν ἀδλῆν, πολλάκις τοῖς ἐναντίοις συνεπλέκετο
μετὰ πολλοῦ τοῦ ἀγῶνος καὶ τοῦ ζήλου, οὐ μόνον τοῖς Ἀρμενίοις
ἀλλὰ καὶ τοῖς ἡμετέροις· ἦσαν γὰρ καὶ πνευ τῶν ἡμετέρων τὰ
ἐκείνων πρεσβεύοντες. Τρόπῳ οὖν οὐκ οἶδα τίνοι φερόμενοι· οἷς
30 μὲν αὐτοὶ ἔλεγον, τὸ τῆς νίκης ἀμφίβολου δεδιετόμενοι καὶ τὴν
ἡμετέραν ἐνδεικνύοντες λογίζόμενοι καὶ τὸν ἐκείνοις ἀφειδῶς δαπανώμε-
νον χρυσόν· ὡς δὲ τῇ ἀληθείᾳ ἐδόκει καὶ τοῖς συνετωτέροις ἐκρί-
νετο, τὸ παλίντροφον τῆς τύχης ὑποτοπάζοντες καὶ τὴν ἰδίαν

ցու: Նա թարգմանի գրագիրն էր, որ խորաթափանց և խոհեմությամբ ընթերցում էր յուրաքանչյուր թագավորական որոշումը, ապա թելադրում գրագրին՝ առաջինից մինչև գիշերվա իններորդ ժամը: Նա այդքանով չբավարարվեց, այրի համար ողջամիտ չէր գուտ իր խոհականությամբ պաշտպանել, անհրաժեշտ էր ցույց տալ նաև ավելի քննական միտք ունեցող և տվյալ հարցում ավելի հմուտ մարդկանց, նրանց կարծիքն իմանալ, քանզի կազմելը մի բան է, կազմածն ուղղելը՝ այլ: Այսպիսով, նա սույն զեկույցը ցույց տվեց նախ *բելլիկջի-էֆենդիիմ*⁸⁰, իմաստուն, դատական և պետական խնդիրներում փորձ ունեցող մեկի, որ երիտասարդ հասակից բազում պաշտոններ էր վարել, այսպես ասած՝ նման պաշտոններում սնված և ծերացած մեկին: Ծանոթանալով զեկույցին՝ նա հիացավ զեղեցիկ շարադրամքով և խոր մտածվածությամբ: Ստանալով նրա կարծիքը՝ ցույց տվեց նաև թագավորական բոլոր ապացույցներն ու որոշումները, համոզվեց գործի արդարությանը և վստահ մեր հաղթանակին, հիշյալ արդարասեր էկոնոմին՝ ճշմարիտ և ամեն ինչում վստահելի մարդու, ներկայացրեց զեկույցը: Այդ ընթացքում աշխատանք էր կատարում և աղերսագիրների գլխավորներից մեկը, անունը՝ Ջաֆիրիս, այդ գործում նա նշանակվել էր որպես համայն *ռուֆեթի*⁸¹ վերակացու: Այս *ռուֆեթը* ի սկզբանե ամտի Երուսաղեմի [հունաց] աթոռի համար մարտնչում է մինչև մահ: Վերակացու նշանակվելու առթիվ և բարեպաշտության հանդեպ տածած բոցավառ եռանդով նա օրուգիշեր կուսակալի ատյանից մեզ էր բերում փաստաթղթերը, մեր մոտից էլ՝ դարձյալ ատյանը տանում: Այդ ընթացքում նա եռանդագին մեծ կռիվ էր տալիս ոչ միայն հայերի դեմ, այլև մերայինների: Վերջիններից ոմանք նրանց էին համախոհ: Ինձ հայտնի չէ՝ ինչից դրդված: Ինչպես իրենք էին պատճառաբանում, վախենալով գործի հաջողության անորոշությունից և աչքի առաջ ունենալով մեր չքավորությունն ու նրանց (հայերի) կողմից անխնա ծախսվող ոսկին: Ինչ որ ծիշտ է, և այդպես էին դատում առավել խոհեմ մարդիկ: Նրանք ճակատագրի հեղիեղուկ լինելը նկատի ունեին և սեփական գոյության մասին կանխավ մտածելով՝ ոսկին պղնձի հետ չէին փո-

σύστασιν προνοούμενοι, χρύσεια οὐ χαλκείων ἀλλὰ τούναντίον ἀνταλ-
λαττόμενοι. Ἐνταῦθεν καὶ χρόνου συνέβη τριβή, ὡς προείρηται.

43. Τέλος δ' οὖν διὰ πολλῶν οὕτω δοκιμασθείσης τῆς ἀνα-
φορᾶς καὶ εὐλόγου κριθείσης, δοθῆναι τῷ ὑπατικῷ ἔδοξε βήματι.
Ταύτην τοίνυν λαβόντες ἡμεῖς ἀντιγραφῆναι ἠδωκάμεν, καὶ ἀντι- 5
γράφαντες τῇ ἱεράᾳ συνόδῳ προύβαλομεν. Ἦν δὲ ἐν τῷ τότε
πατριάρχῃς ὁ ἀπὸ Πάτμου Νεόφυτος, ἀνὴρ ζήλω πίστεως· τε καὶ
ἡθῶν χρηστότητι οὐδενὸς τῶν τότε δεύτερος, ἐξ ἀπαλῶν ὀνόχων
τῇ ἐκκλησίᾳ ὑπουργήσας, πρῶτον μὲν Τυρουλῶν ἐπίσκοπος, εἶτα
μητροπολίτης Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας καὶ μετὰ τοῦτο πα- 10
τριάρχῃς Κωνσταντινουπόλεως προβιβασθείς, ἀπᾶς καὶ δις ἀπο-
ποιησάμενος, πλήν—τῆς θείας προνοίας οὕτως οἰκονομησάσης—
ἀποφυγεῖν μὴ δυνάμενος· ὅς καὶ ἐν τῇ παρουσίᾳ ὑποδέσσει προ-
θυμίαν οὐ τὴν τυχοῦσαν κατὰ τὸ ἐφ' ἑαυτὸν ἐνεδείξατο. Μετὰ γάρ
τὸ ἀναγκασθῆναι τὴν ἀναφορὰν συνοδικῶς ὑπὸ τοῦ γενικοῦ ἔρμη- 15
νέως, καὶ πολλῶν περὶ τούτου λόγων προβληθέντων περὶ τῆς εἰς
τὸ ὑπατικὸν βῆμα δόσεως, ἐγνωσται μὲν σφραγισθῆναι τῶν
τε πατριαρχῶν καὶ ἀρχιερέων ταῖς σφραγῖται, δοθῆναι δὲ τῷ
ὑπάτῳ ὑπὸ τινων διορισθέντων ἀρχιερέων τε καὶ ἱερέων.
Ἐσφραγίσθη τοίνυν ἡ ἀναφορὰ παρὰ πάντων καὶ διορίσθησαν 20
ἐπὶ τὸ ὑπατικὸν παραγενέσθαι ἐκ μὲν τῆς συνόδου ὁ μητροπολί-
της Πισιδίας Κοσμᾶς καὶ τινες τῶν ἱερομονάχων, ἐξ ἡμῶν δ' ἐγὼ
καὶ ὁ Σεβαστείας Ἀβράμιοι καὶ τινες τῶν ἱερομονάχων. Ἀπήλ-
θομεν οὖν καὶ ὥρας μηκέτι οὔσης προσεμένομεν ἅπαντες ἐν τινι
τόπῳ τὴν ἐπὶ τὸ βῆμα τοῦ ὑπάτου ἔξοδον. Ἐν τούτῳ ἐλήλυθε 25
καὶ τις τῶν τοῦ γενικοῦ ἔρμηνέως δούλων καλῶν με πρὸς αὐτόν·
παραγενομένου δὲ μου ἀνήλθομεν ἄμφω ἐς τὸ βῆμα. Ἴνα δὲ
ἀκώλυτος ᾗ ἡμῖν ἡ προσμονὴ παρὰ τῶν τοῦ βήματος φυλάκων
τε καὶ εὐταξίων, προσήγαγε με τῷ τῶν Ἰαουσαίων ἀρχηγῷ καὶ
παρέστησε πρὸς οὓς ὑποτονθούσας· ὁ δὲ τῶν Ἰαουσαίων ἐνὶ πα- 30
ραδοῦς με καθέζεσθαι προσέταξε καὶ οὕστινας βουλομένη ἀναγα-
γεῖν ἐπὶ τὸ βῆμα ἤρατο. Καὶ ἀνήλθον τῇ ἐκείνου κελευσει πάν-
τες οἱ μετ' ἐμοῦ, πλήν τινων· οὐ γὰρ σύνηθες ὀχλῶδες πλήθος

խանակում, այլ ընդհակառակը: Ահա դրա վրա շատ ժամանակ վատնվեց, ինչպես ասվեց վերևում:

43. Ձեկույցը, վերջապես, շատերի կողմից քննարկվելուց և նրանց հավանությանն արժանանալուց հետո որոշվեց ներկայացնել կուսակալի ատյանին: Նախապես այն տվեցինք արտագրելու, ապա ներկայացրինք սրբազան սինոդին: Այն ժամանակվա պատրիարքը Պատմոսից սերող Նեոփիտոսն էր⁸² ժամանակի ոչ մեկին չգիջող, հավատքի հարցում նախանձախնդիր, ազնիվ բարքերի տեր անձնավորություն, մանուկ հասակից եկեղեցուն ծառայած: Նախ և առաջ Տիրուլոեսի⁸³ եպիսկոպոսն էր, ապա՝ Կապադովկիայի Կեսարիայի մետրոպոլիտը, որից հետո դարձավ Կոստանդնուպոլսի պատրիարք: Թեպետև մեկ-երկու անգամ փորձեց հրաժարվել, բայց քանի որ այդպես էր որոշել սուրբ նախախնամությունը, չկարողացավ խույս տալ: Մեզ հուզող ներկա հարցում նա հնարավորին չափ մեծ ջանասիրություն ցուցաբերեց: Երբ զեկույցը գլխավոր թարգմանի կողմից ընթերցվեց սինոդում, կուսակալի ատյանին այն ներկայացնելու վերաբերյալ շատերը ելույթ ունեցան: Որոշվեց պատրիարքների և բարձր հոգևորականների կնիքներով կնքել, այդ գործի համար նշանակված բարձր հոգևորականների և քահանաների կողմից ներկայացնել կուսակալին: Բոլորը զեկույցը կնքեցին, և որոշվեց՝ կուսակալին ներկայանան սինոդից Պիսիդիայի⁸⁴ մետրոպոլիտ Կոզման և քահանա ձեռնադրված վանականներից ոմանք, իսկ մերայիններից՝ ես, Սեբաստիայի Աբրամիոսը և քահանա ձեռնադրված վանականներից ոմանք: Մենք գնացինք, և քանի որ դեռ կանուխ էր, բոլորս սպասեցինք մի տեղում, որ տանում էր դեպի կուսակալի ատյանը: Այդ միջոցին եկավ և գլխավոր թարգմանի ծառաներից մեկը և ինձ իր մոտ կանչեց: Ես գնացի մոտը, և երկուսով բարձրացանք ատյանը: Որպեսզի մեր սպասելը ատյանի մոտ գտնվող պահակներից և կարգը պահպանողներից անարգել լինի, նա ինձ տարավ *չավուշների* պետի մոտ և նրա ականջին փսփսալով՝ ինձ ներկայացրեց: Նա ինձ հանձնեց *չավուշներից* մեկին, հրամայեց նստել և հարցրեց՝ որո՞նց եմ ուզում ներկայացնել ատյանին: Նրա հրամանով ինձ հետ եղողները, բացի մի քանի հոգուց, բարձ-

ἀνέναι πρὸς τὸ βῆμα. Προσεμένομεν τοίνυν μέχρι τινὸς καθή-
μενοι, ὁ δὲ τζαούσις ἐζήτει τὴν ἀναφορὰν λαβεῖν. Ἐγὼ ἐδε-
δίειν μήπως λαβῶν ἀποδράσει καὶ δοῦναι οὐκ ἔθελον. Τέλος
ἀπῆλθομεν καὶ αὐθις ἐν τῷ τῶν τζαουσίων προσεστῶτι καὶ προσ-
5 ἔταξεν αὐτῷ μὴ ἐνοχλεῖν, ἰδίᾳ δὲ χειρὶ μόνους ἡμᾶς δοῦναι
τὴν ἀναφορὰν.

44. Ἐξῆλθε γοῦν καὶ ὁ ὑπατος μετὰ τῆς συνήθους προ-
πομπῆς τε καὶ δορυφορίας, καὶ προφημισθεὶς ὡς ἔθος ἐκάθισεν
ἐπὶ τοῦ βήματος τῇ συνήθει τάξει, ὄντων περὶ αὐτὸν τοῦ τε τῆς
10 Πόλεως κριτοῦ τοῦ Γ'αλατᾶ καὶ Σκούταρι. Πρῶτον τοίνυν αἱ ἐκείσε
οὔσαι γυναῖκες ἐδεδώκεσαν τὰς ἀναφορὰς αὐτῶν (σύνηθες τὸ
τοιούτον τοῖς Ὀθωμανοῖς πρῶτας τὰς γυναῖκας διδοῦναι τὰς ἀνα-
φορὰς). Δοθεισῶν τοίνυν τῶν γυναικείων ἀναφορῶν καὶ τινων ἄλ-
λων, ἐξῆλθομεν καὶ ἡμεῖς μετὰ τοῦ τζαουσίου τοῦ προσταχθέντος
15 σὺν ἡμῖν εἶναι· παρήγγελο δὲ ἡμῖν τῷ δευτέρῳ τεσκερετζῆ δι-
δοῦναι τὴν ἀναφορὰν, ἐπ' ἀριστερᾶ ἵσταμένῳ τοῦ ὑπάτου· τούτῳ
γὰρ παρηγγεληθὲ λαβεῖν τὴν ἀναφορὰν τῷ τεσκερετζῆ, ὃ δὲ ἀνέγνω
ταύτην· μετὰ δὲ τὴν ἀνάγνωσιν ἤρετό με ὁ ὑπατος, εἴ γε ταῦτα
τὰ ἐν τῇ ἀναφορᾷ σημειούμενα ἐγένετο ποτε ὑπὸ τοῖς Ἀρμενίοις.
20 Ἀποφαιμένου δὲ μου καὶ προσλιπαρήσαντος μετὰ δακρύων, εἰπόν-
τος τε ὅτι ἀνέκαθεν μὲν ὑφ' ἡμῖν ἦν, ἐπὶ δὲ τῆς τοῦ Ἀλῆ-πασᾶ
ὑπατείας οὐ μόνον τοῦτο ἐπεποιήκεσαν τὸ δεῖν ἄλλὰ καὶ τὰ ἐν
τοῖς βασιλικῶς κώδιξιν ὄντα ἡμῶν ἀπέξεσαν παλαιὰ σημειώματα,
γυμνοὺς ἡμᾶς καὶ κατὰ πάντας ἐρήμους ἀπολιπόντες, "μὴ κλαῖε"
26 ἔφη ὁ ὑπατος· "ἔγνω ἔγὼ σαφῶς τὸ ἀδίκημα καὶ ταῦτα πάντα
εὗρήσω, ὑμεῖς δὲ ἐφησυχάσατε". Ἐγραψε δὲ ὁ ὑπατος ἐπὶ τῆς
ἀναφορᾶς "τῶν δεδομένων ὁρισμῶν ἐξελθεῖν τὴν περίληψιν". Λα-
βῶν δὲ ὁ τζαούσις τὴν ἀναφορὰν οὕτως ἐπιγεγραμμένην ἀπῆλθε
πρὸς τὸν τῶν ἐπισκόπων κάλφον ζητήσων τὴν προσταχθεῖσαν τῶν
30 ὁρισμῶν περίληψιν. Ἀναγνοῦς δὲ τὴν ἀναφορὰν, εἰδὼς τε τὸν
παρ' αὐτοῦ γεγονότα θόλον καὶ τὸ ἴδιον ὄνομα ἰδὼν ἐν τῇ ἀνα-
φορᾷ γεγραμμένον, δειλιᾶν ἤρξατο· οὐ γὰρ μικρὸν τοιαῦτα ἐν
τοῖς βασιλικῶς δοκίμεισθαι κώδιξιν. Ἀλλὰ καὶ ὡς ὑπέγραψε μὲν

րացան: Ընդունված չէ ամբոխային բազմությամբ ատյան բարձրանալ: Որոշ ժամանակ մենք նստած մնացինք, իսկ *չավուշը* պահանջեց զեկույցը: Ես վախեցա, թերևս նա այն վերցնելով՝ հանկարծ կփախչի, և չուզեցի տալ: Ի վերջո մի անգամ ևս գնացինք *չավուշների* պետի մոտ, ով նրան հրամայեց ինձ չանհագստացնել և կարգադրեց, որպեսզի միայն մենք զեկույցը մեր ձեռքով ներկայացնենք:

44. Ընդունված շքախմբով ու թիկնապահներով եկավ և կուսակալը, հայտարարվեց, և ընդունված կարգի համաձայն բազմեց ամբիոնում: Նրա մոտն էին Կոստանդնուպոլսի, Ղալատիայի և Սկյուդարի դատավորները: Ամենից առաջ այնտեղ գտնվող կանայք իրենց դիմումները ներկայացրին: Այդպես է ընդունված օսմանցիների մոտ, որ կանայք են ամենից առաջ ներկայացնում դիմումներ: Երբ տրվեցին և ուրիշ ոմանց դիմումները, անցանք մենք՝ *չավուշի* հետ, ում որ հրամայված էր մեզ հետ լինել: Մեզ կարգադրված էր դիմումը ներկայացնել երկրորդ *թեզքերիջիիմ*⁶⁵, նրան, ով կանգնած էր կուսակալից ձախ: *Թեզքերիջիին* էր հանձնարարված ստանալ դիմումը, նա էլ ընթերցեց այն: Ընթերցումից հետո կուսակալն ինձ հարցրեց՝ ինչ որ նշված է դիմումի մեջ երբևիցե հայերի կողմից տեղի ունեցե՞լ է: Ես պատասխանեցի, արտասվալից պաղատեցի, ասացի, որ ի սկզբանե անտի մեզ էին ենթակա, իսկ Ալի-փաշայի կուսակալության օրոք նրանք մեր գլխին ոչ միայն այդպիսի փորձանք բերեցին, այլև թագավորական օրենսգրքերի՝ մեզ վերաբերող հին մակագրությունները ջնջեցին, մեզ մերկ ու ամայի թողեցին: Կուսակալն ասաց. « Լաց մի՛ եղիր, ես պարզեցի տեղի ունեցած անարդարությունը և այդ բոլորը երես են հանելու: Դուք հանգիստ մնացեք»: Կուսակալը դիմումի վրա մակագրեց. «Շարադրել տրված որոշումների բովանդակությունը»: *Չավուշն* առնելով այդպիսի մակագրությամբ դիմումը՝ գնաց վերադիտողների *կալֆայի* մոտ՝ պահանջելու որոշումների հրահանգված բովանդակությունը: *Կալֆան*, ընթերցելով դիմումը, նկատեց իր կողմից կատարված խարդախությունը, դիմումի վրա գրված իր անունը և սարսափահար եղավ: Փոքր արարք չէ թագավորական

τὴν ζητηθεῖσαν περίληψιν, καιρὸν δὲ μὴ ἀναμείνας μεταπέμψαστον μητροπολίτην Ἡρακλείας τὸν ἀπὸ Λέρνης Γεράσιμον, μηνύσας αὐτῷ ταχὺ εἰσεῖν· ἀποδηήσκει γὰρ ἐκ τοῦ περιέχοντος αὐτὸν φόβου. Ἀπῆλθεν οὖν πρὸς αὐτὸν ὁ Ἡρακλείας, ἤρξατο δὲ προσκλαίεσθαι τε καὶ προσλιπαρεῖν ἀκούσιον εἶναι τὸ πρᾶγμα σηκπτό- 5
μενος, προστεταγμένου ὄντος αὐτῷ ὑπὸ τοῦ προῦπατεύσαντος τοῦτο ποιῆσαι καὶ τὴν προσταγὴν ἐγγραφὸν ἔλεγεν ἔχειν. Τούτων τοιγαροῦν οὕτω γεγονότων ἐφεξῆς ἔγνω προσδραμεῖν καὶ τῷ οἰκονόμῳ καὶ ὅσα περ ἔχει δίκαια ἀπαγγεῖλαι τε καὶ δεηθῆναι, δεδιώς μὴ τι τῶν ἀτόπων αὐτῷ ἐπιπέσῃ, ἄλλα τε πολλά καὶ τὸ βίαιον δικαιο- 10
λογοῦμενος. Ἄερα μέντοι γε ὀρέων μάτην ἐπόνει παρά πάντων διωκόμενος· ἐν τούτῳ δὲ εὔρε καὶ τὸν προρρηθέντα ἐκ γουναρέων Ζαφείρη, ᾧ καὶ προσεκλαίετο· ὃ δὲ πρὸς αὐτὸν ἀπεκρίνατο "τοῦτο ἐπὶ σοὶ κεῖται τοῦ φόβου τε ἐλευθερωθῆναι καὶ ἡμᾶς τοῦ πόνου ἀπαλλάξασθαι, διὰ μόνης ἐξαγωγῆς τε καὶ εἰσα- 15
γωγῆς τῶν ὧν παρεχάραξάς τε καὶ ἀπέξεας σημειωμάτων". Ταῦτα τοίνυν ἀκούσας ἀπῆλθε πρὸς τὸν οἰκονόμον καὶ μόνος ψευδῆ τὰ τῶν Ἀρμενίων πάντα μεμαρτύρηκεν. Ἐξελθὼν δὲ τὴν ἐπὶ τοῦ οἰκονόμου μαρτυρίαν καὶ τοῖς ἡμετέροις ἔφη.

45. Ἐν τούτῳ δὲ καὶ ἄλλας ἐγράψαμεν ἀναφορὰς ὁμοίας τῇ 20
ἐπὶ τοῦ ὑπατικοῦ βήματος δεδομένη εἰς τε τὸν σέχ-ισλάμη τοῦς τῆς Ρούμελης καὶ Ἀνατολῆς κριτάς καὶ εἰς τὸν τῆς Βασιλευούσης κριτὴν. Καὶ τὸν μὲν σέχ-ισλάμη οὐκ οἶδ' ὅπως προκατελάβοντο οἱ Ἀρμενιοὶ, ὡς μὲν τινες λέγουσι χρήμασιν, ὡς δ' ἄλλοι—ὅπερ καὶ βεβαιότερον—διὰ τινος τῶν οἰκείων φετφά-ἐμίνη 25
τὸ ἀξίωμα, τὴν κλήσιν δὲ Καλίλ-ἐφέντη· οὗτος γὰρ ἐπὶ τῇ προτέρᾳ τῶν Ἀρμενίων ἀγωγῇ συνείργησε τὰ μέγιστα τοῖς Ἀρμενίοις· ὅθεν ἔξ ἐκεῖνον παρεβόηθει τοῖς Ἀρμενίοις. Ἀναφανδὸν μὴ δυνάμενος δὲ ἔπεισε τὸν σέχ-ισλάμη, ἄνδρα πρεσβύτην καὶ τοῖς μέλεσι καὶ ταῖς αἰσθήσεσιν ἀσθενοῦντα, πιστεῦσαι τῶν Ἀρμε- 80
νίων εἶναι τὸ δίκαιον, ἔτι δὲ καὶ ὅτι περὶ πίστεως (χριστιανῶν) οὐσης τῆς ἀγωγῆς ἀνόσιον εἶναι τοῦς ἐπὶ τηλικούτῳ ἀξίωματι μίγνυσθαι· πάντας γὰρ ὄντας τοῦ αὐτοῦ σεβάσματος, τοὺς αὐτοὺς καὶ

օրենսգրքերում նման կեղծիքներ թույլ տալը: Այդուհանդերձ նա գրի առավ պահանջված բովանդակությունը, առանց հապաղելու կանչեց ծագումով Լեռնեից Յերակլիայի⁸⁶ մետրոպոլիտ Գերասիմոսին, որ նա իր մոտ շտապի, որովհետև իրեն համակած վախից մահամերձ է: Յերակլիայի մետրոպոլիտը գնաց նրա մոտ, վերադիտողների *կալֆան* նրա ներկայությամբ սկսեց ողբալ ու պաղատել, պատճառաբանել, թե տեղի ունեցածը իր կամքով չի կատարված, այլ իրեն հրամայել էր նախկին կուսակալը, իսկ նրա գրավոր կարգադրությունն իր մոտ է: Այս բուլղորից հետո նա որոշեց դիմել նաև էկոնոմին՝ արդարանալու և պաղատելու, քանզի վախենում էր, հանկարծ իր զլխին փորձանք կգա: Նա այլ շատ բան էլ ասաց, պատճառաբանեց, որ դա կատարվել է հարկադրաբար: Սակայն նա ջուր էր ծեծում և զուր ջանքեր թափում, քանի որ ամեն ինչ իր դեմ էր: Այդ ընթացքում նա գտավ և աղերսագիրներից Ջաֆիրիոսին, որին ևս աղաչանքով դիմեց: Վերջինս նրան պատասխանեց. «Վախից քո պրծնելը և մեզ էլ հոգսից ազատելը քեզ է վերաբերում, մնում է միայն կեղծածո՞ւ և ջնջածո՞ւ մակագրությունները հանել և ներառել»: Լսելով դա՝ նա գնաց էկոնոմի մոտ և ինքնաբերաբար վկայեց, որ հայերի ամեն ինչը կեղծ է: Դուրս գալով՝ էկոնոմին վկայածը մերայիններին էլ խոստովանեց:

45. Այդ միջոցին մենք այլ դիմումներ էլ գրեցինք, կուսակալական ատյանում ներկայացվածի նմանները՝ ուղղված *շեյխ-խալամի*⁸⁷, Ռումելիի և Անադոլուի դատավորներին և Մայրաքաղաքի դատավորին: Յայերը, չգիտեմ ինչպես, *շեյխ-խալամի* մոտ մեզանից առաջ եղան, ինչպես ոմանք ասում են՝ դրամով, կամ ուրիշները, ինչը ավելի հավանական է, իրենց կողմնակիցներից մեկի՝ *Ֆետֆա-եմինի*⁸⁸ պաշտոնը վարող, անունը՝ Խալիլ-էֆենդիի միջոցով: Յայոց առաջին հայցի ժամանակ նա հայերին շատ օգնեց: Ահա [դրամի] սիրույն նա հայերին օգնում էր: Քանի որ բացահայտ գործել չէր կարող, այդուհանդերձ նա *շեյխ-խալամի*՝ մի ծեր, մարմնով ու զգայարաններով հիվանդ մարդու կարողացավ հավատացնել, որ արդարությունը հայոց կողմն է, բացի այդ, քանի որ հայքը [քրիստոնյա] կրոնը դավանողներին է վերաբերում, պղծալի է բարձր պաշտոնի տեր մարդուն նման

ἐπὶ πάνιν εἶναι. Οὕτω τοῖνυν πεπεισμένον ὄντα τὸν σὲχ ἰσλάμη
δεινὸν ἦν μεταβαλεῖν· εὐρομεν μέντοι γε τινὰ τῶν οἰκείων αὐτῷ
Μπακλ-ἐφέντην καλούμενον, δι' οὗ τὴν ἀναφορὰν δεδώκαμεν. Ἀνα-
γνωσθείσης δὲ τῆς ἀναφορᾶς οὐδὲν ἄλλο ἀπεκρίνατο εἰμὴ ὅτι
5 "ὁμεῖς τε καὶ οἱ Ἀρμένιοι ἀφότεροι ἐν ἑστῇ καὶ ὑποτελεῖς τῷ
βασίλει· πρὸς ἀλλήλους εἰρηνεύσατε". Καὶ παρὰ μὲν τοῦ σὲχ-
ισλάμη τοιαύτην λαβόντες τὴν ἀπολογίαν ἔγνωμεν προκατειλημμέ-
νον εἶναι· κακέϊθεν προσδραμεῖν ἔγνωμεν τοῖς κριταῖς Ῥούμελης
καὶ Ἀνατολῆς καὶ ἀναφορᾶς δοῦναι κακέϊνοις, οὓς καὶ ἀδιαφόρους
10 εὐρομεν, "ὅπου ἂν ἦ τὸ δίκαιον" εἰπόντες "ἔχει καὶ δοθήσε-
ται". Ὁ δὲ τῆς Βασιλευούσης κριτῆς, ἄτε νουνεχῆς ἀνὴρ καὶ
τάς φρένας βαθύς καὶ ἀδαυροδόκητος ἐπὶ τῷ δικαίῳ, εὐθὺς μὲν
ἀναγνοὺς οὐκ ἐνεῶσκεν, ἀλλὰ πρῶτον μὲν ἐνίστατο περὶ τῶν χρόνων
τῆς τῶν Ἱεροσολύμων ἀλώσεως καὶ τῆς Μωαμετικῆς φυγῆς καὶ
15 τοῦ Ὁμερ διαχωρισμοῦ· ὡς δὲ καὶ ταῦτα σεσαφηνίσται τε καὶ
ἐξευκρίνηται, ἐπὶ τὴν "Ῥωμαῖος" ἀνδίστατο λέξιν τὴν γὰρ ταύ-
της παραγωγὴν ἀπὸ τῆς πρεσβυτέρας παρήγαγε Ῥώμης, ἔνθεν
τοὶ καὶ "ἀρμόζειν μάλιστα τοῖς Λατίνοις" ἔλεγε "τὸν τοῦ Ὁμερ
ἀκτιναμέν, οὐχὶ δὲ ἡμῖν". Ἐν ταύτῃ δὲ τῇ ἀντιστάσει ὁ προρρη-
20 θεις μητροπολίτης Ἡρακλείας ἀπεκρίνατο "ταῦτα μὲν ἀληθῆ
μέχρι τῆς τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου βασιλείας· ἐν γὰρ τῇ πρε-
σβυτέρᾳ Ῥώμῃ τότε ἦν τὰ βασίλεια· τοῦ δὲ Κωνσταντίνου ἀπὸ
Ῥώμης εἰς Βυζάντιον τὸ βασίλειον μετακομίσαντος καὶ τοῦτο ἐν
ἑπτὰ λόφοις ἐκτείναντός τε καὶ τείχεσιν ὄχυρός περιφράξαντος,
25 ἐνεῦθεν καὶ τὸ ὄνομα μετενήνεκται μετὰ τοιαύτης μέντοι γε
προσθήκης "Νέαν Ῥώμην" καλεῖσθαι τε καὶ φημιλεσθαι καὶ τὰ
δευτερεῖα τῆς πρεσβυτέρας ἔχειν Ῥώμης. Ἐκτοτε τοῖνυν Ῥω-
μαίους συνέβη καλεῖσθαι ἡμᾶς καὶ τὸν ἐρ' ἡμᾶς βασιλεύοντα αὐ-
τοκράτορά τε καὶ βασιλέα Ῥωμαίων ἐπιγράφεσθαι τε καὶ ὑπογρά-
30 φεσθαι". Ἐκ τούτων τοῖνυν πληροφορηθεὶς μετὰ προσοχῆς ἀνέγνω
τὴν ἀναφορὰν καὶ τὸ δίκαιον γνοὺς ὡς ἐφακτὸν ἐβοήθει ἡμῖν.
46. Ὀλίγων δὲ παρελθουσῶν (ἡμερῶν) συλλογὴν τῶν ἐγκρι-
των κριτῶν ὁ ὑπάτος ποιῆσαι ἐσκέπετο ἐπὶ τῇ τῆς ὑποδέσεως

գործերին խառնվել: Վիճող կողմերը նույն կրոնն են դավանում, թող ամեն ինչն էլ նրանք որոշեն: *Շեյխ-խալամն* ահա այդպես էր հավատացած, ուստի նրան վերափոխելը բարդ էր: Մենք գտանք և Բաքի-էֆենդի անունով նրա մտերիմներից մեկին, որի միջոցով ներկայացրինք դիմումը: Երբ դիմումն ընթերցվեց, նա ուրիշ բան չասաց, այլ միայն, թե «Երկուսդ էլ՝ դուք և հայերը, մեկն եք [քրիստոնյա] և թագավորի հպատակները: Ուստի միմյանց հետ հաշտվեք»: *Շեյխ-խալամից* նման պատասխան ստացած՝ մեզ պարզ դարձավ, թե նա արդեն կաշառված է: Ուստի որոշեցինք առանց հապաղման դիմել Ռուսելիի և Անադոլուի դատավորներին և նրանց էլ դիմումներ ներկայացնել, բայց գործին անտարբեր գտանք նրանց: Նրանք ասացին. «Ում կողմն է արդարությունը, այնտեղ էլ տրվի»: Իսկ Մայրաքաղաքի դատավորը՝ խոհեմ ու խորագիտակ, արդարությամբ վերաբերող հարցերում անկաշառ մի անձնավորություն, ընթերցեց, բայց մեկից չարձագանքեց, այլ ամենից առաջ խնդիրն ուզեց պարզաբանել Երուսաղեմի առման, Սոհամեդի փախուստի և Օմերի ժամանակվա համայնքների բաժանման տարիներից սկսած: Երբ այդ բոլորը նրան հասու և պարզ եղան, նա դեմ առավ «հոռոմ»⁸⁹ բառին: Նա գտնում էր, որ բառը ծագում է Ավագ Հռոմից, ուստի «Օմերի *աքտինամեն* ավելի ճիշտ վերաբերում է լատիներին, քան ձեզ»: Նման առարկությամբ Հերակլիայի վերոհիշյալ մետրոպոլիտը պատասխանեց. «Դա ճշմարիտ է մինչև Մեծն Կոստանդնի թագավորությունը, քանի որ արքունիքն այն ժամանակ Հռոմում էր գտնվում: Իսկ Կոստանդինը թագավորությունը Հռոմից Բյուզանդիոն տեղափոխեց, այն յոթ բլուրների վրա տարածեց, ամուր պարիսպներով շրջապատեց և անվանումը փոփոխեց, «Նոր Հռոմ» կոչեց ու հռչակեց, իսկ Ավագ Հռոմը նա երկրորդ տեղը դասեց: Ահա այդ ժամանակից սկսած մենք հռոմայեցի (հոռոմ) կոչվեցինք, իսկ մեր վրա թագավորոլն սկսեց իրեն հռոմայեցիների կայսր և թագավոր մակագրել և ստորագրել»: Այս բոլորին տեղյակ դառնալով՝ նա ուշադիր ընթերցեց դիմումը և ճշմարիտն իմանալով՝ հնարավորին չափ մեզ էր օգնում:

46. Մի քանի օր անց կուսակալը թագավորի հրամանով, թերևս սեփական նախաձեռնությամբ, մտածում էր անվանի դա-

ταυτησι ἐξετάσει, εἴτε βασιλικῆ ἐπιταγῇ εἴτε καὶ μόνος αὐτὸς ἀποφηνάμενος. Ἔγνωνται δὲ τοῦτο τοιῶσδε. Οἱ Ἀρμένιοι ἰδόντες βτι διὰ χρημάτων οὐδὲν κατορθοῦται, δεῖν ἔγνωσαν δι' ἀναφορᾶς πείραν λαβεῖν τῆς τοῦ ὑπάτου γνώμης· ἐδεδώκεσαν δὲ τοιάνδε ἀναφορὰν καθ' ὁδὸν τῷ ὑπάτῳ, ὅτι "Ἡμεῖς χριθέντες τε καὶ 5 δικαιοθέντες καὶ βασιλικῷ ἐπιτάγματι ἐπιστηριχθέντες σκοπὸν εἶχομεν διὰ ἱκετηρίου ἀναφορᾶς αἰτῆσαι τινα τῶν βασιλικῶν δούλων ἐπὶ τῷ εἰς Ἱεροσόλυμα ἀπελθεῖν καὶ παραδοῦναι ἡμῖν ὅσα περ τὰ βασιλικὰ διαλαμβάνουσιν ἐπιτάγματα· νῦν δὲ ἠκηκόαμεν ὅτι οἱ Ῥωμαῖοι ἀναφορὰν δεδώκασι καὶ λόγοις ἀπατηλοῖς πείσαι 10 ἐπιχειροῦσιν ἡμᾶς καὶ ἀνατρέψαι τὰ καλῶς δεδομένα ἡμῖν. Διὸ θεόμεθα μὴ προσέχειν τοῖς παρ' αὐτῶν λεγομένοις, ἀλλὰ κατὰ τοὺς πρότερον δοθέντας ὁρισμοὺς παρασχεῖν ἡμῖν ἓνα τῶν τῆς βασιλικῆς αὐλῆς δούλων ἐπὶ βεβαιώσει τῶν καλῶς καὶ δικαίως γεγεννημένων βασιλικῶν ἀποφάσεων". Ταύτην τοίνυν γεγραφότις 15 τὴν ἀναφορὰν δεδώκασι τῷ ὑπάτῳ ἐξίοντι τοῦ ὑπατικοῦ πλοίου. Λαβὼν δὲ ὁ ὑπάτος τὴν ἀναφορὰν καὶ μηδὲ ἀναγνώνας ἀνασχόμενος ἀπελθὼν εἰς τὸ ὑπατεῖον τῷ οἰκονόμῳ ἀπέστειλεν· ὁ δὲ τὸ μηχανήμα ἐνοήσας τοὺς Ἀρμένιους μετεπέμψατο, καὶ ἱκανῶς ἐλέγξας τε καὶ ἐπιτιμῆσας ἀπεπεμψεν ἐπισιπῶν "ὕμεες δοκεῖτε 20 μηδεμίαν εἶναι τὴν σκευωρίαν ταυτηνὴ καὶ ἀπάτην, ἣν ὑμεῖς πεποιθήκατε. Γινώσκετε οὖν ὡς αὕτη ἡ ὑπόθεσις θεωρητέα ἐστὶ τοῖς τῶν κριτῶν ἐγκρίτοις, οὓς ὑμεῖς οὐκ οἴδατε, ἐπὶ τοῦ ὑπατικοῦ βήματος· οὕτω δεδογμένον τῷ βασιλεῖ. Ἐφροσχάσατε οὖν, ἵνα τὰ χεῖρω ἀποφύγητε". Ταῦτα τοίνυν ἀκηκοότες οἱ Ἀρμένιοι 25 ἔγνωσαν τὴν δίκην διὰ βασιλικῶ ὁρισμοῦ ἐκκαλέσασθαι εἰ δυνατὸν ἐπὶ τὸν μουφτήν — τοῦτον γὰρ προκαταλαβόντες ἦσαν, ὡς προδεδήλωται—εἰ δὲ μή, ἐπὶ τὸν τῆς Ρούμελης κριτὴν, ἐλπίζοντες ἐπὶ τὸν τούτου βασιε-ἐφέντην Καργάν-Ζαντιέ τοῦπικλήν καλούμενον· αὐτος γὰρ ἱκανῶς δεδέχασται ἐπὶ τῆς τοῦ Ἀλη-πασᾶ 30 ὑπατείας, ὅτε τοὺς ὁρισμοὺς οἱ Ἀρμένιοι ἐπεποιθήκασαν, καίτοι γε ἀγνοῶν τὸ δίκαιον, μηδενὸς ὄντος τοῦ ἀντικρινομένου. Ἄλλ' οὖν γε ἐθάρρουν ἐπὶ τούτῳ, καίτοι γε ἐν τοιαύτῃ τάξει τῶν κρι-

տավորների ժողով գումարել՝ ծագած խնդիրը քննարկելու: Դա այս կերպ իմացվեց: Հայերը համոզված, որ փողով ոչ մի հաջողության հասնել հնարավոր չէ, մտածեցին դիմումի միջոցով մակաբերել կուսակալի կարծիքը: Գանապարհին կուսակալին հետևյալ բովանդակությամբ մի դիմում ներկայացրին, թե. «Մենք հարցաքննվեցինք և արդարացվեցինք և քանի որ թագավորական հրամանագրով էլ հավաստագրվեցինք, մտադիր էինք աղերսագրով խնդրել, որ թագավորական ժառանգության մեկը երուսաղեմ ուղարկվի և ընծեռնի մեզ վերաբերող թագավորական հրամանագրերը: Այժմ իմացանք, հույները դիմում են ներկայացրել և պատիր խոսքերով փորձում են ձեզ համոզել՝ չեղյալ հայտարարելու մեզ տրված դրական որոշումները: Ուստի խնդրում ենք նրանց ասածներին ուշադրություն չդարձնել և, ըստ անցյալում տրված որոշումների, մեզ տրամադրել թագավորական արքունիքի աշխատողներից մեկին՝ հաստատելու համար բարեղեպ ու արդար ձևակերպված թագավորական որոշումները»: Գրավոր այդ դիմումը տվեցին կուսակալական մակից իջած կուսակալին: Կուսակալը վերցրեց դիմումը, անգամ չցանկացավ այն ընթերցել, այլ այն կուսակալության էկոնոմին ուղարկեց: Վերջինս, խորամանկությամբ հասու, կանչեց հայերին և խիստ պարսավելով ու կշտամբելով՝ ճամփու դրեց, ասելով. «Դուք կարծում եք, որ ձեր կատարած այս գեղծարարությունն ու խաբեությունը դատարկ բան է: Իմացե՛ք, որ սույն խնդիրը կուսակալի ատյանում է քննարկվելու ձեզ համար անծանոթ անվանի դատավորների կողմից: Այդպես է որոշել թագավորը: Ուստի հանգիստ մնացե՛ք, որպեսզի ավելի վատից խուսափե՛ք»: Հայերը լսելով դա՝ որոշեցին, եթե հնարավոր է, թագավորական որոշմամբ դատը *մուֆթիին* փոխանցել: Ինչպես վերևում ասվեց, նրան նախօրոք առել էին, հակառակ դեպքում գործը փոխանցել Ռումելիի դատավորին՝ իրենց հույսը կապելով նրա Կարդան-զադե անունով *վաքիե-էֆենդիի* հետ: Ալի-փաշայի կուսակալության ժամանակ նա բավականին կաշառվել էր, դա այն ժամանակ էր, երբ հայերը որոշումներ սարքեցին: Հնարավոր է, նա ճշմարտությանն անտեղյակ էր, քանզի իրենց ընդդիմադիր գոյություն չունեցողներ, բայց և այնպես նրա հետ [հայերը]

τῶν ὄντι· τὸ γὰρ τοῦ βασιε-ἐφάντη ἀζώμα παρὰ τοῖς ὀθωμαν-
κοῖς κριταῖς μέγα ἐστίν, ὡς ἐπαναλαμβάνοντος τῶν κρινομένων τὰ
δίκαια καὶ ἀποσημειούμενου ὅσα περ ἕκαστος τῶν διαδικαζομέ-
νων προφέρει, τοὺς τε μάρτυρας καὶ τὸν τρόπον τῆς μαρτυρίας
5 αὐτῶν, ἔτι δὲ τὴν τῶν μαρτυρησάντων ἐξέτασιν. Καὶ πάντα τὰ
τῇ νομικῇ κρίσει ἀνήκοντα παρ' αὐτοῦ καὶ μόνου σημειοῦνται,
καὶ ἐκ τῶν τούτου σημειωμάτων ἢ ἀπόφασις γίνεται.

47. Ἐπὶ τούτῳ οὖν τῷ κριτηρίῳ ἐκάλουν τὴν δίκην δοκοῦν-
τες, καίτοι γε ἐγνωσμένης οὐσης τῆς δίκης καὶ τῆς ἀληθείας
10 καὶ τῶν ἀντιδικαζομένων παρόντων, αἰδοῖ τῶν προτέρων δικαιοῦσαι
αὐτούς καὶ τὰ ὑπὲρ αὐτῶν εἰπεῖν τε καὶ συμβουλευσαὶ τῷ κριτῇ,
πλήν γε ἡμαρτημένως· καὶ οὗτος γὰρ ἀνὴρ ἦν τῶν δικαίων, καὶ
εἶ γε ὡς αὐτοὶ ἐνόμιζόν τε καὶ ἔλεγον δεδεκάσθαι, πλήν ὡς
ἀγνοῶν. Σαφούς δὲ οὐσης τῆς ὑποθέσεως καὶ τῆς ἀληθείας ἦδη
15 ἀναφανδὸν καὶ πρὸ ὀφθαλμῶν κειμένης, ἐπικαλῶψαι τε καὶ δολιεύ-
σασθαι τῶν ἀδυνατωτάτων ἐτύγχανεν· ἀλλ' οὖν γε ὡς ἀλόγιστοι
ὄντες, ἄλλως τε καὶ ἐκ τοῦ μεγέθους τῆς ὑποθέσεως τὰς φρέ-
νας παρασαλευθέντες καὶ μηδὲν ἔτι τῶν εἰκότων λογιζόμενοι,
20 δευτέραν ἀναφορὰν δοῦναι ἐγνώσαν τοιαύδε περιέχουσαν. «Τῷ προ-
λαβόντι ἔτι δέδοται ἡμῖν παραστήσασιν ἐκ παλαιῶν ἀποδείξεων
προνόμιά τινα, ἅπερ ἔσχομεν ἀνέκαθεν· οἱ δὲ Ῥωμαῖοι ἐγκαλοῦ-
σιν ἡμῖν ὡς ἀδικήσασιν αὐτούς, κρυφίως τε καὶ ἄνευ κρίσεως
ποιήσασιν τὸν ὀρισμόν. Ἔστι δ' οὐχ οὕτως· ἡμεῖς γὰρ ἐν τῷ τότε
πάσας τὰς ἀποδείξεις ἡμῶν ἐνεδειξάμεθα τῷ τότε τῆς Ῥούμελης
25 κριτῇ καὶ ἀληθεῖς γνοὺς ἀναφορὰν τε καὶ νομικὴν ἰδεῶκε ἀπό-
φασιν. Ἐπειδὴ δὲ διὰ παραστάσεως ἐν τῇ νομικῇ κρίσει βούλον-
ται θεωρηθῆναι τὸ δίκαιον, κἀν τούτῳ στέργομεν. Δοθῆτω τοίνυν,
δεόμεθα, ἡμῖν ὀρισμός καὶ αὐθις ἐν τῷ νῦν τῆς Ῥούμελης
κριτῇ θεωρηθῆναι τὴν ὑπόθεσιν». Ταύτην τοίνυν λαβὼν τὴν
30 ἀναφορὰν ὁ ἕκαστος ἐπὶ τοῦ βήματος τῷ ἀρχηγῷ τῶν τζαουσίων
παρέδωκε τῷ οἰκονόμῳ ἄγαγεῖν, καὶ ἤγαγεν ἀναγνοὺς δὲ τὴν
ἀναφορὰν ὁ οἰκονόμος καὶ αὐθις μετεπέμψατο τοὺς Ἀρμενίους,
καὶ μικρόν τι ἐπιτιμήσας—οὐ γὰρ οὕτως πρὸς ὀργὴν—ἔφη " οὐκ

հույսեր կապում էին, թեև նա դատավորների նույն դասում էր: Օսմանցիների դատավորների շարքում *վաքիե-էֆենդիի* պաշտոնը մեծ է, նա իրավունք ունի վերանայելու դատաքննության ենթակա մարդկանց իրավունքները, գրի առնել այն, ինչ ընդդիմախոսներից յուրաքանչյուրն ասում է, նաև անդրադառնալու վկաների և նրանց վկայելու եղանակին, հարցաքննելու վկաներին: Այն ամենը, ինչ վերաբերում է իրավադատությանը, միայն նա է արձանագրում, և այդ արձանագրումների հիման վրա է վճիռ կայացվում:

47. Նրանք ահա կոչ էին անում, որպեսզի դատը վարի նա, թեև վճիռը հայտնի էր, իրականությունը՝ բացահայտված, բացի այդ, դատին մասնակից երկու կողմերն էլ ներկա էին: Նրանք հույս ունեին, որ անցյալում իր կատարածից ամաչելով, նա կարդարացնի իրենց, իրենց օգտին հանդես կգա և խորհուրդ կտա դատավորին՝ թեև սխալած: Նա արդար մարդ էր, թեև, ինչպես կարծում էին և պնդում, թե կաշառված էր ու հարցին անտեղյակ: Խնդիրը պարզ էր, ճշմարտությունն արդեն պարզիպարզո ակնհայտ էր, ուստի ինչ որ բան ծածկել, խարդախել ամենաանհնարիմներից էր: Բայց քանի որ նրանք անխոհեմ էին, ապա խնդրի կարևորությունից խելքները խանգարված, առանց պետք եղածին պես մտածելով՝ որոշեցին երկրորդ դիմում ներկայացնել, հետևյալ բովանդակությամբ. «Անցյալ տարի ներկայացվածներիս տրվեցին հին փաստաթղթերով հաստատված ինչ-որ արտոնություններ, որոնք մենք հնուց ունեինք: Հույները մեզ մեղադրում են, որ իրենց հանդեպ անարդար ենք վարվել, և ծածուկ, առանց քննության, որոշում կայացնել տվել: Բայց իրականությունն այն չէ: Մենք Ռուսելիի այն ժամանակվա դատավորին ներկայացրինք մեր բոլոր փաստաթղթերը, նա դրանք համարեց վավերական և օրինական վճիռ կայացրեց: Քանի որ նրանք ուզում են իրենց ներկայության իրավական քննությամբ արդարությունը հաստատել, ապա մենք դրա դեմ չենք առարկում: Խնդրում ենք, մեզ տվեք որոշում, և թող Ռուսելիի ներկա դատավորը վերստին վավերացնի խնդիրը»: Արդ, կուսակալն ատյանում վերցրեց դիմումը, այն տվեց

εἶπον ἐγὼ ὑμῖν ὅτι αὕτη ἡ κρίσις οὐκ ἔστι τῶν μικρῶν, ὡς ὑμῖν δοκεῖ, καὶ ὅτι ἀπεφάνθη παρὰ τοῦ βασιλεύοντος ἐπὶ τοῦ βήματος παρόντων καὶ τῶν κριτῶν πάντων θεωρηθῆναι τὴν κρίσιν; Τί οὖν ὑμεῖς ἐκκαλεῖτε ταύτην ἐπὶ τὸν τῆς Ῥούμελης κριτῆν; Ἄηλον ἄρα ἐντεθεὶν ὡς ὑμεῖς ἀδικεῖτε τοὺς Ῥωμαίους· εἰ γὰρ μὴ ἡδι- 5
καίτε, οὐκ ἂν ἐν ἄκροις τόποις τὴν δίκην ἐκκαλεῖτε, δεδομένου ὄντος ἐπὶ τοῦ βασιλικῷ βήματος ταύτην θεωρηθῆναι, χρήμασι τὴν κρίσιν δικάσαι τε καὶ διαφθεῖραι νομίσαντες. Οὐκοῦν ἐς τοῦπιόν ἐφησηχάσατε τὴν κρίσιν προσμένοντες· φυλάττεσθε δὲ μηκέτι ἐνοχλεῖν ἡμῖν δι' ἀναφορῶν, οὐ γὰρ ἔσαν ἄλλως γενέσθαι· ἦν δὲ 10
καὶ νῦν παρακούσητε, ἵστε ὅτι ποιῆν ὑποπεσεῖσθε μὴ προσδοκωμένην". Ταῦτα τοίνυν τοῦ οἰκονόμου εἰπόντος ἀπῆλθον λυπούμενοι ἐπὶ τῇ ἀποτυχίᾳ· μήτ' εἰπεῖν μήτε πράξαι τι δυνάμενοι, ἐκτὸς μόνης τῆς εἰς τὸν μουφτὴν προφυγῆς· ταύτην γὰρ καὶ μόνην ὡς ἱεράν κατεῖχον ἄγκυραν, ἐλπίζοντες ὡς κωλύσει τὴν δίκην 15
καὶ ἢ πρὸς αὐτὸν γε αἰτήσῃ ἢ πρὸς ἄλλον τινὰ τῶν αὐτοῖς οἰκείων.

48. Ἦλθε τοίνυν ἡ διορισθεῖσα ἡμέρα καὶ τῇ πρὸ τῆςδε ἑσπέρας ἀπῆλθεν ὁ ρεῖζ-εφέντης τὸν μουφτὴν προσκαλέσασθαι ἐπὶ τὸν ὑπατον· εἶδος γὰρ τοῖς Ὀθωμανοῖς τοιῶσδε προσκαλεῖν τὸν μουφτὴν χρείας τυχούσης. Καὶ ἐπὶ τοὺς ἄλλους πάντας κριτάς οἱ 20
διορισμένοι ἐπὶ τούτῳ ἀπεστάλησαν ἀπαγγεῖλαι τε καὶ τὴν εἰδησιν παρασχεῖν· πρὸς ἡμᾶς δὲ καὶ πρὸς τοὺς Ἀρμενίους ἀπεστάλη τις τῶν τοῦ οἰκονόμου δούλων εἰπεῖν τὸ προσταχθέν. Ἀπῆλθομεν οὖν οἱ πάντες ἐπτά, ὃ τε τῆς Βασιλευούσης πατριάρχης καὶ ὁ δεσπότης ἡμῶν, ἐκ τε τῶν ἀρχιερέων ὁ Ἡρακλείας ὁ Κυζίκου 25
καὶ ὁ μέγας ἐκκλησιάρχης Κριτίας. Ἀπελθόντες δὲ προσεμεινομεν τοὺς τε Ἀρμενίους ἔλθειν καὶ προσταχθῆναι ἐπὶ τὴν δίκην. Ἐν τῷ αὐτῷ ἑληλυθεν ὁ μουφτης μετὰ τῆς συνήθους παρατάξεως ἐπὶ ἀμάτης καθήμενος, καὶ μετ' αὐτὸν οἱ δύο μεγάλοι κριταί, ὁ τῆς 30
Ῥούμελης καὶ Ἀνατολῆς, καὶ μετ' αὐτοὺς ὁ τῆς Βασιλευούσης κριτής. Συναθροισθέντων δὲ προσταγὴ ἐγένετο ἀνελεῖν ἡμᾶς ἐπὶ τὸ βῆμα. Παρεσκευάσθημεν δὲ προμελετήσαντες τὸν τῆς ὑποθέ-

չավուշների պետին՝ Էկոնոմին տանելու: Նա այդպես էլ արեց: Էկոնոմը դիմումն ընթերցեց, հայերին վերստին հրավիրեց և նրանց փոքր ինչ կշտամբելով (նա զայրացկոտ մարդ չէր)՝ ասաց. «Ես ձեզ չե՞մ ասել, որ սույն դատը, ինչպես դուք կարծում եք, չնչին հարց չէ, որ թագավորից է որոշվել հարցը բոլոր դատավորների ներկայությամբ քննության ենթարկել: Էլ ինչու՞ եք բողոքարկում այն Ռումելիի դատավորին: Ուստի պարզ է, որ դուք եք անարդար վարվում հույների հանդեպ: Յենց այդ անարդարությունն է պատճառը, որ դուք հեռավոր մի վայրում եք դատավճիռը բողոքարկում, երբ որոշված էր այն քննարկել թագավորական ատյանում՝ որոշելով կաշառքով դատը շահել: Յետևաբար հանգիստ սպասեք վճռին, զգույշ եղեք, այլևս դիմումներով մեզ մի զբաղեցրեք, քանզի այն այլ կերպ չի կատարվելու: Եթե այս անգամ էլ խելոք չմնաք, ձեր չակնկալած պատժին կարժանանաք»: Էկոնոմն այսպես արտահայտվեց, և նրանք կրած անհաջողությունից տխուր-տրտում հեռացան: Այլ բան ասելու կամ անելու անկարող՝ ստիպված որոշեցին *մուֆթիի* մոտ գնալ: Իրենց համար դա միակ վստահելի խարխսխն էր, և հույս ունեին, որ կամ նրան, կամ էլ իրենց բարեկամ ուրիշներից մեկն ունեկին խնդրելով՝ կխանգարեն դատի կայացմանը:

48. Եկավ որոշված օրը: Նախորդող օրվա երեկոյան *ռեիզ-էֆենդին* գնաց *մուֆթիին* կուսակալի մոտ հրավիրելու: Օսմանցիների մոտ ընդունված կարգ է անհրաժեշտության դեպքում հրավիրել *մուֆթիին*: Բոլոր մնացած դատավորների մոտ էլ այդ գործին նշանակված մարդիկ ուղարկվեցին՝ նրանց հայտնելու և տեղյակ պահելու: Էկոնոմի ծառաներից մեկն էլ մեզ և հայերի մոտ ուղարկվեց՝ հրամանի մասին տեղեկացնելու: Մենք բոլորս՝ յոթ հոգի՝ Մայրաքաղաքի պատրիարքը, մեր պատրիարքը⁹⁰, բարձրագույն հոգևորականներից Կյուզիկոսի⁹¹ և Յերակլիայի մետրոպոլիտներն ու ես, իսկ իշխանավորներից գլխավոր թարգմանը և ուսուցիչ ու մեծ եկեղեցպան Կրիտիասը, տեղ հասնելով, հայոց գալստյանն էինք սպասում, որպեսզի կանչվենք դատավարության: Այդ ընթացքում, ընդունված կարգի համաձայն, կառքի վրա բազմած՝ ժամանեց *մուֆթին*, նրանից հետո երկու մեծ դատավորները՝ Ռումելիի և Անադոլուի, այ-

σεως καρπὸν — οὐ γὰρ ἔθος ἐπὶ τῷ τοῦ ὑπάτου βήματι ἀδο-
λεσχεῖν — ἔχοντες μεθ' ἡμῶν καὶ τὰ ἄπερ ἐξ ἀρχῆς ἐνεδειξά-
μεθα βασιλικά θεσπίσματα. Ἄνελθόντες δὲ ἐκαθέσθημεν ἔσω προσ-
μένοντες τὴν τῆς εισόδου ἀπόφασιν. Ἐν τούτῳ δ' ἦλθον καὶ οἱ
5 Ἄρμενιοι ὑπὲρ τοὺς διακοσμούς, καίτοι προσταγὴν ἔχοντες μὴ
πλείους τῶν ἑπτὰ παραγενέσθαι. Καθεζομένων δὲ ἡμῶν ἔσω
ἀπηγγείλαν τῷ ὑπάτῳ τινὲς ὅτι παρεγενόμεθα, καὶ λόγος ἐγένετο
περὶ ταύτης τῆς ὑποθέσεως, ὅτι δηλαδὴ προσταγὴ παρὰ τοῦ βα-
σιλευόντος ᾧδὲ πως θεωρήσαι τὴν διαφορὰν· ὁ δὲ μουφτής ἀκού-
10 σας τε καὶ δεινοποιησάμενος τὴν κρίσιν ἐκώλυσεν ἐπειπῶν, ὡς
μὲν τινες λέγουσι, "τί ὅτι τοιαύτη γέγονε συναγωγὴ ὑπὲρ Ῥω-
μαίων τε καὶ Ἀρμενίων, οὐκ ἔρχει εἰς κρίτην περὶ τούτων δι-
κᾶσαι"; Ἐδόκει δ' ἐκ τούτου πρὸς αὐτὸν τὴν δίκην αἰτεῖν, ὡς
προκατεληγμένοι. Τέλος δ' οὖν εἰσεκλήθημεν, ἵνα μὴ δᾶσωσιν
15 εἰς τὸ φανερόν διὰ τῆς αἰτίας τῆςδε τὴν δίκην παραλύοντες.
Εἰσελθόντες δὲ εὗρομεν τὸν τῶν τζαουσιῶν ἀρχηγὸν ἔσω καθή-
μενον, ὃν τῇ συνήθει προσσηγορία καὶ τῷ τοῦ κρασπέδου ἀσπασμῷ
προσαγορεύσαντες ἐπυθόμεθα περὶ τῆς εἰς τὸν ὑπάτον εισόδου· ὁ
δὲ εἶφη ἡμῖν ὅτι "σήμερον οὐκ ἔστι δίκης καιρὸς· ὁ γὰρ γαληνώ-
20 τατος ἡμῶν βασιλεὺς ἐς Ἰππασίαν ἐξῆλθεν· ἔνθεν τοι καὶ οὐ πρὸς
καιροῦ ἔστι τῷ ὑπερτάτῳ ὑπάτῳ δικᾶσαι ὑμᾶς· μείνατε οὖν ἐπὶ
δε καιρὸς ἦ, μεταπεμφόμεθα ὑμᾶς".

49. Ταύτην τοίῳ λαβόντες τὴν ἀπολογίαν ἡμεῖς μὲν ἐξήλ-
θομεν λυπούμενοι, οἱ δὲ Ἄρμενιοι γαυριῶντες καὶ μεγαλαυχόμενοι
25 καὶ πολλὰς ὕβρεις κατὰ τῶν ἡμετέρων χριστιανῶν ἐπισωρευόντες,
παροξύνοντες αὐτοὺς ὁμοσε χωρῆσαι ἐπὶ μέγιστα προϊόντας. Καὶ
ταῦτα πεποιήκε πάντα ὁ μουφτής εἰρηνεῦσαι βουλομένος ἀμφοτέ-
ρας τάς φυλάς, μηδὲν εἶναι οἰόμενος τὴν ἐν τῷ μεταῦ διαφορὰν.
Παρερχομένων δὲ τῶν ἡμερῶν καὶ τῆς ὑποθέσεως ἀμετακλήτου
30 μενούσης, ἐπὶ μέγα προύχῳρει τὸ σκάνδαλον. Καὶ δὴ ἐφ' ἡμᾶς
ἅπαν τὸ πλῆθος ὀρμήσαν μετ' ὀργῆς ἐτίθει τὴν ἀναφορὰν, ἣν τῷ
ὑπάτῳ ἐδεδώκειμεν, ὅπως αὐτὴν ἀντιγράφαντες παράσχωσι τῷ βα-
σιλεῖ. Ἡμεῖς δὲ τὴν τε ὀρμὴν ἐπικίνδυνον ὀρώντες, πλὴν ἀλλὰ

նուհետև՝ Մայրաքաղաքի դատավորը: Երբ նրանք հավաքվեցին, մեզ հրամայվեց ատյան բարձրանալ: Սենք խնդրի էությանը նախապատրաստված էինք (ընդունված չէ կուսակալի ատյանի վրա շաղակրատել) և մեզ հետ ունեինք նախապես ցույց տված թագավորական հրովարտակները: Բարձրացանք և նստեցինք դրսում՝ սպասելով մուտք գործելու թույլտվության: Այդ միջոցին եկան և հայերը, երկու հարյուր հոգուց ավելի, հակառակ որ հրամայված էր՝ յոթ հոգուց ավելի չներկայանալ: Երբ դեռ դրսում էինք նստած, ոմանք կուսակալին հայտնեցին, թե ներկա ենք, զեկուցվեց խնդրո առարկա հարցը, այսինքն, թե թագավորի կողմից հրամայվել է վեճը քննության ենթարկել: *Մուֆթին*, լսելով դա, բարդացրեց հարցը, խանգարեց դատավարության ընթացքը, ասելով, թե ոմանք ասում են. «Ինչի՞ն էր ամհրաժեշտ հույների և հայերի համար դատավորների նման առատություն, ի՞նչ է, մեկ դատավորը բավական չէ՞ր նրանց վեճը քննելու»: Նրա նպատակը դատը վարելն էր՝ որպես նախապես ծախված: Վերջապես մեզ ներս հրավիրեցին, անսքող կարծիք չստեղծելու համար, թե այդ պատճառով են սույն դատավարության դեմ: Ներս մտնելով՝ գտանք *չավուշների* պետին: Ընդունված մեծարումն արեցինք, համբուրեցինք նրա հանդերձի քղանցքը և փորձեցինք իմանալ կուսակալի մոտ նրա մուտք գործելու մասին: Նա մեզ ասաց. «Այսօր դատի ժամանակը չէ, ամենախաղաղասեր մեր թագավորը դուրս է եկել ձիավարության, ուստի ժամանակը չէ, որ գերագույն կուսակալը ձեզ դատի: Սպասեք, երբ ժամանակը կգա, մենք ձեզ կկանչենք»:

49. Նման պատճառաբանությունն ստացած՝ մենք դուրս եկանք տխուր- տրտում, իսկ հայերը՝ փքված ու ամբարտավան: Նրանք բազում լուտանքներ թափեցին քրիստոնյաներիս վրա, զազազած դրդում էին բոլորիս՝ թողնենք, զնանք, թե չէ ավելի վատ կլինի: Այդ ամենը *մուֆթին* արեց, նա, առկա վեճի առարկային անտեղյակ, փորձում էր խաղաղեցնել երկու համայնքները: Անցան օրեր, խնդրի քննարկումը մնաց առկախ, կազ ու կռիվը է՛լ ավելի էր բորբոքվում: Ամբողջ ամբոխը մեր վրա խուժեց, զայրացած պահանջում էր կուսակալին տրված մեր դիմումը, որպեսզի այն արտագրեն և ներկայացնեն թագավորին: Ժողովրդի պոռթկումը վտանգավոր համարելով, բացի այդ ամբո-

καὶ τὸν ὄχλον ἐπιβουόμενόν τε καὶ κραυγάζοντα, δεδώκαμεν τὴν ἀναφορὰν Θεῷ ἀναθέντες πάσας τὰς ἐλπίδας ἡμῶν· ἦν γὰρ οὐ μικρὸν τὸ τόλμημα διὰ ταῦτα τὰ αἴτια. Πρῶτον μὲν ὅτι οὐ δι' ἀδείας ἦν τῶν κρατούντων, οὐδὲ δυνατόν ἦν ταυτηνὴ ἀπατηῆσαι τὴν ἀδειαν· δεύτερον δὲ ὅτι τολμηρὸν οὕτως ἐπὶ τῷ βασιλεῖ ἐξελεῖν καὶ προσκλαύσασθαι περὶ ὧν αὐτὸς ἐδεδῶκε ἀπατηθεὶς, καὶ τρίτον ὅτι προλαβὼν προσταγὴν σφοδρὰν ἐποιήσατο ὁ βασιλεὺς κωλύουσαν τὰς δι' ὄχλου διδομένας ἀναφοράς. Ταῦτα τοίνυν οὐ μικρὸν ἐνεποιεῖ ἡμῖν τὸν φόβον, καὶ τὴν ὀρμὴν κωλύσαι προεδυμούμεθα. Ἄλλ' ἐπειδὴ ἀκατάσχετον τὸ πλῆθος, — προβαλλομένων γὰρ ἡμῶν τὰ τοιαῦτα ἀντελεγον ὅτι: "ἡμεῖς οὐκ ἐπὶ τινὰ ἀποστάτην προσκλαυθῆναι ἀπερχόμεθα ἀλλὰ πρὸς αὐτὸν ἡμῶν τὸν βασιλεῖα τὸν δικτὴν πατρός, φιλοῦντά τε καὶ περιθάλλοντα τὸ ὑπήκοον· εἰ δ' οὐκ ἔατε ἡμᾶς, καθ' ἡμῶν ὥσομεν ἀναφορὰν τῷ βασιλεῖ· ταῦτα δ' οὖν ἀκούοντες καὶ ἄκοντες παρητησάμεθα σαλευόντες ἐπὶ τρισὶν ἐλπίσιν, ὅτι οὐκ ἐξ ἡμετέρων ἀδείας καὶ ὅτι προλαβόντες ἀνηγγείλαμεν τῷ ἀρχιευνοῦχῳ δι' ἀναφοράς τὸ ἡμέτερον δίκαιον καὶ τῷ τοῦ βασιλεῦς σκαθάρῳ τῷ μετὰ ταῦτα ὑπάρχω γεγονότι, ἀνδράσιν ἀμφοτέροις ἀδωροδοκῆτοις νουνεχέαι τε καὶ ἐπὶ τοῖς βασιλικαῖς γεγηρακόσιν ἀξιώμασι, πρὸ πάντων δὲ καὶ ὑπὲρ πάντας τῷ τοῦ δικαίου προασπιστῇ τε καὶ τῆς ἀληθείας συνηγάρῳ οἰκονόμῳ Χαλίσσῃ. Ἐλογιζόμεθα δ' οὕτως, ὡς εἰ μὲν ὁ βασιλεὺς ὀργισθῆ ἐπὶ τῇ τοῦ πλῆθους συναγωγῇ, ἔχομεν τὴν ἀλήθειαν συνηγοροῦσαν ὡς οὐ δι' ἀδείας ἡμῶν συκλέγησαν καὶ οὐκ ἐάσουσιν ἡμᾶς κατακριθῆναι· εἰ δὲ γε ὁ ὑπάτος ὀργισθεὶς ὡς περιφρονηθεὶς, οἶδε καλῶς ὁ οἰκονόμος τὸ τοῦ πλῆθους ὀρμητικόν ὡς συνετώτατος καὶ τὸ ἐκ τῆς ἀδικίας ἄλγος, ἔνθεν τοι καὶ δυσωπήσει ἄρα τὸν ὑπάτον. Ἐπὶ τούτοις οὖν ἡμεῖς παρεμβούμεθα.

50. Λαβόντες δὲ οἱ χριστιανοὶ τὴν ἀναφορὰν ἀντεγράψαν δι' ἐπιτηδεῖου γραφῆως, τίτλους τε βασιλικούς προσθέντες καὶ ἄλλα ὅσα ἀναγκαῖα· ἢ δὲ τῆς ἀναφορᾶς ὑπόθεσις ὁμοία ἦν τῇ προεγραμμένη, ἦν ἐπὶ τοῦ ὑπάτου δεδώκαμεν. Ἐγράψαν δὲ καὶ ἄλλην ἀναφορὰν τῷ ὑπάτῳ δεόμενοι καὶ προσκλαυόμενοι περὶ τῆς

խի բարձրացրած աղմուկի, գոռում- գոչումի վրա մեր հույսը Աստուծո վրա դրած՝ դիմումը ներկայացրինք: Հանդգնությունը փոքր բան չէր հետևյալ պատճառներով: Նախ և առաջ այն, որ կատարվածը իշխանությունների թույլտվությամբ չէր, ոչ էլ հնարավոր էր այդ կերպ թույլտվություն մկրտել: Երկրորդ, որ հանդգնություն է այդպես դիմել թագավորին և աղաչել ինչ որ նա, թյուրիմացության մեջ գտնվելով, տվել էր: Եվ երրորդ, ավելի հավանական է, որ թագավորը խիստ հրաման կտա՝ խափանելու ամբոխի կողմից տրվող դիմումները: Այդ բոլոր հանգամանքները մեզ շատ էին ահաբեկում, ուստի ջանում էինք ամբոխի պոռթկումը զսպել: Բայց քանի որ հնարավոր չէր ամբոխը զսպել (նա մեր պատճառաբանություններին այսպես էր պատասխանում. «Մենք չենք աղաչում ինչ-որ ապստամբի համար, այլ հենց մեր թագավորին, ով հպատակ ժողովրդին հոր պես է սիրում ու հոգում: Արդ, եթե մեզ թույլ չեք տալիս, ապա մենք թագավորին հենց ձեր դեմ ուղղված դիմումով կդիմենք»): Լսելով դա՝ մենք ակամա ետ կանգնեցինք, տարուբերվեցինք երեք կարգի արդարացումներով, թե տեղի ունեցածը մեր թույլտվությամբ չէր, որ կանխավ ներքինապետին մեր իրավունքների մասին դիմում ենք տվել, ապա նաև թագավորի սուսերակրին, ով այնուհետև կուսակալ եղավ, այդ երկու անկաշառ, խորամիտ, թագավորական պաշտոններում ալևորված այրերին, բայց ամենից առաջ արդարության ամենամեծ սատարողին, ճշմարտության պաշտպան էկոնոմ Խալիսսային: Մենք այդպես էինք մտածում, եթե պատահեց, որ թագավորը ամբոխի կուտակվելու պատճառով զայրանա, մեր օգտին վկայող փաստ ունենք, թե նրանք խռնվեցին ոչ մեր թույլտվությամբ, ուստի մեզ չեն մեղադրի: Իսկ եթե կուսակալը զայրանա, որպես քամահրված, ապա էկոնոմը՝ ողջամիտ մարդը, լավ է պատկերացնում ամբոխի սանձարձակությունը, ապա և անարդար կերպով վերջինիս կրած հոգեկան ցավը, ուստի նա թերևս կկարողանա շարժել կուսակալի կարեկցանքը: Ահա այս կերպ էինք մեզ մխիթարում:

50. Քրիստոնյաներն⁹² առան դիմումը, վարժ գրագրի միջոցով այն արտագրեցին, ավելացնելով թագավորական տիտղոսները և այն, ինչ անհրաժեշտ էր: Դիմումի բովանդակությունը հար և նման էր նախկին գրվածքին, որը մենք էինք տվել կուսա-

ἀναβολῆς, ἔτι δὲ καὶ ἀναμνησκοντες τῆς πρὸ ταύτης δοθείσης ἀναφορᾶς, καὶ ἄλλην ὁμοίαν τῷ οἰκονόμῳ δεόμενοι καὶ αὐτοῦ ἐπὶ τῷ δικαίῳ παραστῆναι. Ταύτας τοίνυν τὰς ἀναφορὰς ὡς εἰκὸς παρασκευάσαντες εἰς τρία διένειμαν· ἄλλοι μὲν κατέσχον τὴν τοῦ βασιλέως, ἄλλοι δὲ τὴν τοῦ ὑπάτου καὶ ἄλλοι τὴν τοῦ οἰκονόμου. Ἦλθεν οὖν ἡ ῥῆσις — αὕτη δὲ ἦν παρασκευῆ — ἐν ἣ ἔδει δοθῆναι τὴν ἀναφορὰν ἐξερχομένην τῷ βασιλεῖ μετὰ τῆς μεγαλοπρεποῦς τε καὶ βασιλικῆς προπομπῆς καὶ ἀπερχομένην ἐπὶ τῷ προσκυνῆσαι εἰς τὸ τοῦ σουλτάν Μπαγιαζίτη τζαμίον. Συνηθροίσθησαν τοίνυν ἅπαντες ἐπὶ τὴν τοῦ βασιλικοῦ παλατίου Σιδηρὰν καλουμένην Πύλῃν καθ' ἣν ἐξελθεῖν διώριστα τῷ βασιλεῖ· δεηρέθησαν δ' ἐξ ἑκατέρων τῶν μερῶν πλήθος τοσοῦτον ὥστε μικρὰν τινα καὶ στενὴν οἴοδον παρασχεῖν τῷ βασιλεῖ. Ἐν τούτῳ γοῦν προσεδράμομεν ἡμεῖς τῷ ἑρμηνεῖ ἀπαγγελοῦντες τὰ τῆς ὀριθῆς τοῦ πλήθους καὶ τῆς ἀναφορᾶς τὴν ὁσιν, ὃ δὲ παρατύχῃ ἀκούσας ἄρματός παραγέγονε τῷ οἰκονόμῳ ἀπαγγεῖλαι τὴν ἔφοδον· ὃ δὲ οἰκονόμος ἀκούσας καὶ μὴδὲν διαταραχθεὶς παρεμύθησεν ἡμᾶς. Ἐν τούτῳ γοῦν ἐξῆλθεν ὁ βασιλεὺς ἀπὸ τῆς προρρηθείσης πύλης καὶ τὸ πλήθος ἅπαν διαφημίσαν ὡς ἔθος τὸν βασιλεύοντα παρέσχον τὴν ἀναφορὰν μετὰ θακρῶν δεηθέντες τοῦ κράτους αὐτοῦ θεωρῆσαι τὰ ἐν τῇ ἀναφορᾷ γεγραμμένα. Ἐλαβε δὲ ταύτην ὁ παριστάμενος τῷ βασιλεῖ τζοχθάρης καὶ οὕτως ἀπῆλθεν ὁ βασιλεὺς εἰς τὸ τοῦ σουλτάν Μπαγιαζίτη τζαμίον. Ἐντεῦθεν τὸ πλήθος διεσκεδάννυτο ἐπὶ τὰς τοῦ ὑπάτου πύλας ἀπερχόμενον μῆπω δὲ διασκεδασθέντος ἀφίκετο καὶ ἡ τοῦ ὑπάτου δορυφορία· ἔμελλε γάρ καὶ ὁ ὑπάτος ἐκ τῆς αὐτῆς διαβῆναι καὶ ὁ οἰκονόμος, ἐπὶ τὴν ἁγίαν Σοφίαν προσκυνῆσαι ἀπερχόμενοι. Ἐτάχθησαν οὖν καὶ αὐθις ὡς καὶ πρῶτον οἱ χριστιανοί, καὶ μετὰ θακρῶν ἐδεδώκεσαν καὶ τῷ ὑπάτῳ ἀναφορὰν ὡς προεδήλωται ἀναμνησκοντες ὡς ἐν συντόμῳ τὴν προδοθείσαν ἀναφορὰν· μετὰ δὲ τὸν ὑπάτον διῆλθε καὶ ὁ οἰκονόμος μετ' εὐμενείας ὄρων τὸ ὑπῆκον· ἐδεδώκεσαν δὲ καὶ αὐτῷ τὴν ἀναφορὰν· ἀλλ' οὐκ ἔλαβε μὲν τὴν τῶν ἀνθρώπων γλωσσαλγίαν ἀποφεύγων ὡς συνετώτατος, πλὴν μετὰ γαλη-

կալին: Եվս մի դիմում գրեցինք, որով կուսակալին աղերսում ու աղաչում էինք դատի հետաձգման առնչությամբ, բացի այդ, նրան հիշեցնում էինք սրանից առաջ ներկայացվածի մասին, մի նման դիմում էլ էկոնոմին տվեցինք, որին ևս խնդրեցինք արդարությունը պաշտպանել: Ահա այս խնդրագրերը, ինչպես պետքն էր կազմելով, երեք կողմի բաժանեցինք: Ոմանք վերցրին թագավորին ուղղված, ուրիշները՝ կուսակալին, մյուսներն էլ՝ էկոնոմին: Հասավ սահմանված օրը, այն ուրբաթն էր, երբ պետք է դիմումը ներկայացվեր թագավորին՝ վեհաքանչ, թագավորական ուղեկցությամբ Սուլթան Բայազիդի մզկիթը ծնրադրության գնալիս: Բոլորը հավաքվեցին թագավորական պալատի, այսպես կոչված, Երկաթե Դռանը⁹³, որից, ըստ ընդունված կարգի, պետք է դուրս գար թագավորը: Երկու կողմում այնպիսի բազմություն էր խռնվել, որ թագավորին մնացել էր անցնելու համար մի փոքր ու նեղ միջանցք: Այդ ընթացքում մենք թարգմանի մոտ շտապեցինք և հայտնեցինք ամբոխի հուզման և դիմումի հանձնման մասին: Իմանալով այդ՝ նա շտապեց էկոնոմի մոտ հայտնելու ամբոխի խուժելու մասին: Էկոնոմը լսեց, բայց առանց իրար անցնելու, մեզ հանգստացրեց: Այդ միջոցին թագավորը վերոհիշյալ Դռնից դուրս եկավ: Բազմությունը, ընդունված կարգի համաձայն, ողջունեց գահակալին, հանձնեց դիմումը, որով արտասովալից խնդրում էր, որ նրա մեծությունը վավերացնի դիմումում գրվածը: Դիմումն ընդունեց թագավորի կողքին գտնվող *չոհադարը*⁹⁴, իսկ թագավորը գնաց Սուլթան Բայազիդի մզկիթը: Այդտեղից բազմությունը ցրիվ եկավ կուսակալի դուռը: Բայց դեռ չցրված՝ վրա հասան կուսակալի թիկնապահները: Ե՛վ կուսակալը, և՛ էկոնոմը Սուրբ Սոֆիա ծնրադրության գնալու համար նույն Դռնից պիտի անցնեին: Քրիստոնյաները նախկինի պես շարվեցին և արտասովալից կուսակալին էլ դիմում հանձնեցին, ինչպես վերևում ասվել է, սեղմ գծերով հիշեցնելով նախապես տրված դիմումի մասին: Կուսակալից հետո անցավ և էկոնոմը՝ հպատակների վրա սիրալիր հայելով: Ուզեցին նրան էլ դիմում տալ, սակայն, որպես խոհեմ մարդ, նա մարդկանց բացբերանությունը նկատի ունենալով, այն չվերցրեց, բայց մեղմաձայն ու բարեհամբույր, ցույց տալով, թե ինչքան նախանձախնդիր է արդարության, պատասխանեց. «Մեր տիրոջ»⁹⁵ տրվածը

νιπίας φωνῆς καὶ προσώπου εὐμενοῦς τε καὶ ἰλαροῦ ἐνδεικνῶν τῆν ἦν ἔχει περὶ τὸ δίκαιον προθυμίαν ἀπεκρίνατο "ἰκανὸν εἶναι" εἰπὼν "τὸ τῷ κυρίῳ ἡμῶν δεδομένον". Διελθόντων δὲ πάντων, διεσπεοῦσθη τὸ πλήθος καὶ προσέμενε τὴν ἀπολογία.

51. Ἐπανακάμψαντα δὲ τὸν βασιλέα λέγεται ἀναγῶναι τὴν ἀναφορὰν καὶ ὀργισθῆναι ἐπὶ τῷ ἀτοπήματι καὶ κελεῦσαι τὸν ὑπα- τὸν ἀγαγεῖν ὡς αὐτὸν ἀμφοτέρων τῶν φυλῶν τὰ θεσπίσματα· καὶ ἤγαγεν ἐσπραγισμένα· ἦν δὲ καὶ ὁ μουφτής ἅμα τῷ ὑπάτῳ τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ ἐν ᾗ τὰ θεσπίσματα ἤγοντο, ἅτινα εἴτε ὑπὸ τοῦ βασιλευόντος ἀνεγνώσθησαν εἴτε μὴ οὐκ ἔχω τάληθες εἶπειν. Τέ- 10 λος δὲ τῇ ἐπιούσῃ μετεκλήθημεν παρὰ τοῦ ὑπάτου ἡμεῖς τε καὶ οἱ Ἄρμενιοι· ἀπελθόντες δὲ ἀνήλθομεν ἐνθα ὁ ὑπατος μετὰ τοῦ μουφτῆ ἐκάθητο. Καὶ προσκνησάντων ἡμῶν μετ' ὀργῆς προσ- ποιούμενος τοιαύδε ἤρξατο πρὸς ἡμᾶς λέγειν· "Ἵμεῖς, ὦ Ῥω- μαῖοι, ὑπόκεισθε τῷ βασιλεῖ ἢ τῶν ἀνυπεράκτων ἐστέ"; Ἵπολα- 15 βῶν δὲ ὁ πατριάρχης ἔφη "ἡμεῖς ἀνεκαθεν βασιλεῶς δοῦλοι ἐσ- μέν καὶ ἐπὶ τούτῳ ἀγχοῦμεν"—"ἀλλ' ἐπεὶ βασιλεῶς" ἔφη "δοῦ- λοι ἔστε καὶ ὑπήκοοι, τί ὅτι βασιλικῆς οὐσῆς ἀποφάσεως τὸ μὴ διὰ πλήθους διδόναι ἀναφορὰς ὑμεῖς παρηκούσατε καὶ μετὰ το- σαύτης ὀρμῆς τε καὶ πλήθους ἐξήλθετε ὡς τὸν βασιλέα; τί δὲ 20 ζητεῖτε καὶ περὶ τίνας ὑμῶν ἢ ἀγωγή"; Ἵπολαβῶν δὲ ὁ τῆς Βασιλευούσης πατριάρχης ἔφη "ὁμοῖς μὲν, ὦ ὑπατε, περὶ τῆς τοῦ πλήθους πρὸς τὸν βασιλέα ἐξορμῆσεως οὐδεμίαν ἔσομεν κοι- νωνίαν, καὶ πολλὰ ἀγωνισάμενοι ἐπὶ τῷ τὴν ὀρμὴν κατασχεῖν οὐκ ἠδυνήθημεν, τὸν τε κίνδυνον προσιπόντες καὶ τὴν προσταγὴν δη- 25 λώσαντες· ἀλλ' ἐκείνοι ὡς δοῦλοι πρὸς δεσπότην τὴν οἰκείαν οὐδύ- νην τε καὶ τὴν κοινὴν πρὸς πάντας γηγουῖαν ὕβριν ἀναγαγεῖν παρεδάρρησαν, τῇ τε αὐτῶν εὐπαθεῖ δουλείᾳ καὶ τῇ τοῦ βασιλευ- οντος καλοἀγαθία τὸ πᾶν ἐξαρτήσαντες. Ἦν δὲ πρὸς ἡμᾶς ἐπιρ- ρίπτῃς τὸ ἔγκλημα, ἡμεῖς τὸ μὴδὲν εἰδέναι ἐπιβεβαιοῦμέν τε καὶ 30 μαρτυροῦμεθα· ἢ δὲ ἀγωγή ἡμῶν καὶ διὰ κοινῆς ἀναφορᾶς προδε- δῆλωται σοι, καὶ νῦν αὖτις λέγομεν ὡς καὶ κινεῖται ἢ τοιαύτη ἀγωγή, ἐξ αἰτίας τοῦ μετ' ἀπάτης δοθέντος βασιλικοῦ θεσπίσμα- τος, τοσοῦτοις ἀρχαίοις βασιτικοῖς ὀρισμοῖς ἀντιλέγοντος".

բավական է»: Երբ բոլորն էլ անցան, բազմությունը ցրվեց՝ սպասելով պատասխանին:

51. Ասում են, թագավորն իր վերադարձին ընթերցեց դիմումը և տեղի ունեցած անվայելության վրա զայրացավ: Հրամայեց կուսակալին՝ իրեն ներկայացնի երկու համայքների հրովարտակները, ինչը նա կնքված ներկայացրեց: Այդ օրը, երբ հրովարտակները բերվեցին, ներկա էին նաև *մուֆթի* կուսակալի հետ, բայց անծամբ թագավորի կողմից դրանք ընթերցվեցին, թե ոչ, չեմ կարող ճիշտն ասել: Վերջապես, հաջորդ օրը մենք և հայերը կուսակալի կողմից կանչվեցինք: Բարձրացանք այնտեղ, որտեղ նստած էր կուսակալը *մուֆթի* հետ: Երբ գլուխ խոնարհեցինք, կուսակալն իրեն զայրացած ձևացնելով, դիմեց մեզ ու ասաց. «Ով հույներ, դուք թագավորի՞ն եք ենթարկվում, թե՞ ընթոստներից եք»: Պատրիարքը պատասխանեց. «Մենք ի սկզբանե անտի թագավորի ծառաներն ենք, ինչի համար հպարտ ենք»: Նա պատասխանեց. «Արդ, եթե թագավորի ծառաներն եք և հպատակները, եթե առկա է թագավորի որոշումը, համաձայն որի չի կարելի բազմությամբ դիմումներ ներկայացնել, դուք ինչու՞ չհնազանդվեցիք և նման պոռթկումով, ամբոխով դուրս եկաք մինչև իսկ թագավորը: Դուք ի՞նչ եք ուզում, ինչի՞ն է վերաբերում ձեր խնդիրը»: Մայրաքաղաքի պատրիարքը պատասխանեց. «Մենք, ով կուսակալ, ամբոխի՞ դեպի թագավորը խոյանալու հարցում ոչ մի առնչություն չունենք, շատ մաքառեցինք նրանց պոռթկումը զսպելու, բայց չկարողացանք, մենք նրանց կանխազգուշացրինք ձեռնարկի վտանգավորության մասին, հայտնեցինք գոյություն ունեցող հրամանը: Սակայն նրանք, ինչպես ծառան իր տիրոջ, հանդգնեցին իրենց ցավն ու կրած վիրավորանքը հայտնել՝ հույսը դնելով իրենց բարենիտ ծառայության դիմաց արժանանալ թագավորի բարեսրտությանը: Եթե մեղքը մեր վրա ես զգում, ապա վկայում եմք, որ բացարձակապես անտեղյակ ենք: Ինչ վերաբերում է մեր խնդրին, ապա այն ընդհանուր դիմումի միջոցով քեզ նախապես հաղորդված է, այժմ դարձյալ ասում ենք, որ նման հայցի մեջտեղ գալու պատճառը խաբեությամբ տրված թագավորական հրովարտակն է, որը հակասում է անցյալի թագավորների տված բազում որոշումներին»:

52. Ἐν τούτῳ θρασύς τις καὶ τολμηρὸς καὶ αὐθάδης Ἀρμένιος Μουράτογλους καλούμενος μετ' αὐθαδεΐας καὶ μεγάλης φωνῆς πρὸς τὸν ὕπατον ἔφη "ἀδικοῦσιν ἡμᾶς, ὡ ὕπατε, οἱ Ῥωμαῖοι ἀποσπᾶσαι ζητοῦντες τὸ ὑπερ πρὸ διακοσίων ἐτῶν ἔχομεν μοναστήριον". Καὶ ἄλλα πλείω τούτων εἰπεῖν προθυμούμενος ἀπακόπη τοῦ λέγειν ὀργισθεὶς γάρ ὁ ὕπατος ἔφη αὐτῷ "οὐ τίς εἶ ὁ ταῦτα πρὸς με διαλεγόμενος; ἡμεῖς τοὺς ἰερωμένους ὑμῶν ἐρωτῶμεν περὶ ταυτησί τῆς ὑποθέσεως, σὺ δὲ μὴ τῆς τοιαύτης τάξεως ὦν τί ἀποκρίνη"; Ὑπολαβῶν δὲ ὁ Ἀρμένιος ἔφη "διὰ τὸ μὴ εἰδέναι τὸν βαρταμπέτην ἡμῶν τουρκιστὶ λαλεῖν ἐρμηγῶς τόπον λαβῶν ἐγὼ μεθερμηγῶν τὰ ἄπερ ἐκεῖνος ἀρμενιστὶ διαλέγεται". — "Καὶ πῶς ἐστὶ τοῦτο" ἔφη ὁ ὕπατος "Ἀρμένιόν τε εἶναι καὶ βαρταμπέτην καὶ τὴν ἡμετέραν μὴ εἰδέναι διάλεκτον; περὶ μωστοίνου" ἐπειδὴν δὲ σὲ τις εἴρηται, τηγιαῦτα ἀπολογοῦ". Ἐπιστραφείς δὲ πρὸς ἡμᾶς ἔφη "ἀπελθόντες ἐψησυχάσατε μεθ' ὧν ἕκαστος ἔχει ὀρίων καὶ προνομίων κατὰ τὴν πάλαι παράδοσιν". Καὶ μετὰ τούτους τοὺς λόγους πρὸς τὸν μουφτὴν ἔφη "οὐκ εἶπον καλῶς, ὡ θέσποτα, ἡσυχάσαι διακελευσάμενος τὰ ἔθνη πρὸς ἄλληλα κατὰ τὴν ἀνεκαθὲν ἐπικρατήσασαν συνηθειαν"; — "Καὶ μάλα καλῶς" ἀπεκρίνατο ὁ μουφτής "ἐστὶ γὰρ τι καὶ νομικὸν πρόσταγμα ἀραβιστὶ οὕτως ἀποφανόμενον, κιοφουρ μιλέν-οὐλ-κιοῦλι βάχατ" (ὑπερ ἐξελληνιζόμενον σημαίνει ὡς τὰ ἀλλόφυλα ἔθνη πάντα ἐν εἰσί)· "κατὰ τὸ ἀνεκαθὲν τοίνυν εἶλος ἐπικρατεῖτωσαν καὶ εἰρηνεύτωσαν". Μετὰ τοιαύδεσιν ὄν μηχανῆς καὶ νομικῆν ἀπόφασιν ἐξ αὐτοῦ παρελάβετο· τὸ γὰρ τῷ μουφτῇ δόξαν ἐν παντὶ κριτηρίῳ ἐστὶν ἀμετάτρεπτον, φετιφάς δὲ τοῦτο ὀθωμανιστὶ καλεῖται. Μετὰ δὲ τοῦτο ἔφη "ταῦτα δι' εἰδήσεώς σου ἐγένετο ἢ οὐ"; Τοῦ δὲ ἀποφαιμένου "ἀλλ' ἐγὼ" ἔφη "οὐκ ἄνευ ἐρεύνης εἶδω τὰ μὴ διὰ κρίσεως καὶ τῆς σῆς εἰδήσεως γεγονότα· μέμφομαι γὰρ ἐγὼ τὰ κρυφῆ γινόμενα· διὰ ταῦτα καὶ σαφεστάτως καὶ ὡς ἐνὶ γε τοῖς πᾶσι γνωριμωτάτην ποιήσω τὴν περὶ τούτου ἐρευναν καὶ ἀπόφασιν". Ἀπερχομένων δὲ ἡμῶν ἐπιστραφείς ἔφη ὁ ὕπατος "ἐψησυχάσατε, ἀναφορῶν ἀπέχετε· εἰ δὲ μὴ, ἦ ἂν ὦρα ἀκούσω δο-

52. Այդ միջոցին մի անպատկառ, անամոթ և լկտի հայ, անուճը՝ Սուրադոզլու⁹⁶, աներեսորեն ու բարձրաձայն դիմելով կուսակալին՝ ասաց. «Ով կուսակալ, հույները մեր հանդեպ անարդար են վարվում, ուզում են մեզնից խլել երկու հարյուր տարուց ի վեր մեր ունեցած վանքը»: Նա ուզում էր դեռ շատ բան ասել, բայց նրան լռեցրին: Կուսակալը զայրացած ասաց. «Դու ո՞վ ես՝ ինձ հետ այդպես խոսողդ: Մենք սույն խնդրի վերաբերյալ ձեր հոգևորականներին ենք հարցուփորձում, դու այդ դասին չես պատկանում, ինչու՞ ես պատասխանում»: Հայը պատասխանեց ու ասաց. «Այն պատճառով, որ մեր վարդապետը թուրքերեն չգիտի, և ես հանդես եմ գալիս որպես թարգման, թարգմանում այն, ինչ նա հայերեն է ասում»: Կուսակալը պատասխանեց. «Այդպես լինու՞մ է, որ նա՝ հայ և վարդապետ, մեր լեզվին չտիրապետի՞: Ուստի ձայնդ կտրիր: Երբ քեզ հարցնեն, այն ժամանակ կպատասխանես»: Իսկ դիմելով մեզ՝ ասաց. «Գնացեք, հանգստացեք, յուրաքանչյուրդ մնացեք ըստ հնամենի ավանդույթի ձեր ունեցած սահմաններում և արտոնություններում»: Այդ խոսքերից հետո *մուֆթիին* ասաց. «Ով տեր, ես լավ չասացի՞, հրամայեցի, որ համայնքները միմյանց հանդեպ հաշտ լինեն, հնամենի հաստատված ավանդույթի համաձայն»: «Շատ էլ լավ, - պատասխանեց *մուֆթին*, - գոյություն ունի և արաբերեն գրված իրավական հրամանագիր՝ *քյուֆուր միլեն-ուլ-քյուլի վախաթ*, (որ հունարեն թարգմանված նշանակում է, թե այլազգի բոլոր համայնքները մեկն են): Թող տիրի ի սկզբանե անտի հաստատված ավանդույթը, և թող խաղաղվեն»: Այսպիսի խաբեությամբ նա նրանից իրավական որոշում էլ ստացավ: *Մուֆթիի* որոշումը ամեն աստիճանի դատարաններում փոփոխման ենթակա չէ, օսմաներեն դա *ֆեթիֆա* է կոչվում: Այնուհետև նա ասաց. «Եղածը քո իմացությամբ տեղի ունեցավ, թե՞ ոչ»: Նա պատասխանեց. «Ես առանց ստուգման չեմ թողնի, ինչ տեղի ունեցավ առանց քո իմացության և համաձայնության: Ես դատապարտում եմ ծածուկ կատարվածը: Այդ իսկ պատճառով ես կջանամ առավելագույնս հստակ քննել, որպեսզի քննությանս արդյունքները և խնդրի մասին ստացած վճիռը բոլորի կողմից առավելագույնս ճանաչելի լինի»: Երբ մենք դուրս էինք գալիս, կուսակալը մեզ դիմեց ու ասաց. «Հանգիստ մնացեք, դիմումնե-

θεΐσαν ἀναφοράν, ὑμᾶς μὲν ἐν ἔξορίᾳ καταδικάσω, τοὺς δὲ παρ-
ρασχόντας ὁποίους ποτ' ἂν ὦσιν ἀποκτενῶ. Ἀκούσατε δ' οὖν καὶ
τοῦτο, ὡς ἡ τοιαύτη ἀγωγή διὰ χρημάτων οὐ πληροῦται· ἀλλὰ
διὰ μόνης καὶ μιᾶς τῆς δικαίας κρίσεως. Ἀπέλθετε οὖν εἰς τὰ
οἰκήματα ὑμῶν, τὰ δὲ γράμματα ἐσφραγισμένα κείνται παρὰ τῷ
ρεῖζ-ἐφέντη καὶ ἐξ ἐκείνου λήψεσθε· καὶ ἐς τοῦτον ὡσπερ καὶ
πρότερον δεήγητε, οὕτω διάγετε· ἀπέλθετε οὖν”.

53. Ἐξελλόντων τοίνυν ἡμῶν ἀχώρητοί τε καὶ ἀφόρητοί ἦσαν
οἱ Ἀρμένιοι· ἐνδοὺς τε περιτῆγον καὶ ὕσα περ κατ' ὄναρ ἐώρων,
ὡς ἀληθῆ ἐπίστευόν τε καὶ διεκήρυττον· ἀνά πάσας γὰρ τὰς
ἀγυῖας καὶ τοὺς στενωποὺς ὅπου ἂν εἴη Ἀρμένιος διεφθίμιζον ὡς
ὁ βερταμπέτης αὐτῶν χλαμύδα τε ἐνεδύσατο καὶ μετὰ προπομπῆς
νικητῆς τε καὶ τροπαιοῦχος ἐξῆλθεν, ἠνώχλουν τε καὶ καθύβριζον
τοὺς ἡμετέρους χριστιανοὺς ὡς ἀπερριμμένους τε καὶ νευικημέ-
νους. Καὶ οὐ μόνον τοῦτο ἀλλὰ καὶ τοῖς ἐπὶ τὴν ἀκολουθίαν
τὴν ἐκκλησιαστικὴν καλοῦσι παρήγγειλαν εὐφρόσυνον παρέχειν
ἀγγελίαν, ὡς νενικήκασι τοὺς Ῥωμαίους, καὶ ἄλλους λήρους πολ-
λοὺς νύκτωρ τε καὶ μεθ' ἡμέραν διαφθίμιζοντες. Ἡμεῖς δὲ καίτοι
ἐπὶ τῇ τοῦ ὑπάτου μετ' ὀργῆς διαλέξει λελυπημένα, ἀλλ' οὖν γε
καὶ τὴν τῶν λόγων ἔννοιαν εἰς νοὺν θέμενοι εἴχομέν τινα ὑπό-
λοιπον ἐλπίδα. Καὶ ταῦτα μὲν διεκήρυττον οἱ Ἀρμένιοι, ἀλλ' οὐκ
εἰς μακρὰν χαρῆναι τε καὶ κατεπεμβῆναι ἡμῶν εἴασε τὸ θεῖον·
οὐ γὰρ οὗο ὦραι παρήλθον καὶ τὸν Σεχπόζην κελεύσει τοῦ ὑπά-
του συνέλαβεν ὁ καλαοὺς-τζαούσης μετὰ τῶν περὶ αὐτόν, καὶ πρὸς
τὸν ἀρχηγόν τῶν τζαουσίων ἀπαγαγὼν οὐδὲ τὴν ὄψιν τοῦ ὑπάτου
ἰδόντα παρέδωκε τῷ δεσμοφύλακι· οὕτω ὑπὸ τοῦ ὑπάτου προσ-
τεταγμένον· ὁ δὲ δεσμοφύλαξ τῷ ξύλῳ τοὺς πόδας ἐνέβαλε καὶ
πρηγῆ τῇ γῆ ἐστρεβλώσατο, μηδὲν εἰδόντα περὶ ταῦτησ' τῆς παι-
δείας· πανταχόσε γὰρ ἀνεκίνει τὸν νοῦν, ἀλλ' οὖν οὐδὲν ἀληθὲς
μαθεῖν ἠδυνήθη. Τοῦτο τοίνυν μαθόντες οἱ Ἀρμένιοι παλινοῦσαν
ἤδον· καὶ τὸν γέλωτα δακρύοις ἀνταλλάξαντες καὶ τὴν χαρὰν λό-
πη, ἀλλὰ γε διὰ τὴν ἄνοιαν ἐαυτοὺς παρεμύθουν· συνέβη γάρ
τι καὶ ἕτερον τῶν ἀτοπημάτων, ὑπερ τῆς φυλακῆς αἴτιον ἀπε-

րից ձեռք քաշեք, հակառակ դեպքում, երբ լսեմ, թե դիմում է ներկայացվել, ձեզ աքսորի են դատապարտելու, իսկ տվողներին, ովքեր էլ լինեն, կսպանեն: Ուրեմն, այս էլ իմացե՛ք, որ մահն խնդիրը փողով գլուխ չի գա, այլ միայն ու միայն արդար դատաստանի միջոցով: Ուստի, ելե՛ք, գնացե՛ք ձեր տները, իսկ փաստաթղթերը կնքված գտնվում են *ռեիզ-էֆենդիի* մոտ, նրանից էլ կստանաք: Ինչպես որ նախկինում էիք կենում, այդպես էլ մնացե՛ք: Դե գնացե՛ք»:

53. Մենք դուրս եկանք, իսկ հայերը փքյալ էին ու անտանելի: Երանության մեջ, ինչ որ իրենց երազում էին տեսնում, իրական համարում և հայտարարում: Բոլոր փողոցներում ու խուլ անկյուններում, ուր որ հայ լիներ, հայտարարում էին, թե իրենց վարդապետը քղամիդ է հագել, դուրս եկել թափորով հաղթական: Նրանք նեղում, հայիտում էին մեր քրիստոնյաներին՝ որպես պարտված ու շարտված: Դրանով էլ չբավարարված՝ կարգադրեցին նրանց, ովքեր եկեղեցական պատարագին էին կանչում, որպես ավետիս տարածել, թե հաղթել են հույներին: Նրանք օր ու գիշեր տարբեր բաներ էին զրաբանում: Իսկ մենք, թեև կուսակալի ցասումնալից խոսքերից վշտացանք, բայց նրա խոսքերի իմաստը մտաբերելով՝ ինչ որ անթեղված հույս տածում էինք: Ահա հայերն այդ ձևով էին թմբկահարում, սակայն նրանց հրճվանքը երկար չտևեց, Աստված թույլ տվեց մեզ ոտքի կանգնել: Երկու ժամ էլ չէր անցել, երբ կուսակալի հրամանով Սեղբոսին իր մերձավորների հետ *քալաուս-չավուշը* ձերբակալեց և տարավ *չավուշների* պետի մոտ: Կուսակալի երեսն ազամ չտեսած՝ [Սեղբոսին] նա հանձնեց բանտապահին: Հենց կուսակալն էր այդպես հրամայել: Բանտապահը նրա ոտքերը կոճղի մեջ առավ, ֆալակայի մեջ պրկեց, նրան գետնախշտի արեց, իսկ նա չիմացավ էլ այդ պատժի պատճառը: Նա ամեն ինչի շուրջ խոկում էր, բայց ոչ մի ստույգ բան իմանալ չկարողացավ: Երբ տեղի ունեցածի մասին հայերն իմացան, այս անգամ տարբեր երգ էին երգում, ծիծաղն արցունք դարձավ, ուրախությունը՝ տխրության, բայց կատարվածի պատճառին անտեղյակ՝ մխիթարում էին միմյանց: Տեղի ունեցավ արտառոց մի բան էլ,

φαίνοντο καὶ τὰ νικητήρια ὡς καὶ αὐθις ἑαυτοῖς προσεποιούντο· ἀλλ' ἦσαν, ὡς ἡ παροιμία φησὶν, καὶ γέλωτες δακρυοὺς παρεικάλλοντες καὶ χαρᾶ λύπη· ἐγέλων γὰρ ὅσον τῇ τῆς ὄψεως ἐμφανείᾳ, τῇ δὲ καρδίᾳ ἤχθοντό τε καὶ ἐπωδύροντο. Ἴνα δὲ τάληθές
5 μᾶθωσι, τὸν ἀδελφὸν τοῦ Σεχπόζη πρὸς τὸν τοῦ ὑπάτου οἰκονόμον πυθέσθαι τὴν αἰτίαν ἀπέπεμψαν, καὶ μετὰ δακρῶν πολλῶν δεομένῳ τε καὶ πυθομένῳ μὴ εἰδέναι τὴν αἰτίαν ἔφη ὁ οἰκονόμος· ὁ δὲ καὶ αὐθις ἀνερόμενος "ὕπαγε" ἔφη "πρὸς τὸν ὑπάτον καὶ τοῦτον ἐρώτησον". Ἀπερχόμενον δὲ ὡς ἔοικε καὶ αὐτὸς
10 ὁ ὑπάτος τὴν αἰτίαν ἀγνοεῖν προσποιούμενος παρὰ τοῦ ἰδίου ἀδελφοῦ τὴν αἰτίαν μαθεῖν δέσμιον ἀπέπεμψεν· οἱ δὲ Ἀρμένιοι καὶ τοῦτον κατασχεθέντα μαθόντες, θορόβου πολλοῦ ἐνεπλήσθησαν καὶ πρὸς τοὺς ὑπερασπιστὰς αὐτῶν ἔδραμον μαθεῖν τὴν αἰτίαν βουλόμενοι καὶ ἦν γε ἐξελέσθαι δυναθῶσι. Ἦν δὲ καθεύδων ἐν
15 τοῖς δεσμοῖς ὁ πρὸ ὀλίγου ἔφιππος καὶ βαρὺ τὰς ἀγίας σοβῶν Σεχπόζης μετὰ τοσοῦτων δούλων δορυφούμενος, τότε δὲ ἄπορος καὶ μηδὲνα περὶ αὐτὸν ἔχων εἰμὴ γε μόνον τὸν ἀδελφὸν καὶ τοῦτον ἐν τοῖς αὐτοῖς δεσμοῖς, τὸν τε κίνδυνον τῆς ἰδίας ζωῆς καὶ τὴν τῶν ὑπαρχόντων αὐτοῦ δήμευσιν προορώμενος.
20 54. Ὀλίγω δὲ ὕστερον μετεπέμψατο ἡμᾶς τε καὶ τοὺς Ἀρμένιους ὁ ὑπάτος· ἦμεν δὲ ἐκ τοῦ ἡμετέρου μέρους οἱ πάντες τρεῖς, ὁ τῆς Βασιλευούσης πατριάρχης, ὁ μέγας ἐρμηνεὺς καγῶ, ὁ δ' ἡμέτερος δεσπότης ἐπὶ τὴν ἐκκλησίαν κατελθὼν προσήχητο καὶ μετὰ δακρῶν προσελιπάρει (τὸ θεῖον) μὴ κατασχόμενους εἶσαι
26 ἡμᾶς. Ἐκ δὲ τῶν Ἀρμενίων ἦσαν βαρταμπέται δύο, ὃ τε ἐν Βασιλευούσῃ διατελὼν Ὁβανέλης καὶ ὁ προρρηθὴς Γεακούπης, ἀνὴρ δαιμονιώδης φρενόληπτος τε καὶ κατὰ πάντα ἐμμανής. Εἰσήλθομεν οὖν εἰς τὸν ὑπάτον· εἰστήκεισαν δὲ ἐπὶ ποδοῦς ἐμπροσθεν τοῦ ὑπάτου ὁ οἰκονόμος ὁ βεζ-εφέντης καὶ ὁ τῶν τζαουσιῶν ἀρχηγός. Εἰσελθόντες δὲ ἕστημεν ἡμεῖς μὲν ἐπὶ τὰ δεξιὰ, ἐπὶ τὰ ἀριστερὰ
30 δὲ οἱ Ἀρμένιοι· ἀνακύψας δὲ τοὺς ὀφθαλμοὺς ὁ ὑπάτος καὶ ἰδὼν ἡμᾶς καὶ ὀριμύ τε καὶ βλοσυρὸν πρὸς τοὺς Ἀρμένιους ἐπιβλέψας ἔφη "τὸ βασιλικὸν θέσπισμα, ὅπερ ἐπὶ τῶν τοῦ Ἀλτή-

այն է՝ բանտարկության դատապարտվածի մասին [այլ] որոշում է կայացվում, որ հաղթանակը դարձյալ իրենց էին վերագրում: Բայց, ինչպես առածն է ասում, դա նման է արցունքներով ծիծաղի և ուրախ տխրություն: Այսինքն՝ ձևացնում էին, թե ծիծաղում են, բայց ներքուստ վիշտ էին ապրում ու ողբում: Սակայն իրականությանը հասու լինելու համար նրանք կուսակալի էկոնոմի մոտ Սեղբոսի եղբորն ուղարկեցին՝ պատճառն իմանալու: Բայց հակառակ, որ աղիողորմ խնդրում էր, փորձում գուշակել շարժառիթը, էկոնոմը պատասխանեց, թե տեղյակ չի: Բայց երբ դարձյալ հարցրեց, նա պատասխանեց. «Գնա կուսակալի մոտ և նրան հարցրու»: Նա այդպես էլ արեց, բայց կուսակալը ևս ձևացրեց, թե պատճառին տեղյակ չի և նրան կապանքների մեջ առած՝ ուղարկեց եղբոր մոտ՝ նրանից պատճառն իմանալու: Հայերը, երբ տեղեկացան, թե նա էլ է բռնվել, իրար անցան, պատճառն իմանալու համար իրենց պաշտպանների դռները բախեցին՝ մի ելք գտնելու հնարավոր քայլի դիմելու համար: Քիչ առաջ ձիու վրա բազմած, բազում ծառաների ուղեկցությանը փողոցներով փքված առաջ գնացող Սեղբոսը, կապանքների մեջ առնված՝ քնած էր, նա այժմ բացի եղբորից ոչ ոք չուներ, որը նույնպես կապյալ էր, աչքի առաջ ուներ կյանքից զրկվելու սպառնալիքը, իր ունեցվածքի բռնագրավումը:

54. Փոքր անց կուսակալը կանչեց մեզ ու հայերին: Մեր կողմից ընդամենը երեք հոգի էինք՝ Մայրաքաղաքի պատրիարքը, մեծ թարգմանն ու ես: Մեր [Երուսաղեմի] պատրիարքը եկեղեցի էր գնացել և աղոթում, արտասվալից պաղատում էր Աստծուն՝ մեզ ամոթով չթողնի: Հայերի կողմից երկու վարդապետ էին՝ Մայրաքաղաքում հաստատված Հովհաննեսն⁹⁷ ու վերոհիշյալ Յակուբը՝ դիվային, խելագար, կատարյալ մոլեգին մի մարդ: Մուտք գործեցինք կուսակալի մոտ: Կուսակալի առջև կանգնեցին էկոնոմը, *ռեիզ-էֆենդին* և *չավուշների* պետը: Ներս մտնելով՝ մենք կանգնեցինք կուսակալից աջ, հայերը՝ ձախ: Կուսակալը հայացքը բարձրացրեց, տեսավ մեզ, ապա հայերի վրա սաստիկ ու սարսափազդու հայացք զգելով՝ ասաց. «Ալի-փա-

πασὰ ἡμερῶν ἐλάβετε, μετὰ κρίσεως ἐγεγόνει"; καὶ τῶνδε ἀποκριθέντων "οὐχί", "ἐπεὶ τοίνυν" ἔφη ὁ ὑπατος "ἄνευ κρίσεως ἐγεγόνει τὸ θέσπισμα καὶ δι' ἀπάτης, διὰ ταύτης τῆς βασιλικῆς ἀποφάσεως ἀπαιτεῖ ὁ γαληνότατος ἡμῶν βασιλεὺς ὅπερ ἐδεδώκει θέσπισμα". Ἐζήγαγεν οὖν ἐκ τῶν κόλπων αὐτοῦ ὁ ὑπατος τὴν 5 βασιλικὴν ἀπόφασιν καὶ ἀνέγνω· ἦν δὲ ἡ περιλήψις αὐτῆς τοιαύτη· "τὸ δι' ἀπάτης καὶ δυνάμει χρημάτων δοθέν τοῖς Ἀρμενίοις θέσπισμα ἀκυρον μενέτω καὶ πρὸς ἡμᾶς πεμφθήτω". Εἶχε δὲ καὶ ἄλλα τινὰ γεγραμμένα, ἀλλὰ ταῦτα οὐκ ἀνέγνω ὁ ὑπατος. Ἐζήτει οὖν ἐκ τοῦ βαρταμπέτη τὸ θέσπισμα· ὁ δὲ ὑπολαβὼν ἔφη μὴ 10 εἶναι ὧδε, προεπέμφθη δὲ ἐν Ἱεροσολύμοις διὰ τὸ εἶναι ἐκεῖσε ἀναγκαῖον. Πρὸς ταῦτα ὁ ὑπατος ὑπολαβὼν ἔφη "ἐπειδὴ τοίνυν ὑμεῖς φατε ὡς ἐν Ἱεροσολύμοις ἐπέμφατε τὸν βασιλικὸν ὀρισμὸν, ἀποφαινόμεθα ἴδιον ἀποστεῖλαι ἄνθρωπον ἐκεῖσε ἀπελθεῖν καὶ λαβεῖν διὰ βασιλικῆς ἐπιταγῆς· διορίσατε τοίνυν καὶ ὑμεῖς ἕνα ἐκ 15 τῶν ὑμετέρων συναπελθεῖν αὐτῷ καὶ παραδοῦναι εἰς χεῖρας αὐτοῦ τὸ ὑπερ ὁ βασιλεὺς ἡμῶν ἀπεφῆνατο". Πρὸς ταῦτα ὁ πατριάρχης ὑπολαβὼν ἔφη "καὶ ταῦτα, ὦ ὑπατε, ψευδὴς ἐστίν· οὗτοι γὰρ ἐνταῦθα τοὺς ὀρισμοὺς κατέχοντες διὰ τὸ τριβῆν δοῦναι τοῦ χρόνου ἐν Ἱεροσολύμοις εἶναι λέγουσιν". ἔφη δὲ καὶ ὁ οἰκονόμος 20 "σκέψασθε ὅπως μὴ ἐνταῦθα εὐρεθῆ καὶ τότε αὐτοὶ γινώσεσθε τὸ συμβησόμενον". Τούτων δὲ πληρωθέντων τῶν λόγων, ἐπιστραφεὶς ἔφη ὁ ὑπατος "λάβετε τοίνυν ἕκαστος ὑμῶν τὰ ὑμέτερα γράμματα καὶ ἀπελθόντες ἐψησυχάσατε, τὴν τοῦ διορισθέντος ἀνθρώπου προσμένοντες ἔλευσιν". Προσῆλθον δὲ ἐγὼ τῷ ὑπάτῳ καὶ 25 τὸ κράσπεδον αὐτοῦ ἀσπασάμενος ἔλαβον τὰ ἡμέτερα γράμματα· προσελθόντος δὲ καὶ τοῦ βαρταμπέτου λαβεῖν, ὁ ὑπατος λύσας τὸ σακκούλιον, ἐν ᾧ ἦν τὰ γράμματα αὐτῶν, τὸ ἀντίγραφον τοῦ ἀκυρωθέντος κατέσχευε ὀρισμοῦ, τὰ δὲ λοιπὰ δὸς ἡσυχίαν εἰς τὸ ἐξῆς ἡμῖν προσετέτατο. Ἐν τούτῳ ἔφη ὁ βαρταμπέτης "ἐπειδὴ οὕτως 30 δεδοκται τῷ βασιλεῖ τὰ δοθέντα γράμματα ληφθῆναι καὶ ἀκυρωθῆναι, κἂν τῆς μεταξὺ ἡμῶν ἀρχαίας συνηθείας δηλωτικῆ γενέσθω ἐκ τῆς κρίσεως ἀπόδειξις πρὸς διάγνωσιν τῶν ἡμετέρων

շայի օրոք ձեր ստացած թագավորական հրովարտակը դատաքննությունից հե՞տո ստացվեց»: Երբ նրանք պատասխանեցին, թե՛ ո՛չ, կուսակալն ասաց. «Արդ, քանի որ հրովարտակն առանց քննարկման և խաբեությամբ ստացվեց, այդ պատճառով մեր ամենախաղաղասեր թագավորը պահանջում է ընդունել իր տված թագավորական հենց այս որոշումը»: Կուսակալն իր ծոցից հանեց թագավորական որոշումը և ընթերցեց: Դրա բովանդակությունն հետևյալն էր. «խաբեությամբ և կաշառքով հայերին տրված հրովարտակը համարել անվավեր և այն մեզ ուղարկել»: Այնտեղ այլ բաներ էլ էին գրված, որոնք կուսակալը չընթերցեց: Նա վարդապետից հրովարտակն էր պահանջում: Վարդապետը պատասխանեց, թե իր մոտ չէ, այն Երուսաղեմ է ուղարկված, որովհետև այնտեղ էր պետք: Դրա վրա կուսակալը պատասխանեց. «Քանի որ ասում եք, որ թագավորական որոշումը Երուսաղեմ եք ուղարկել, ուստի թագավորական հրամանով որոշել ենք այնտեղ մեր մարդն ուղարկել և ստանալ այն: Նրա հետ ձերոնցից մեկն էլ թող գնա, և նրան հանձնեցեք այն, ինչ կարգադրեց թագավորը»: Դրա վրա պատրիարքն ասաց. «Ով կուսակալ, դա էլ է սուտ: Այստեղ՝ իրենց մոտ են որոշումները, և ժամանակ չափելու համար ասում են, իբր Երուսաղեմում են»: Եկո՞նո՞մն էլ իր կողմից ասաց. «Զգույշ եղե՛ք, դրանք հանկարծ այստեղ մեջտեղ կգան, և այն ժամանակ կիմանաք՝ ինչ տեղի կունենա»: Խոսակցությունն ավարտվեց, և կուսակալը դիմեց ու ասաց. «Յուրաքանչյուրդ առեք ձեր փաստաթղթերը, գնացեք և հանգիստ մնացեք, սպասեցեք նշանակված մարդու վերադարձին»: Ես մոտեցա կուսակալին, համբուրեցի նրա զգեստի քղանցքը, ստացա մեր փաստաթղթերը: Երբ վարդապետը մոտեցավ ստանալու [իր փաստաթղթերը], կուսակալը բացեց պայուսակը, որի մեջ էին նրանց փաստաթղթերը, վերցրեց անվավեր համարված որոշման պատճենը, մնացածներն էլ վերադարձրեց ու հրամայեց այսուհետև հանգիստ մնալ: Դրա վրա վարդապետն ասաց. «Քանի որ թագավորն այդպես է որոշել՝ տրված փաստաթղթերը վերցվեն և չեղյալ հայտարարվեն,

πραγμάτων". Καὶ ὁ ὑπάτος ἔφη· "ἐφ' ὑμῖν τοῦτο κεῖται". ὑπολαβὼν δὲ ἐγὼ ἔφην "οὐδεμία ἐστὶν ἐν ἡμῖν ἐξουσία περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ βασιλικοῦ ἐλέους ὠρηθέντων ἡμῖν συμφωνεῖν τε καὶ συντιθεσθαι". Καὶ πάλιν τὴν αὐτὴν ἀπολογία ἀπέδωκεν ὁ ὑπάτος,
5 ὅτι "ἐφ' ὑμῖν τοῦτο κεῖται".

55. Πολυχρονησάντων δὲ ἡμῶν τὸν βασιλέα καὶ τὸν ὑπάτον καὶ ἐξελθόντων τῆς ὑπατικῆς αὐλῆς μετ' εὐφροσύνης, τῶν δὲ Ἀρμενίων μετὰ λύπης καὶ κατηφείας, προσετάγη ὁ ρεῖζ-ἐφέντης ὀρισμὸν γράψαι πρὸς τὸν τῆς Δαμασκοῦ ἡγεμόνα καὶ πρὸς τὸν
10 τῆς Ἱερουσαλήμ κριτὴν ἐπὶ τῷ λαβεῖν παρὰ τῶν Ἀρμενίων τὸν βασιλικὸν ὀρισμὸν καὶ τὰ ἐν τῷ κώδικι τῆς κρίσεως ἀποσχίσαι σημειώματα καὶ ἐσφραγισμένα ἀποστεῖλαι ἐνταῦθα· διώριστα δὲ παραγενέσθαι τὸν τοῦ ὑπάτου πρῶτον τζοχαντάρην Χαλίλ-ἀγᾶν καλούμενον. Ἦν δὲ τοῦ ὀρισμοῦ ἡ περιληψὶς τοιαύτη. "Ἐνταλμα
15 τῷ τῆς Δαμασκοῦ ἡγεμόνι Σουλεϊμάν-πασᾶ καὶ τῷ κριτῇ τῆς Ἱερουσαλήμ καὶ τῆς Δαμασκοῦ" μετὰ τοὺς συνήθεις τίτλους τῶν ἡγεμόνων καὶ τῶν κριτῶν διαλαμβάνει ὡς "ἔθνος ἐπεκράτησε τοὺς Ῥωμαίους καὶ Ἀρμενίους κινεῖσθαι κατὰ τὴν θρησκείαν αὐτῶν, ὡς ἀνέκαθεν ἐβρέθησαν. Οἱ Ἀρμένιοι μέντοι γε εἰς τινὰς συν-
20 θήκας τῆς ἀρχαίας αὐτῶν συνηθείας ἀδικεῖν ἐδοῦσαν τοὺς Ῥωμαίους καὶ ἐν ἔτει αρμζ' (1794) τῇ ς' τοῦ Τζουμαζιελαχῖρ σελήνης ὀρισμὸν τινα ἐξέλαβον ἐκ τοῦ κώδικος τῶν ἐπισκόπων περιέχοντα τὴν τῶν Ἀβυσινῶν Κοπτῶν καὶ Σύρων ὑπόθεσιν, τῆς τε τοῦ ἀγίου Ἰακώβου ἐκαλησίας (δεσπόζεσθαι) καὶ τὴν εἴσοδον πρὸς τὸν
25 τάφον τοῦ Χριστοῦ τῇ τοῦ μεγάλου σαββάτου ἡμέρᾳ ἅμα εἰσερχεσθαι τὸν τε τῶν Ἀρμενίων πατριάρχην καὶ τῶν Ῥωμαίων. Ἐπὶ τούτου δὲ τοῦ ὀρισμοῦ ἐγένετο αἰτία τῆς πρὸς ἄλληλα τῶν δύο γενῶν ἔριδος· τοῦτο δὲ ἀπεμφαῖνον δοῦσαν τῇ ἡμετέρᾳ βασιλείᾳ, ἀπὸ τοῦ τῶν Ἀρμενίων πατριάρχου τοῦ ἐνταῦθα ἐνόημοῦν-
30 τος ἐζητήθη τὸ ποῖς Ἀρμένιοις δοθὲν θέσπισμα τὸ ὄν γεγραμμένον ἐν τῷ διαληφθέντι ἔτει, ἵνα ἀπὸ τοῦ προειρημένου κώδικος ἐξαλειφθῇ ἐκ μέρους τοῦ βασιλικοῦ μου κριτηρίου· ὁ δὲ πατριάρχης τῶν Ἀρμενίων ἀπεκρίνατο ὅτι ἐν Ἱεροσολύμοις τοῦτο ἀπέ-

ապա թող մեր միջև գոյություն ունեցող վաղեմի կարգը դատական վճռով հայտարարվի, որպեսզի մենք իմանանք մեր իրավիճակը»: Կուսակալը պատասխանեց. «Դա ձեր գործն է»: Ես էլ իմ հերթին ասացի. «Մենք իրավունք չունենք թագավորի ողորմածությամբ մեզ շնորհվածի շուրջ համաձայնվել և պայմանավորվել»: Կուսակալը նույն կերպ պատասխանեց. «Դա ձեր գործն է»:

55. Թագավորին և կուսակալին արևշատություն մաղթելով՝ մենք ուրախությամբ լի կուսակալական ապարանքից դուրս եկանք, իսկ հայերը՝ տրտում տխուր ու մռայլ: Ռեյզ-էֆենդին հրաման էր ստացել կարգադրել Դամասկոսի կողմնակալին և Երուսաղեմի դատավորին՝ հայերից վերցնել թագավորական որոշումը, իսկ օրենսգրքի վճիռներից մակագրությունները քաղել և այստեղ ուղարկել: Որոշվեց ներկայանալ կուսակալի առաջին *չուհադարը*՝ անունը հալիլ-աղա: Որոշման բովանդակությունը հետևյալն էր. «Կարգադրություն Դամասկոսի կողմնակալ Սուլեյման-փաշային և Երուսաղեմի ու Դամասկոսի դատավորին»: Սկզբում նշված են կողմնակալների և դատավորների հայտնի կոչումները, ապա ասվում է. «Ըստ ավանդույթի հույներն ու հայերը ի սկզբանե անտի դեկավարվում են՝ համաձայն իրենց ընդունած դավանանքի: Հայերը, սակայն, իրենց վաղնջական հարաբերությունների որոշ հարցերում սկսեցին հույների հանդեպ անարդար վարվել և 1197 (1734) թվականի ջումազիեֆահիր ամսի 6-ին վերադիտողների օրենսգրքից հաբեշների, ղպտիների և ասորիների խնդրի վերաբերյալ մի ինչ-որ նշում պոկեցին, Սուրբ Հակոբի եկեղեցուն [տիրելու], ավագ շաբաթ օրը Քրիստոսի Գերեզմանը հայոց և հունաց պատրիարքների համատեղ մուտք գործելու մասին: Այս որոշումն ահա կրքերի բորբոքման պատճառ դարձավ: Դա մեր թագավորությանն անպատշաճ համարելով՝ այստեղ նստող հայոց պատրիարքից պահանջվեց անցած տարում հայերին տրված հրովարտակը, որպեսզի իմ թագավորական դատարանը վերոհիշյալ օրենսգրքից այն հանի: Հայոց պատրիարքը պատասխանեց, որ ինքն այն Երուսաղեմ է ուղար-

στειλε και εκεισε εστι. Τούτου χάριν ἵνα μηκέτι αὐτῇ ἡ διαφορὰ
θεωρηται, ἀπεφηνάμεν ὡς τὸν τε διαληφθέντα ὄρισμόν και τὰς σελί-
δας τὰς ἐν τῷ κώδικι τοῦ κριτηρίου τῆς Ἱερουσαλήμ σημειωθείας
ἐξαλειφόμενας πάντα ὁμοῦ ἐσφραγισμένα πεμφθῆναι τῇ ἡμετέρᾳ
βασίλειᾳ. Ἐνθεν τοι τὸ κράτος ἡμῶν διὰ τοῦ παρόντος τζοχαντα- 5
ρίου Χαλλιλ-ἀγᾶ τοῦ ἐπιστάτου πυχθέντος εἰς ταυτην! τὴν ὑπό-
θεσιν, ζητεῖ ὡς τὸν ἀνωθεν ὄρισμόν και τὰ ἐν τῷ κριτηρίῳ τῆς
Ἱερουσαλήμ γεγονότα σημειώματα μετὰ τὰ ἐξαλειφθῆναι ἐν σακ-
κέλλῃ βληθέντα και σφραγισθέντα τῷ κράτει τῆς ἡμετέρας βασι-
λείας ἀποσταλῆναι. Ὅθεν σὺ ὁ τῆς Δαμασκοῦ ἡγεμῶν μετὰ ταύ- 10
της μου τῆς προσταγῆς διώρισον περὶ ταύτης τῆς ὑποθέσεως ἀνδρα
ἐκ τῆς αὐλῆς σου πιστὸν ἐπὶ τῷ ἀπελθεῖν ἐν Ἱεροσολύμοις και
σὺ δὲ ὁ τῆς Ἱερουσαλήμ κριτῆς λάβη τὸν διαληφθέντα ὄρισμόν
ἀπὸ τοῦ πατριάρχου τῶν Ἀρμενίων τοῦ εἰς τὰ αὐτὰσε ὄντος και
τὰ τοῦ ρηθέντος ὄρισμοῦ σημειώματα, ἀπερ ἐγράψησαν ἐν τῷ 15
ὑμετέρῳ κώδικι, ἐξάλειψον και ἀπόσπασον τὸν δὲ τοῦ ὑμετέρου
ἡγεμόνος (ἀνθρωπον) ἀγαγεῖν ταῦτα πρὸς αὐτόν, τὸν δὲ ἡγεμόνα
εἰς σακκελην βαλόντα και σφραγίσαντα ἀποπέμψαι ἡμῖν ἐν τῇ
βασίλεικῇ αὐλῇ μετὰ τοῦ ρηθέντος τζοχανταρίου ἡμῶν και λίαν
ἐπιμεληθῆναι τοσοῦτον ἐπὶ τῷ λαβεῖν τὸν ὄρισμόν ὅσον και ἐπὶ 20
τῷ ἐξαλειψαῖ και ἀποσπᾶσαι τὰ ἐν τῷ κώδικι τοῦ κριτοῦ σημειώ-
ματα, εἰς τοσοῦτον ὅσον οὐδὲ στοιχεῖον ἐν τοῦ σημειώματος μεῖ-
ναι ἐν τῷ κώδικι, και ταῦτα πάντα ἐσφραγισμένα πέμψαι τῷ
ρηθέντι τῆς Δαμασκοῦ ἡγεμόνι ἐν ταύτῃ δὲ τῇ ὑποθέσει μηδεμίᾳ
γνωσθῆτω ἀντίστασις, ἀλλὰ βοήθεια και ἐπὶ τὸ κρεῖττον προχώρησις. 25
Βουλομένης δὲ τῆς βασιλείας ἡμῶν μὴ μεῖναι ἀτελεῖ τὴν περὶ
τούτου ὑπόθεσιν, ἀλλὰ κατὰ πάντα τετελειωμένην εἶναι, γράφομεν
και πρὸς σὲ τὸν τῆς τῶν Δαμασκηῶν πόλεως κριτῆν, ἵνα ἐρευ-
νήσης ἀκριβῶς ἐν τῷ σῶ κώδικι και εἰ μὲν ἐν αὐτῷ εὐρεθῆ
τῷ τόπῳ ποιήσον ἀναφορὰν τῷ ἡγεμόνι ὅπως μετὰ ἀκριβείας και 30
ἐπιμελείας ἐξαλείψῃς τὰ εὐρεθησόμενα σημειώματα και ἀποδώ-
σῃ τῷ ρηθέντι ἡγεμόνι, ὁ δὲ ἡγεμῶν ταῦτα λαβὼν και σφραγί-
σας ἀποδώτω τῷ ἡμετέρῳ τζοχανταρίῳ ἐπὶ τῷ πρὸς ἡμᾶς ἀγαγεῖν.

կել, և այնտեղ է գտնվում: Ուստի որպեսզի այս տարածայնությունն այլևս քննարկման հարց չդառնա, կարգադրեցի որպեսզի և՛ ընդունված որոշումը, և՛ Երուսաղեմի դատարանի օրենսգրքում նշված էջերը, հանված և կնքված, բոլորը միասին ուղարկվեն մեր թագավորությանը: Ուստի, մեր իշխանությունը, սույն հարցի վերակացու նշանակված ներկա *չուհադար* Խալիլ-աղայի միջոցով, վերոհիշյալ որոշումն է պահանջում, ապա նա Երուսաղեմի դատարանում արված նշումները հանելուց հետո դրվեն պայուսակի մեջ և կնքված ուղարկվեն մեր թագավորական իշխանությանը: Այսպիսով դու՝ Դամասկոսի կողմնակալը, իմ սույն հրամանի հիման վրա, հիշյալ խնդրի վերաբերյալ քո պաշտոնեությունից մի վստահելի այրի կարգադրիր գնալ Երուսաղեմ, իսկ դու, Երուսաղեմի դատավորդ, այնտեղի հայոց պատրիարքից ստացիր տրված որոշումը, իսկ հիշյալ որոշման ձեր օրենսգրքում գրառված նշումները վերացրու և պոկիր: Ձեր կողմնակալի մարդը դրանք թող բերի [Խալիլ-աղայի] մոտ, իսկ կողմնակալն էլ դրանք, պայուսակի մեջ դրած ու կնքած, մեր հիշյալ *չուհադարի* միջոցով ուղարկի մեզ՝ թագավորական արքունիք: Նա մեծ ջանք թափի որոշումն ստանալու, դատավորի օրենսգրքից նշումները հանելու և պոկելու, այնպես որ օրենսգրքում նշման և ոչ մի հետք չմնա, և այդ բոլորը կնքված ուղարկի Դամասկոսի հիշյալ կողմնակալին: Սույն խնդրի շուրջ թող ոչ մի դիմակայություն չլսվի, այլ միայն օժանդակություն և խնդրի առավել լավ ընթացք: Քանի որ մեր թագավորությունը կամենում է, որ սույն խնդրի վերաբերյալ ոչ մի թերի բան չմնա, այն լինի ամեն ինչում կատարյալ, գրում ենք և քեզ՝ դամասկացվոց քաղաքի դատավորիդ, որպեսզի քո օրենսգրքում ուշադիր ստուգես, և եթե նրանում նշում գտնվի, հաղորդիր կողմնակալին, որպեսզի ճշգրտորեն և ուշադիր հանես եղած նշումները, որից հետո հանձնես հիշյալ կողմնակալին, իսկ վերջինս, ստանալով և կնքելով, դրանք հանձնի մեր *չուհադարին*՝ մեզ բերելու: Այդ գործում թող ուշադրություն և հոգատարություն ցուցա-

Καί ἐν τούτῳ γενέσθω προσοχή τε καί φροντίς, ὑποταττομένων πάντων τῷδε τῷ ἡμετέρῳ βασιλικῷ σημείῳ”.

56. Ἡμερῶν δὲ τριῶν ἢ τεσσάρων παρελθουσῶν συνέβη παρα-
λυθῆναι τὸν ὑπατον Ἰσμαήλ-πασᾶν τῆς ἀρχῆς μετ’ ὀργῆς καὶ
5 ἀποβαλεῖν τὰ ὅσα περ εἶχε συνηθροισμένα ἐξ αὐτῆς αὐτοῦ τῆς νεό-
τητος, δι’ αἰτίας ἄσπερ οἶδασιν οἱ ἐν ἀξιωμασιν ὄντες· ἐξώσθη δὲ
εἰς νῆσον Χίον καὶ ἀντ’ αὐτοῦ προεβιβάσθη βασιλικῆ διαγνώσει
εἰς τὸ τῆς ὑπατείας ἀξίωμα ὃ νῦν ὑπέρτατος ὑπατος Μεσμέτ-πασᾶς,
καὶ τοῦτο λύπην ἡμῖν ἐδεδώκει, χαρὰν δὲ τοῖς Ἀρμενίοις ἡμῖν
10 μὲν λύπην διὰ τὸ τὸν Ἰσμαήλ-πασᾶν ἀρχὴν γενέσθαι· τῆς ἡμετέ-
ρας ὑποθέσεως καὶ ἐπὶ τοσοῦτῳ προαγαγεῖν, τοῖς δὲ Ἀρμενίοις
χαρὰν, ὅτι οὐ τὸ δίκαιον ἐνόμιζον προασπιζόμενον ἀλλὰ τὸν ὑπα-
τον. Καὶ ἐν ταύτῃ τῇ νυκτὶ καθ’ ἣν ὁ Ἰσμαήλ-πασᾶς παρελύθη
τῆς ἀρχῆς ἐν εὐθυμίας ἦσαν οἱ Ἀρμένιοι, κώμους τε παντοίους
15 καὶ παννυχίδας ἐποίουν, ὄργανά τε προσεκαλοῦντο καὶ τραγωδίας
συνετίθειντο, καὶ ὅλως ἦν πανευφρόσυνου μεταβολὴν τῆς ὑποθέ-
σεως εἶναι· τὸ πρᾶγμα ἡγούμενοι· ἐντεῦθεν καὶ προεμαντεύοντο
προασπιστῶν αὐτῶν ὑπατείας, διὰ τὸ τὸν νῦν ὑπέρτατον ὑπατον
ἐν ἐπιτροπῇ εἶναι τάξει ὄντα καὶ μηκέτι τὴν βασιλικὴν ἐγγχειρι-
20 σθέντα σφραγίδα· καὶ τὰς προρρήσεις καὶ προμαντεύσεις αὐτῶν
ἀληθεῖς εἶναι ἡγούμενοι ἔχαιρόν τε καὶ ἐχόρουον, καὶ συμπόσια
παντοδαπά εἶδεν ἢ νύξ ὅσα μετ’ ἡμέραν δεσμά τε καὶ κολαστή-
ρια· οὐπω γάρ ἡμέρα ἦν καὶ ἐπὶ τὸν τοῦ Μουράτογλου οἶκον ἀπο-
σταλέντες τζαούσιοι τῆς αὐτῆς ἐκείνων μὲν οὐχ εὔρον, τὸν τοῦ-
25 του δὲ υἱὸν εὐρόντες τῷ δεσμοφυλακῇ παρεδεδώκεσαν καὶ κολάζειν
προὔτρεψαν ἐφ’ ᾧ μαρτυρῆσαι ποῦ ἐστὶν ὁ αὐτοῦ πατήρ. Ἡμέρας
τοῖνον γενομένης, κεκρεπαληκότες ἐξ οἴνου καὶ τοῦ ὕπνου ἐξεγερ-
θέντες οἱ Ἀρμένιοι ἔμαθον τὴν τοῦ Μουράτογλου ζήτησιν καὶ
τὴν τοῦ παιδὸς φυλακὴν· ἐνθεν τοὶ τὰς νυκτερινὰς εὐωχίας εἰς
30 θρήνους παρελλάξαντο· οὕτως ἄρα τὸ τῶν φρονῶν ἐλλιπές χαί-
ρειν τοῖς ἀνόητοις παρέχει, λυπεῖσθαι δὲ τῷ μεμετρημένῳ καὶ
σταθμίῳ.

57. Ὁ δὲ παῖς τὰς βασάνους ἰδὼν μηχανὴν τινα ἐσκέφατο

բերվի, և ամենքը ենթարկվեն մեր սույն թագավորական կնիքին»:

56. Անցել էր երեք կամ չորս օր, երբ այնպես պատահեց, որ Իսմայիլ-փաշան պաշտոնավոր անձանց մակաբերած պատճառի հիման վրա ցասումնալից պաշտոնանկ արվեց և զրկվեց ամեն ինչից, ինչ որ երիտասարդ հասակից կուտակած ուներ: Նա աքսորվեց Քիոս կղզին, իսկ թագավորի որոշմամբ նրա փոխարեն կուսակալի պաշտոնին նշանակվեց ներկայիս գերագույն կուսակալ Սեհմետ-փաշան: Դա մեզ տխրեցրեց, իսկ հայերին՝ ուրախացրեց: Մեր տխրելու պատճառն այն էր, որ մեր խնդիրն առաջ քաշողն ու տանողը Իսմայիլ-փաշան էր, իսկ հայերի ուրախությունն այն, որ հավատացած էին, որ արդարությունը չէր պաշտպանվում, այլ կուսակալը: Իսմայիլ-փաշայի պաշտոնանկ արվելու գիշերը հայերը հրճվանքի մեջ էին, ամբողջ գիշեր տոնախմբություն էր, նվագ, երգ ու պար: Նրանք համակված էին խնդությամբ, քանզի վստահ էին, որ խնդիրը այլ ընթացք է ստանալու: Այսու, նրանք նախագուշակում էին, թե գործ են ունենալու իրենց պաշտպան կուսակալության հետ, քանի որ կառավարչի կարգն ունեցող այժմյա գերագույն կուսակալը թագավորական կնիքով դեռ չէր հաստատվել: Իրենց ենթադրություններն ու նախագուշակությունները հիմնավոր համարելով՝ ուրախանում էին, պար գալիս, գիշերն ամեն տեսակի գինարբությով անցկացնում, ինչքան ցերեկը՝ կապանք ու բանտով: Դեռ օրը չբացված՝ արքունիքի *չավուշները* Սուրադօղլուի տունն էին ուղարկվել, սակայն նրան տեղում չգտան, գտան նրա որդուն, որին բանտապահին հանձնեցին՝ կտտանքների ենթարկելու՝ հոր գտնվելու տեղը ցույց տալու համար: Երբ օրը բացվեց, գինու ազդեցությունից սթափված, արթնացած հայերը իմացան Սուրադօղլուի որոնման և նրա որդու բանտարկության մասին: Իրենց գիշերային խնջույքը վերածվեց ողբի: Խելքի պակասը թույլ է տալիս հիմարներին ուրախանալու, բայց զուսպ և կշռադատող մարդուն՝ տխրելու:

57. Սուրադօղլուի որդին, աչքի առաջ ունենալով հավանական կտտանքները, պատժից խուսափելու միջոց մտածեց:

ἐστὶ τῷ τῷ πρῶτῳ ἀποφασίσει καὶ κατὰ φησὶ τῷ δεσμοφύλακι
" ἔμε μὲν, ὃ δεσμοφύλαξ, ἐπέταλόν τε ἕντα καὶ μηδεμίαν με-
τέχοντα τῶν πεπραγμένων κοινωνίας πολεῖσθαι καὶ πρὸς Θεὸν καὶ
ἄνθρωπος ἴσως ἀδικῶν καὶ ἀπίστον υἱὸν γὰρ ἀντιπαρὸς καλεῖ-
σαι ἀθέμιτον· εἰ δὲ τὸν ἑμὸν πατέρα βούλει μαρτυρῆσαι, πέμψατε 5
μετ' ἐμοῦ τοὺς συλληφόμενους, καὶ γὰρ ἐπίδειξω ὑμῖν τὸν ἑμὸν πα-
τέρα". Ἀπέδωκαν οὖν τῷ παιδὶ τινὰς τῶν τῆς βασιλικῆς αὐλῆς
θούλων συναπελθεῖν, καὶ δεῖξαντα τὸν πατέρα αὐτοῦ τὸν
μὲν ἀφεῖναι τὸν δὲ συλλαβεῖν. Ἀπῆλθον οὖν ὁ δὲ παῖς πονηρῶς
ἦν μέχρι μὲν τινος συναπῆλθε τοῖς μετ' αὐτοῦ συμπορευομένοις 10
ἄνδράσιν· ἐπεὶ δὲ εἰς τινὰ οἶκον εἰσῆλθεν ἔνθα αὐτὸς ἔλεγεν εἶναι
τὸν πατέρα αὐτοῦ, εἰδὼς καὶ προτοῦ δύο θύρας τὸν οἶκον ἔχοντα,
ἔδειξε κλίμακά τινα καὶ οἰκίσκον εἰσελθεῖν καὶ λαβεῖν τὸν πατέρα
αὐτοῦ· ὁ δὲ διὰ τῆς ἄλλης τῆς ἀγροουμένης θύρας ἐξῆλθε ἀπέδρα.
Οἱ δὲ τῆς αὐλῆς ἄνθρωποι μὴ τε τὸν πατέρα εὐρόντες καὶ τὸν 15
υἱὸν ἀπολέσαντες ἀπῆλθον κενοὶ καὶ τῆς ἰδίας ἀπάτης διηγούντο
τὸ μηχάνημα. Μετὰ δὲ ταῦτα προσατῆρ σφοδρὰ δεδωται τῷ στρα-
τοπεδάρχει — τοῦτο δὲ ἐστὶ γιαννιτζάραγας — δι' ἐγγράφου ση-
μειώματος ἐπὶ τῷ ἐρευνῆσαι τε καὶ εὐρεῖν τὸν τε Μουράτογλου
καὶ ἄλλους τινὰς τῶν Ἀρμενίων καὶ πολλοὺς οἴκους μεγιστάνων 20
τε καὶ ἄλλων κατεδραμον ἐπὶ τῷ εὐρεῖν, ἀλλ' οὐκ ἀπέτυχον. Τέλος
ὅ' οὖν ἐπὶ τινὰ οἶκον ἐκ προδοσίας παραγενόμενοι εὐρον κεκρυμ-
μένους τοὺς τε δύο υἱοὺς τοῦ Μουράτογλου καὶ ἄλλους τινὰς τῶν
Ἀρμενίων, καὶ νεοτερέτην ἕνα διδασκάλου ἔχοντα τάξιν, ὃν καὶ
πρῶτον καλοῦσι. Ταύτους πάντας λαβόντες ἤγαγον τῷ δεσμο- 25
φύλακι καὶ δεσμεύσαντες ἐκόλαζον ὡς εἰκός ἐπὶ τε τῷ τεχνάσματι
ἡμῶν καὶ τῇ τοῦ πατρὸς φυγῇ. Καὶ τοῦτο μὲν μέχρι τινὸς ἐγί-
γνετο, μὴ φέρων δὲ ἐπὶ ὁ Μουράτογλου τὴν τῶν παιδῶν τιμωρίαν
ἔλθῶν μόνος τε ἀπῆλθε καὶ παρέστη τῷ οἰκονόμῳ· ὁ δὲ τοῦτον
ἔρωτικῶς " πῶς μὲν" ἔφη " ἐνταῦθα παραγέγονας σύ; τί δὲ καὶ 20
πολλὸν ἐκρύπτου χρόνον; παῦ δ' ἂν καὶ ἀποδράσεις ὑπὸ βασι-
λευχῆς χειρὸς ζητούμενος; τί δὲ καὶ ἐλήλυθας ἀπαξ ἀποδράς;" —
" Ἐγὼ μὲν" ἔφη ὁ Μουράτογλου δεδιὼς ἀπέδρασα, νῦν δὲ τοὺς

ևա բանտապահին ասաց. «Ո՛վ բանտապահ, անմեղին և կատարվածի հետ ոչ մի առնչություն չունեցող մարդուն պատժելը հավասարապես և՛ Աստծո, և՛ մարդկանց համար անարդար է և սրբապղծություն: Հոր փոխարեն որդուն պատժելն անարդարություն է: Եթե պետք է իմ հոր գտնվելու տեղը ցույց տալ, նրան ձերբակալողներին ինձ հետ ուղարկեցեք, և ես իմ հոր տեղը ձեզ ցույց կտամ»: Թագավորական արքունիքից որդու հետ գնալու ծառաների առանձնացրին, որպեսզի հորը ձերբակալեն, իսկ նրան մատնացույց արած որդուն՝ բաց թողնեն: Ահա նրանք գնացին: Խորամանկ որդին նրանց հետ միասին որոշ տեղ գնաց, մտավ մի տուն, որում, ասում էր, թե իր հայրն է գտնվում: Նախապես նա գիտեր, որ տունը երկու դուռ ունի, նրանց ցույց տվեց մի սանդուղք, որով պիտի տունը մուտք գործեին և հորը ձերբակալեին: Սակայն ինքը մյուս, ուղեկցողների համար անծանոթ, դռնից դուրս եկավ և դիմեց փախուստի: Այսպիսով, արքունիքի մարդիկ ոչ միայն հորը չգտան, այլև ձեռքից բաց թողեցին նրա որդուն, դատարկածեռն գնացին, խորամանկության և իրենց խաբվելու մասին պատմեցին: Դրա վրա ճամբարի պետին, այն է՝ *յաննիչարադային*, գրավոր խստագույն հրաման տրվեց որոնել, հայտնաբերել Մուրադօղլուին և մի քանի այլ հայերի: Թեպետև նրանց գտնելու համար մեծամեծների և այլոց բազում տներ կոխեցին, բայց ապարդյուն: Ի վերջո մատնությանմբ մի ինչ-որ տուն մտան, որտեղ թաքնված գտան Մուրադօղլուի երկու որդիներին և հայերից ոմանց, մի տերտերի⁹⁸, որ ուսուցչի դասին էր պատկանում, նրան *ավագ*⁹⁹ են անվանում: Բոլորին կալանավորեցին և տարան բանտարկեցին, ինչպես սպասելի էր, սկսեցին չարչարել և՛ իրենց գործած խաբեության, և՛ հոր փախուստի համար: Այդպես շարունակվեց որոշ ժամանակ, սակայն Մուրադօղլուն, չկարողանալով տոկալ զավակների կրած պատիժը, ցավագին, ինքնաբերաբար գնաց և ներկայացավ էկոնոմին: Վերջինս նրան տեսնելով՝ ասաց. «Ինչպե՞ս դու եկար այստեղ, ինչո՞ւ այսքան ժամանակ թաքնվում էիր, թագավորի կողմից որոնվողդ ո՞ւր կփախչեիր, և վերջապես, եթե փախուստի էիր դիմել, էլ ինչո՞ւ եկար»: Մուրադօղլուն պատասխա-

παῖδας ἀκούων τιμωρουμένους κατώδυνος γεγονώς ἦλθον μετὰ δακρύων προσπίπτων τοῖς σοῖς ποσὶ ἀπαιτῆσαι τὴν τῶν παίδων ἐλευθερίαν". Ὁ δὲ οἰκονόμος "σὺ μὲν καλῶς ποιῶν" ἔφη "ἐλήλυθας ὧδε, τοὺς ἀνεγκλήτους δὲ καὶ ἀμετόχους τῶν κακῶν παῖδας ἐλευθερώσω. Ἄρατε τοίνυν τούτων καὶ ἐς τὸ ξύλον ἐμβαλόντες τοὺς παῖδας ἀπελθεῖν ἐάσατε". Καὶ παραχρῆμα τοὺς μὲν παῖδας εἶασαν, τὸν δὲ τῷ ξύλῳ ἐστρεβλώσαντο.

58. Καὶ ταῦτα μὲν μέχρι τινὸς γεγονάσι, οἱ δὲ καὶ ἄκοντες ἦσαν φέροντες τὴν τιμωρίαν καὶ πολλὰ καθυποσχόμενοι ὑπὲρ τῆς σωτηρίας αὐτῶν. Ἦν γὰρ δεδομένη ἡ τοῦ θανάτου ψήφος. Συνέβη μὲν οὖν λυτρωθῆναι καὶ τούτους αἰτίᾳ τοιαύτῃ. Μέλλον λαβεῖν τὴν βασιλικὴν σφραγίδα ὁ νῦν ὑπάτος Μεχμέτ-πασᾶς, ἀνὴρ εὐσπλαγχνίας πλήρης καὶ ἐπὶ τῷ ἐλεεῖν μᾶλλον ἢ ἐπὶ τῷ δικαιοῦν δεδομένος, ζήτησιν ἐπεποιήκει τῷ βασιλεύοντι ἀδισαν αὐτῷ παρασχεῖν ἐφ' ᾧ πάντας τοὺς ἐπὶ θανάτῳ ἢ ἄλλῃ τινὶ καταδικασμένους αἰτίᾳ ἐλευθερώσαι καὶ τῶν δεσμῶν ἐξαγαγεῖν. Ἐν τούτῳ τοίνυν συνέβη καὶ τοὺς Ἀρμενίους ἐξελθεῖν τῶν δεσμῶν, ἐπὶ δακρύῳ δεσμίουσιν ὄντας. Καὶ μετὰ τῆς σφραγίδος ἐξελθόντος τοῦ ὑπάτου πᾶσαι αἱ τῶν δημοσίων φυλακῶν πύλαι ἠνεψόχθησαν, ἐξῆλθον τε οἱ δεσμοὶ καὶ ἐλυτροῦντο τοῦ κινδύνου. Ἄλλ' οὐκ εἶασε κἄν τούτῳ ἀπρονόητον τὸ πρᾶγμα ὁ οἰκονόμος· μεταπεμφάμενος γὰρ τοὺς ἐν δεσμοῖς ὄντας Ἀρμενίους τοιαύτῃ πρὸς αὐτοὺς ἔφη· "Ἐπειδὴ τοίνυν ὁ ὑπερτάτος ὑπάτος καὶ δεσπότης ἡμῶν σημερον τὴν βασιλικὴν σφραγίδα ἐγχειρισθεὶς πάντας τοὺς ἐπὶ θανάτῳ καταδικασμένους ἠλευθέρωσε. καὶ ὑμεῖς ἐπὶ τούτῳ δεσμοὶ ὄντες συναπηλλάγητε, ὁράτε τοίνυν μὴ τι ἐς τοῦπιόν καὶ αὐθις ἐπιχειρήσητε· τοῦτεῦθεν γὰρ θάνατος ἀπροφασίστως ὑμῖν ἐπίκειται. Ἀπελθόντες οὖν ἐφρησγάσατε τοῖς οἴκοις ὑμῶν, μηδὲν περὶ τῆς τῶν Ἱερουσολύμων ὑποθέσεως μῆτε αὐτὰ διαλεγόμενα μῆτε ἄλλων ἀκούοντες ἀνεχόμενοι· εἰ γὰρ τοιοῦτόν τι ἐπὶ τῆν ἡμετέραν ἔλθῃ ἀκοή, καὶ τοὺς τάφους ὑμῶν προπαρασκευάσατε". Ἀπῆλθον οὖν αὐτοὶ ἀνελπίστως λυτρωθέντες ἐπὶ τοῖς οἴκοις αὐτῶν, τρόπῳ μὲν ἐμφανεῖ τοιωδὲ· εἰ δὲ καὶ τις ἐστὶν ἄλλος ἀπορ-

նեց. «Ես վախից փախա, իսկ այժմ, երբ իմացա, որ զավակներիս պատժում եմ, վշտալից եկա և արտասավալից ընկնում եմ քո ոտքերը՝ խնդրելով զավակներիս ազատ արձակել»։ Էկոնոմն ասաց. «Դու, հարկավ, լավ արեցիր, որ եկար այստեղ, ես ազատ կարծակեմ արդար ու անմեղսակից զավակներիդ։ Տարեք սրան, ոտքերը կոճղի մեջ առեք, իսկ որդիներին բաց թողեք, գնան»։ Որդիներին անհապաղ ազատ արձակեցին, իսկ Մուրադօղլուի ոտքերը կոճղի մեջ առան ու պրկեցին։

58. Որոշ ժամանակ ահա այսպիսի դեպքեր տեղի ունեցան, կային և այդպիսիք, ովքեր անմեղ տեղը պատիժ էին կրում և իրենց փրկության համար շատ բան խոստանում, քանզի մահապատժի վճիռը տրված էր։ Բայց սրանք էլ փրկվեցին հետևյալ պատճառով։ Երբ ներկա կուսակալ Ահմետ-փաշան պետք է իր նշանակման մասին թագավորական կնիքով հաստատված հրաման ստանար, լինելով ողորմած անձնավորություն և ավելի կարեկցանքից, քան արդարությունից դրդված՝ թագավորին խնդրեց՝ իրեն թույլ տա, բոլոր մահապարտներին կամ այլ պատիժների դատապարտյալներին ազատ արձակել։ Այնպես ստացվեց, որ մահապարտ հայերն էլ ազատ արձակվեցին։ Թագավորից ստացած կնիքի հիման վրա կուսակալը բացեց պետական արգելարանների դռները, բանտարկյալները դուրս եկան ու փրկվեցին։ Այդուհանդերձ էկոնոմը խնդրին այդպես թեթևամիտ չմոտեցավ։ Նա բանտարկյալ հայերին կանչեց ու ասաց. «Այսօր մեր գերագույն կուսակալն ու տերը¹⁰⁰, ստանալով թագավորական կնիքով հաստատված հրամանը, բոլոր մահապարտներին ազատ արձակեց, ապա դուք ևս, որ բանտարկված էիք, նրանց հետ ազատ արձակվեցիք։ Ուստի նայեցե՛ք, նման բան դարձյալ չծեռնարկեք, քանզի այդ դեպքում աներկբա մահապատժի կարժանանաք։ Ուրեմն ելեք, գնացեք ձեր տունը, հանգիստ մնացեք և երուսաղեմյան խնդրի շուրջ ոչ դուք արտահայտվեցեք, ոչ էլ ուրիշների ասածներին ականջ կախեցեք։ Եթե հանկարծ նման բան լսենք, պատրաստած ունեցեք ձեր գերեզմանները»։ Կենդանի մնալու հույսը կորցրածները փրկվեցին և իրենց տները գնացին։ Մենք ստորև ամսքող ցույց

ρητότερος, ὅπως ἂν ἐκάστῳ δόξῃ κρινέσθω τε καὶ ἀξιολογέτω· ἡμεῖς μὲν γὰρ τὰ μᾶλλον σαφῆ ἐς ταυτηνὴ τὴν συγγραφὴν διηγησάμεθα.

59. Ἄλλ' ἐπανέλθωμεν ἐφ' ὅπερ τὴν ἀρχὴν κατελίπομεν τῆς ὑποθέσεως. Παραλυθέντος τοίνυν τῆς ὑπατείας τοῦ 5 Ἰσμαήλ-πασᾶ, σφεδράμενος συνετώτατά τε καὶ ὀρθώτατα ὁ τῆς ἡμετέρας ἀληθείας προασπιστῆς οἰκονόμος ἔγνω καὶ διὰ δευτέρου τῆς βασιλικῆς αὐλῆς ἀνθρώπου ἐπιβεβαιῶσαι τὰ πρότερον ἐπὶ τοῦ Ἰσμαήλ-πασᾶ γεγονότα καὶ διὰ νέου ὁρισμοῦ ἀπαιτῆσαι καὶ αὐτίς 10 ὅσα περ ἀπηγοῦντο καὶ παρὰ τοῦ προρρηθέντος τοῦ ὑπάτου τζοχαντάρου ἐσκέπτετο γὰρ ὡς ἂν τῶν ὑπάτων παραλυθέντα τῆς ἀρχῆς μάθωσιν ἐν Ἱεροσολύμοις, τὸν τε τῆς Δαμασκού ἡγεμόνα ἐνόησεν ἀναβαλὴν διδόναι τῶ πράγματι, τοὺς τε Ἀρμενίους ἀνιστῆναι τῇ προσταγῇ καὶ αὐτῶν τὸν τζοχαντάρην ἀποδρᾶναι μάθονται τὴν τοῦ ἰδίου δεσπότης παραλύσιν, δεῖνόν τι ἐπισυμβῆσόμενον 15 δεδῶκεν. Ἀπέστειλε τοίνυν ἕνα τῶν οἰκείων αὐτοῦ δι' ἰδίας ἐπιστολῆς πρὸς τὸν ἡγεμόνα ματᾶ καὶ βασιλικῶ ὁρισμοῦ διακελευσέναι ὅπως πρὸς καταλήξει τὸν προασπιστᾶντα τζοχαντάρην Χαλίλ-ἄχῆν καταστῆναι καὶ λαβεῖν παρ' αὐτοῦ τὸν τε ὁρισμὸν καὶ ὅσα ἄλλα περιέφερε γράμματα, καὶ τοῦτον ἀπελθόντα ἐν Ἱεροσολύμοις 20 ἐκτελέσαι τὰ καὶ τῇ προτέρῳ προσταχθέντα. Ἐξῆλθεν οὖν καὶ οὗτος τῆς πόλεως τῇ 13' τοῦ δεκεμβρίου μετὰ ἔκπῳν δρομίων—μενζιλία δὲ ταῦτα καλοῦσιν οἱ Ὀθωμανοί!—καὶ ἀφίκετο ἐς Δαμασκόν· κάκειθεν δὲ ἀπελθὼν δέδωκε τὰς ἐπιστολάς τῷ ἡγεμόνι. Ὁ δὲ ἡγεμὼν παραχρῆμα ἀποστείλας ἐπανακάμψαι τὴν 25 τζοχαντάρην ἐποίησατο. Ἦν δὲ ἐκεῖ καὶ ὁ τῶν Ἱεροσολύμων νέος πρῶτος, πρὸς ὃν καὶ διηλέχθη ὁ ἡγεμὼν τὰς τῆς βασιλείας ἀποστάσεις, καὶ προσέταξεν ἀπελθόντα τελέσαι μετὰ προθυμίας ὅσα πρὸς ἐν τῷ βασιλικῷ ὁρισμῷ προστάττονται. Ἐν τούτῳ δὲ ἀφίκετο ἐν Ἱεροσολύμοις καὶ ὁ παρὰ τῶν Ἀρμενίων ἀποσταλείς τα- 30 χροφίμος καὶ δέδωκεν αὐτοῖς εἶδῃσιν περὶ τῆς ἀγωγῆς, μηδὲν ἕτερον εἰπὼς ἢ ὅτι εἰσλήθομεν ἐν τῷ βασιλικῷ βήματι ἐγκαλοῦντες αὐτοὺς ἀδικούντάς τε καὶ ψευδομένους καὶ τὸν βασιλεῖα αὐτῶν ἀπα-

կտանք, թե ինչ ձևով դա տեղի ունեցավ: Սակայն եթե առկա է քողարկված այլ միջոց, ապա թող յուրաքանչյուրն իր իմացածով ու ստուգածով դատի: Ինչ վերաբերում է մեզ, ապա մենք սույն շարադրանքում առավել ակնհայտների մասին պատմեցինք:

59. Բայց վերադառնանք խնդրի քննարկմանն այնտեղ, որտեղ կանգ էինք առել: Երբ կուսակալ Իսմայիլ-փաշան պաշտոնանկ արվեց, մեր իրավացիության պաշտպան էկոնոմը շատ խոհեմ ու ճշգրիտ դատեց՝ թագավորական արքունիքի երկրորդ մարդու միջոցով նախապես Իսմայիլ-փաշայի օրոք ընդունված որոշումը վավերացնել և նոր որոշմամբ վերստին ուզել ինչ պահանջվում էր վերոհիշյալ կուսակալի *չուհադարի* կողմից: Էկոնոմը մտածում էր, որ եթե Երուսաղեմում իմանան, որ կուսակալը պաշտոնանկ է արված, հնարավոր է Դամասկոսի կողմնակալը գործը կհետաձգի, հայերը հրամանին կհակադրվեն, *չուհադարն* էլ, իմանալով իր տիրոջ պաշտոնանկության մասին, վախենալով հնարավոր փորձանքից, փախուստի կդիմի: Նա իր նամակով և թագավորական որոշմամբ ու հրամանով մտերիմներից մեկին կողմնակալի մոտ ուղարկեց՝ որտեղ էլ գտնի նախապես ուղարկված *չուհադար* Խալիլ-ադային, ձեռքից վերցնի որոշումն ու ինչ փաստաթղթեր, որ նա հետն է տանում, ապա Երուսաղեմ գնա, կատարի և նախկինում կարգադրվածները: Դեկտեմբերի 16-ին արագավազ ձիերով (օսմանցիները դրանք *մեմ-զիլ*¹⁰¹ են անվանում) նա դուրս եկավ [Մայրա]քաղաքից, հասավ Դամասկոս և նամակները կողմնակալին հանձնեց: Վերջինս իսկույն մարդ ուղարկեց և *չուհադարին* ետ վերադարձրեց: Այնտեղ էր և Երուսաղեմի նոր դատավորը, որին կողմնակալը հայտնեց թագավորական որոշումների մասին ու հրամայեց գնալ և ջանասիրաբար կատարել ինչ հրամայված է թագավորական որոշման մեջ: Այդ միջոցին Երուսաղեմ ժամանեց և հայերի կողմից ուղարկված սուրհանդակը, ով հայերին տեղեկացրեց հույների հայցի մասին: Նա այլ բանի տեղյակ չէր, այլ միայն, թե մենք մտել ենք թագավորական ատյան, հայց ենք ներկայացրել [հայերի դեմ], որ նրանք մեր հանդեպ անարդար են գործում և ստում են, որ թյուրիմացության մեջ են գցել ան-

τήσαντας, και τινα ἐξ αὐτῶν βοήθειαν ἀπήτει· οἱ δὲ μηδὲν ἄλλο
βοηθῆσαι αὐτοῖς δυνάμενοι ἐπὶ τὸν πρώην κριτὴν τῆς Ἱερουσαλήμ
προσδραμόντες και χρημάτων πληρώσαντες μαρτυρίαν ἐξ αὐτοῦ
ἔλαβον ὡς τό τε τοῦ ἁγίου Ἰακώβου μοναστήριον, οἱ τε Σύροι
5 Ἄβυσινοὶ τε και Κόπται και τὰ τούτων ὑπάρχοντα, τό τε ἅμα
εἰσιέναι τοῖς Ῥωμαίοις τῇ τοῦ μεγάλου σαββάτου ἡμέρᾳ, ἀνέκα-
θὲν ἐστι και ἀρχαῖον, ἐκ τε τῶν ἐγχωρίων ἐσφραγισμένην λαβόν-
τες ἀπόδειξιν τὰς σφραγίδας ὠνησάμενοι, ἅς μὲν διακοσίων ἅς
δὲ πλείονων, ἔτι δ' ἅς και μικρῶ ὀλιγωτέρῳ ἀργυρίῳ. Ἐσφραγι-
10 σαστο δὲ ταύτην τὴν ἀναφορὰν πλείω ἢ διακοσίαις σφραγίσιν.
Ἐτι δὲ σφραγιζομένης ὤφθη μετὰ τοῦ νέου κριτοῦ και ὁ ἀπο-
σταλεῖς τῆς αὐλῆς ἄνθρωπος φέρων τὴν βασιλικὴν ἀπόφασιν. Ἐν
τεῦθεν και αἱ μαρτυρίαι κεκάλυπται και αἱ ἀποδείξεις ἀρχαὶ κα-
τεσχέθησαν· μόνα τὰ διασκευασθέντα τοῖς Ἄραφιν ἀργύρια ἐνεργά
15 και τῇ πενία αὐτῶν παραμύθια· ἀργυρίοις γὰρ οἱ Ἄραβες πάντα
πιπράσκουσιν, ἔθους ὄντος τούτου ἀρχαίου τοῖς τὴν Ἰουδαίαν οἰ-
κοῦσιν. Ἐγὼ μὲν οὖν οὐ μέμψεως ἀξιούς κρίνω τοὺς Ἄραβας·
ἄνδρες μὲν γὰρ πένητες πόρον τοιόνδε εὐρόντες παρέσχον σφρα-
γίδα κατὰ τὴν τούτων ζήτησιν και ἀρέσκειαν· οὐδὲ αὐτὸν τὸν
20 κριτὴν τὸν τὴν μαρτυρίαν παρασχόντα· και γὰρ και οὗτος χρη-
μάτων δεῖται· ἄλλως δὲ και οὐ χαλεπὸν ἐκ τοῦ τῶν μαρτυρη-
σάντων στόματος τὰς μαρτυρίας λαβεῖν, μάλλον δὲ χαλεπὸν το-
σαῦτα χρήματα παρθεῖν τε και ἀποβαλεῖν. Τοὺς μέντοι γε Ἄρ-
μενίους και πάνυ μέμψεως ἀξιούς κρίνω διὰ παιδαρίων μαρτυρίας
25 και δωδεκαμηνιαίου κριτοῦ ἀνατρέψαι πιστεύοντας πρὸ χιλίων ἐτῶν
θεσπίσματά τε και ἀποδείξεις βασιλικάς.

60. Πεντήκοντα δὲ και τριῶν ἡμερῶν διελθουσῶν, ἐλήλυθεν ὁ
τσοχαντάρης ἄγων τὸν βασιλικὸν ὄρισμὸν και τὰς ἀποδείξεις τὰς ἐκ τοῦ
κώδικος τῆς κρίσεως, ἅς ἔλαβεν ἐξ Ἱεροσολύμων ἐσφραγισμένας
30 ὑπὸ τε τῆς τοῦ κριτοῦ σφραγίδος ὁμοῦ και τοῦ τῆς Δαμασκοῦ
ἡγεμόνος· ἀνέγνω γὰρ οὗτος ἐν Ἱεροσολύμοις τὸν ὄρισμὸν, και τὸ
παρὰ τοῖς Ἀρμενίοις ἐν θέσπισμα λαβῶν και τὰς ἐν τῷ τοῦ
κριτοῦ κώδικι· οὕσας ἀποδείξεις ἀποξέσας τε και ἀποστάσας και

զամ նույնինքը թագավորին, և նրանցից որևիցե օժանդակությու
ն էր խնդրում: Իսկ նրանք, ի վիճակի չլինելով որևէ օժանդակ
ություն ցուցաբերել, Երուսաղեմի նախկին դատավորի մոտ
չտապեցին և առատ կաշառքով նրա կողմից վկայություն ստա
ցան, թե Սուրբ Հակոբի վանքը [հայերին է] պատկանում, որ ա
սորիները, հաբեշներն ու ղպտիները և նրանց ունեցվածքը
պատկանում է հայերին, որ ավագ շաբաթ օրը [հայոց պատ
րիարքը] հույների պատրիարքի հետ միասին են մուտք գոր
ծում [Սուրբ Գեորգվանը], որ դա այդպես էր ի սկզբանե անտի,
հնուց: Նրանք նաև տեղացիներից կնքված հավաստագիր ստա
ցան (կնիքների մի մասը գնել էին երկու հարյուր արծաթով,
մյուսը՝ ավելի, ուրիշներն էլ՝ ավելի քիչ): Այդ դիմումը նրանք
կնքեցին ավելի քան երկու հարյուր կնիքով: Երբ դեռ կնքման
գործընթացն էր գնում, մոր դատավորի հետ թագավորական ու
րոշմամբ երևաց և արքունիքից ուղարկված մարդը: Դրա վրա
ահա վկայությունները խափանվեցին, իսկ ապացույցները, որ
պես չեղյալ, գրավվեցին: Միայն արաբների վրա ծախսված
դրամը գործում էր և իրենց չքավորությանը մխիթարանք: Արաբ
ները դրամով ինչ լինի վաճառում են, Հրեաստանում ապրող ա
րաբների համար դա հնամենի սովորույթ է: Բայց ես արաբնե
րին պարսավանքի արժանի չեմ համարում: Լինելով աղքատ՝
այդ կերպ էին իրենց ապրուստն ապահովում, ուզողին ու ցան
կացողին կնիք են տալիս, անզամ նույնինքը դատավորին, ով
վկայություն էր տվել: Չէ՞ որ նա ևս դրամի կարիք ունի: Բացի
այդ, դժվար չէ վկայողների բերանից վկայություններ ստանալը,
ավելի դժվար է այդքան դրամն անտեսելն ու վերցնել չուզեմա
լը: Ես հայերին են առավել պարսավանքի արժանի համարում,
ովքեր հավատացած են, որ մանկահասակների վկայություննե
րով և տասներկուամսվա դատավորի միջոցով կարող են տա
պալել թագավորական հազարամյա հրովարտակներն ու ապա
ցույցները:

60. Անցավ հիսուներեք օր, ժամանեց *չուհադարը*. Նա
թագավորական որոշում բերեց և օրենսգրքի դատավճռից՝ ա
պացույցներ, որոնք ստացավ Երուսաղեմից՝ դատավորի և Դա
մասկոսի կողմնակալից կնիքներով կնքված: Երուսաղեմում նա

Δαμασκὸν ἀφίκετο· κάκεισε ἐν τῷ τῆς Δαμασκοῦ κριτηρίῳ ἐρευ-
 νήσας καὶ τὰς ἐν ἐκείνῳ σημειώσεις ἀποσπάσας καὶ παραδοὺς
 τῷ ἡγεμόνι ἐσφραγισμένας ἐνταῦθα ἀπεκόμισε. Δαβίων δὲ ταύτας
 ὁ οἰκονόμος τὰς μὲν τῶν κωδίκων σημειώσεις οὕτως ἐσφραγισμέ-
 νας ἀπέρριψεν ἐν τινι ὁρισμένῳ τόπῳ ἐπὶ τῷ ἀργὰς φυλάττε- 5
 σθαι, τὸ δὲ βασιλικὸν θέσπισμα παρέδωκε τῷ ὑπάτῳ· ὁ δὲ ὑπα-
 τος ἀναφορὰν ποιησάμενος ἀπέστειλε τῷ βασιλεῖ. Δαβίων δὲ ὁ
 βασιλεὺς καὶ ἀναγνοὺς ψαλλίῳ τὴν ἰδίαν σφραγίδα κυκλόσας ἀπο-
 τεμῶν καὶ κατασχὼν ἐπέγραψεν ἐπὶ τὸ αὐτὸ ὡς "τοῦντεῦθεν ταυ-
 τηνὶ τὴν διαφορὰν μηκέτι θεωρεῖσθαι", καὶ αὐτὸς τῷ ὑπάτῳ 10
 ἀπέπεμψεν· ἔθος γάρ τοις βασιλεύουσι μηδένα ἄλλον εἰμὴ μόνον
 αὐτοὺς ἀποτέμνειν τε καὶ ἀποσπᾶν ἕσα περ αὐτοὶ ἰδίᾳ χειρὶ γρά-
 φουσι. Δαβίων δὲ αὐτὸς ὁ ὑπάτος τὸν ἀκυρωθέντα τοῦτον χάρτην
 ἀπέτεμε ψαλλίῳ καὶ τὰ ὅσα περ ἔσχε σημεία ὁ ὄρισμός· ἵνα γάρ 15
 μὴ ψευδὲς ᾗ τὸ παρὰ τῶν κρατούντων ἀποφαινόμενον, διαφόροις
 τε ἐπιγραφαῖς καὶ σημειώμασιν ἐπιγράφουσι καὶ σημειοῦσιν οἱ
 τῶν καλεμίων ἐπιστάται. Καὶ ταῦτα πάντα ἐκτέμνηται τὰ σημειώ-
 ματα, εἴθ' οὕτως ὑπὸ τῆν βασιλικὴν ἀπόφασιν καὶ ὄρισμόν γε-
 γράφασι βεβιωτήριον τῶν ἡμετέρων δικαίων· ἔστι δὲ ὁ ὄρισμός
 τοιόσδε· «Τοῦ παρόντος δοθέντος ὄρισμοῦ ἰδιογράφῳ βασιλικῇ 20
 ἐπιγραφῇ ἐπιστραφέντος τῷ κράτει τῆς βασιλείας ἡμῶν καὶ σχι-
 σθέντος, ἐδόθη σημεῖον τῷ τοῦ ἐπισκόπου κώδικι ἐξαλειφθῆναι
 τε καὶ ἀκυρωθῆναι πᾶν τὸ (περὶ αὐτοῦ) σημεῖωμα· ἐν τοῖς ἐξῆς
 ὡς ἐν τῷ τρόπῳ σημεῖωμα μὴ γενέσθω. Κατὰ τὸν γεγραμμένον τρό-
 ζον τῆς ἀκυρώσεως καὶ τοῦ δοθέντος σημείου ἐδόθη ἄλλο ση- 25
 μεῖον· τὸ σημεῖωμα ἐνεκεν τοῦ εὐρισκομένου εἰς τὸ μέρος
 τῷ βασιλεῶς μου βήματος· δοθήτω εἰδῆσις ἀκυρώσεως ἐνεκεν».

61. Μετὰ δὲ ταύτην τὴν σημείωσιν θροῦς ἐγεγόναι πραγμά-
 των κωδίκων, ἔνθεν ται καὶ χεῖρα κατασχέειν ἤβουληθημεν. Ἐν
 τοσούτῳ δὲ ἔτεργόμενων τῶν βασιλικῶν στρατοπέδων καὶ ἕτερος 30
 ἐγράφη ὄρισμός· κατὰ τῶν ὁπώσποτε τολμησόντων ἀναφορὰν τινα
 ἢ ἀποδείξειν δοῦναι, τοῖς Ἀρμενίοις φυλακὰς τε καὶ θανάτους
 ἀπαπειλῶν· οὕτως τὸ ἴσον ἀπὸ Ἀδριανουπόλεως ἀπεσταλκεῖ ἡμῖν

ընթերցեց որոշումը, հայերի մոտի մի հրովարտակ ստացավ և դատավորի օրենսգրքում եղած ապացույցները ջնջելով ու պոկելով՝ ժամանեց Դամասկոս, որի դատարանում նա որոնեց և այնտեղի նշումները պոկելով, կողմնակալից կնքված՝ բերեց այստեղ: Էկոնոմը, ստանալով դրանք, օրենսգրքերի այդ կերպ կնքված նշումները ինչ-որ որոշակի տեղում թողեց՝ առժամանակ պահվեց, իսկ թագավորական հրովարտակը հանձնեց կուսակալին: Կուսակալը զեկույց գրեց և ուղարկեց թագավորին: Թագավորն առավ, ընթերցեց, մկրատով սեփական կնիքը կլոր կտրեց, այն վերցրեց, ապա հրովարտակի վրա մակագրեց. «Այսուհետև սույն վեճն այլևս քննարկման ենթակա չէ», և վերադարձրեց կուսակալին: Ընդունված կարգի համաձայն թագավորի ձեռքով գրվածը իրենից բացի ոչ ոք իրավունք չունի կտրել ու պոկել: Կուսակալն ստանալով չեղյալ հայտարարված այդ փաստաթուղթը՝ իր հերթին մկրատով կտրեց նրա վրա եղած բոլոր կնիքները: Իսկ իշխանավորների ներկայացրածը կեղծիք չհամարվելու համար *կալեմների*¹⁰² վարիչները նրա վրա տարբեր մակագրություններ և նշումներ են կատարում: Ահա այդ բոլոր նշումները կտրվեցին, հանվեցին, թագավորական վճռի և որոշման տակ մեր իրավունքները հաստատող վավերագիր գրի առան: Որոշումն այսպիսին է. «Ընդունված սույն որոշումը թագավորի ձեռամբ կատարված մակագրությամբ վերադարձված է մեր թագավորական իշխանությանը և պատռված: Կարգադրություն արվեց վերադիտողի օրենսգրքից ջնջել և չեղյալ հայտարարել դրա վերաբերյալ որևիցե նշում: Այսուհետև ոչ մի ձևով նշում չկատարվի: Ըստ չեղյալ հայտարարվելու մասին ձևի և արված նշումի՝ կատարվեց մի այլ նշում, իմ թագավորական ատյանի որոշման կից գտնվելու պատճառով: Թող տրվի չեղյալ հայտարարելու մասին հաղորդում»:

61. Այս նշումից հետո բազում հարցերի շուրջ մեծ աղմուկ բարձրացավ, որի պատճառով որոշեցինք ձեռք քաշել: Այդ ընթացքում թագավորական հաստատություններից բազում որոշումներ էին դուրս գալիս, որոնց վրա մեկն էլ գրի առնվեց, ընդդեմ նրանց, ովքեր երբևիցե կհանդգնեն դիմում գրել կամ ապա-

ὁ γενικός ἑρμηνεύς, τὸ δὲ πρωτότυπον πρὸς τὸν τῆς Δαμασκοῦ
ἡγεμόνα ἐπέμφθη ἐπὶ τῷ κυρωθῆναι τε καὶ προσταγὴν γενέσθαι.
Ἦλθε δὲ καὶ ἐπιστολὴ παρὰ τοῦ τῆς Δαμασκοῦ ἡγεμόνος πρὸς
τὸ στρατόπεδον ἐν Ἀξίουπόλει (κοινῇ Σάκτζα λεγομένη) παρὰ τὸν
5 Δούναβιν ποταμὸν, πρὸς τὸν τοῦ ὑπάτου οἰκονόμον· ἔγραφε δὲ
ἢ ἐπιστολῇ, ὅτι ἀνεγνώσθη ὁ ὀρισμὸς καὶ σημειωθεὶς ἐν τῷ κώ-
δικι ἀπαστάλη ἐν Ἱεροσολύμοις, κάκει προσταγῆς γενουίας κεχώ-
λυται ἢ τῶν ἀναφορῶν δόσις. Ταύτην δὲ τὴν ἐπιστολὴν ἔδειξεν
ὁ τοῦ ὑπάτου οἰκονόμος τῷ γενικῷ ἑρμηνεῖ, δεῖ δι' ἰδίας αὐτοῦ
10 ἐπιστολῆς παρέσχεν ἡμῖν τὴν εἰδησιν. Καὶ ταῦτα μὲν μέχρι τοῦδε
ἐγγέρονει, χάρις δὲ τῷ ἁγίῳ Θεῷ τῷ οὕτως εὐδοκήσαντι· δῶν δὲ
ὁ τὰ πάντα κρατῶν καὶ ἐν τοῖς εἰσέπειτα κράτος κρίμασιν οἷς
οἶδεν αὐτός. Ἄ δε μετὰ ταῦτα γενήσεται, ἐν τῷ ἐφεξῆς βιβλίῳ
διηγησόμεθα.

ցույց ներկայացնել: Այն ուղղված էր հայերի դեմ, նրանց սպառնում էր բանտարկություն և մահապատիժ: Այդ որոշման պատճենը Ադրիանուպոլսից մեզ ուղարկեց գլխավոր թարգմանը, իսկ իսկականն ուղարկվեց Դամասկոսի կողմնակալին՝ վավերացվելու և հրամանագրվելու: Դամասկոսի կողմնակալից նամակ էլ ստացվեց Աքսիուպոլսի (ռամկորեն՝ Սակջա) ճամբարը, Դանուբ գետի ափին, հասցեագրված կուսակալի էկոնոմին, որում գրված էր, թե որոշումն ընթերցվեց, նշվեց օրենսգրքում և ուղարկվեց Երուսաղեմ, որտեղ հայտարարված հրամանով դիմումների ներկայացումն արգելվեց: Այդ նամակը կուսակալի էկոնոմը գլխավոր թարգմանին ցույց տվեց, ով իր նամակով լուրը հասցրեց մեզ: Այդ բոլորն ահա մինչև այստեղ տեղի ունեցան: Գոհություն սուրբ Աստծուն, ով այդպես հաճեցավ: Ամենակալը հանդերձյալ կյանքում կհատուցի մարդկանց իրենց գործած մեղքերի համար, մեղքեր, որոնց նա տեղյակ է: Իսկ ինչ սրանից հետո տեղի կունենա, կպատմենք հաջորդ գրքում:

Խորագիր. Ընթերցողն իսկույն կնկատի, որ հունարեն բնագրում՝ Ρωματος-ը (հռոմայեցի) թարգմանության մեջ բերված է որպես «հույն»: Նրան հնարավոր թյուրիմացությունից զերծ պահելու համար անհրաժեշտ ենք գտնում բացատրություն տալ: Հունախոս հրեաները «հելլեն» ցեղանունը օգտագործում էին կռապաշտ, հեթանոս իմաստով (հայերեն հեթանոս բառը հունարեն εθνικός-ն է), որ քրիստոնեական ժամանակաշրջանի սկզբից հենց «հեթանոս» է նշանակում, քանի որ հույները հրեաներին ծանոթ կռապաշտներից ամենահայտնիներն էին: Քրիստոնյա հեղինակներն ահա այդ նշանակությամբ օգտագործեցին «հելլեն» ցեղանունը:

Միջնադարում և ավելի նոր ժամանակներում հույների անվանումը՝ Ρωματος, հռոմայեցի էր, հայոց շրջանում՝ հռոմ, որտեղից և այսօրվա ռանկորեն ռոմիոսը (հույն): Հռոմայեցի էին կոչվում բյուզանդացիները, օսմանյան տիրապետության շրջանում՝ հույները (ռում): Բյուզանդական կայսրությունը պաշտոնապես համարվում էր Հռոմի շարունակությունը, նրա քաղաքացիները՝ հռոմայեցիներ, իսկ նրան պատկանող երկրների ամբողջությունը՝ Ռոմանիա: Բյուզանդական կայսրերի պաշտոնական տիտղոսաշարը, մինչև վերջինը՝ Կոստանդին ԺԱ-ը՝ «Πιστός βασιλεύς και αυτοκράτωρ Ῥωμαίων» էր - «Հավատացյալ թագավոր և ինքնակալ հռոմայեցվոց»: Ասվածի մասին խոսք է լինում և Պարթենիոսի սույն երկում (տե՛ս 45): Ինչ վերաբերում է հայոց շրջանում «հելլեններին» տրվող «Յոյն» (հույն) էթնոնիմին, ապա այն, ամենայն հավանականությամբ, պարսկերենի միջնորդությամբ («Յունան») է առաջացել և ծագել է՝ Ἰωνία (Յոնիա - Հոնիա) երկրի անունից, որի հույն բնակչությունը հնում հոնիացի էր կոչվում:

1. Նկատի ունի Աստվածաշնչյան ավանդությունը՝ Ադամի և Եվայի արգելված պտղի ճաշակելու մասին, որը պատճառ դարձավ նախամարդու դրախտից արտաքսվելուն և մահկանացու դառնալուն:

2. Բնագրի հրատարակիչ Ա.Պապադոպուլոս-Կերամևը այստեղ և երկու այլ դեպքերում աստղանիշ է դրել՝ առանց բացատրելու դրա իմաստը: Հավանաբար բաց թողնված բառեր (կամ նախադասություն) է նկատում - lacuna:

3. Գրիգոր Նազիանզացի Աստվածաբան (327/8-390 թթ.): Եկեղեցու ամենանշանավոր աստվածաբանը:

4. Երուսաղեմի պատրիարք Սոփրոնիոս Դ (1579-1608 թթ.): ճանապարհորդել է Մոլդավիա և Վալախիա՝ դրամական միջոցներ հայթայթելու: 1608 թ. հրաժարվել է պատրիարքությունից՝ փոխաբեմը նշանակելով իր ազգական Թեոփանեսին:

5. Հավանաբար Երուսաղեմի պատրիարք Դորոթեոս Բ (1506-1543 թթ.): Նա 1517 թ. Երուսաղեմում դիմավորեց Սելիմ Ա սուլթանին:

6. Երուսաղեմի պատրիարք Թեոփանես Ա (1608-1644 թթ.): 1617 թ. ճանապարհորդեց Ռուսաստան, որտեղ Միխայիլ Թեոդորովիչ ցարի հորը՝ Ֆիլարետոսին, ձեռնադրեց Մոսկվայի պատրիարք, Պյոտր Մոգիլային՝ Կիևի մետրոպոլիտ: Մահացավ Կոստանդնուպոլսում 1644 թ.:

7. Երուսաղեմի պատրիարք Պայիսիոս (1646-1660 թթ.) ճանապարհորդել է Մոսկվա, Սոֆիա, Բելգրադ՝ Երուսաղեմի հունական ուխտատեղիների կարիքների համարց դրամական միջոցներ ձեռք բերելու: Սեղադրվել էր ռուս ցարին ադամանդակուռ մի խույր նվիրելու ցանկության համար, որի համար ձերբակալվել և թուրքերի կողմից վայրենաբար կտտանքների է ենթարկվել:

8. Երուսաղեմի պատրիարք Խրիսանթոս Նոտարաս (1707-1731 թթ.): Ուսումն ստացել էր Պադուայում և Փարիզում: Վերադառնալով Արևելք՝ 1702 թ. ձեռնադրվեց Պաղեստինի Կեսարիա քաղաքի մետրոպոլիտ: Քեռու՝ Երուսաղեմի պատրիարք Դոսիթեոսի մահից հետո ընտրվեց Երուսաղեմի պատրիարք:

9. Հավանաբար՝ Աստվածատուր:

10. Սեղբոսի մասին մանրամասն վկայում են հայկական աղբյուրները: Նրա մասին ավելի մանրամասն տե՛ս ստորև, ծանոթ. 40:

11. Բաշ-բակիկուլու, գլխավոր տեսուչ:

12. Խոսքը վերաբերում է 1730 թ. սեպտեմբերի 28-ին բռնկված ենիչերիների ապստամբությանը: Այն գլխավորեց ծագումով ալբանացի Խալիլը (կամ Պատրոն Խալիլը): Ապստամբները հաջողության հասան, սուլթան Ահմետ Գ-ն նրանց պահանջներին տեղի տվեց և հրաժարվեց գահից: Գահին նստեց նրո եղբորորդի Մահմուտ Ա-ն (1730-1754 թթ.): Երբ կրքերը հանդարտվեցին, նոր սուլթանը կարողացավ դավադրաբար սպանել տալ ապստամբների պարագլուխներին: 1731 թ. մարտին ենիչերիները դարձյալ ապստամբեցին, բայց վերջնականապես ջախջախվեցին:

13. Առաջին թվականը՝ հիջրեթի, փակագծերի մեջ առնվածը համապատասխանաբար Քրիստոսի ծննդյան թվականն է, ըստ բնագրի հրատարակչի:

14. Պաղեստինի թուրք գլխավորին Պարթենիոսն անվանում է ὕπατος-հյուպատոս, բայց ոչ բառիս՝ մեզ ծանոթ իմաստով: Նշանակում է մեծագույն, բարձրագույն: Օրինակի համար ԺԱ դարի փիլիսոփա Միքայել Պսելլոսը Փիլիսոփաների հյուպատոսն էր: Մենք ὕπατος-ն ամենուրեք թարգմանում ենք կուսակալ: Պարթենիոսը Դամասկոսի կառավարչին ὕπατος չի կոչում, այլ ἡγεμών - հեգեմոն: Այդպես է նա անվանում և Բաբելոնի (իմա՝ Բաղդադի) գլխավորին: Մենք «հեգեմոնը» թարգմանեցինք կողմնակալ, թեև կան ուսումնասիրողներ, ովքեր Դամասկոսի գլխավորին կուսակալ են կոչում: Մեր՝ այդ հարցի վերաբերյալ որոշակի կարծիք չունենալու պատճառը Պարթենիոսի բերած մի փաստն է, համաձայն որի Պաղեստինի *կուսակալը* Գյուլ-Ահմետ-փաշային Եթովբիայի և հաբեշների իշխանության սահմանի վրա գտնվող Ջիդա քաղաքի *հեգեմոն* է նշանակել: Ուրեմն հեգեմոնը չի կարող կուսակալ լինել (տես § 31): Նա ավելի ստորին աստիճանում է գտնվում:

15. Թերևս Ռևանդուզ, Վերին (Հայոց) Միջագետքում, Ուրմիա լճից մոտ 100 կմ հարավ-արևմուտք: Ղ. Ալիշանը հիշատակում է Ռևանդուզ ձևով:

16. Հայերիս համադավան հաբեշներին, դպտիներն և ասորիներին Պարթենիոսը մշտապես համարում է մեզ համացեղ կամ հա-

մազգի (ὁμοφύλων γενῶν), ինչը, հարկավ, ճիշտ չէ: Նրանք ընդամենը համադավան-դավանակից են:

17. Թրք. beylikçi - արքունի գրասենյակի գլխավորը:

18. Reis efendi (նաև reisülküttap): Թանգիմաթից առաջ՝ արտաքին գործոց նախարարը:

19. Պարթեմիոսը Կոստանդնուպոլիսը մշտապես անվանում է Βασιλεύουσα (βασιλεύουσα πόλις) - «թագավորող քաղաք», ապա նաև τῶν πόλεων βασιλίσ քաղաքների թագուհի: Այդ տարատեսակներից խուսափելու համար մենք ամենուրեք Կոստանդնուպոլիսը նշում ենք «Մայրաքաղաք» ձևով: Ընդգծեն, որ Պարթեմիոսը խուսափում է Կոստանդնուպոլիս անունը տալ:

20. Ռումելի, թրք. Rum-ili (Հունաց երկիր): Օսմանցիներն այդպես էին անվանում Բալկանյան թերակղզու՝ իրենց կողմից գրավյալ վայրերը: Նրանց համար Ռումելի էր և ամբողջ Բյուզանդական պետությունը, որը ևս կոչվում էր Ռոմանիա: Բյուզանդական կայսրության վերացումից հետո Ռումելի էին կոչվում Թուրքիայի եվրոպական նահանգները, ի տարբերություն Փոքր Ասիայի նահանգների, որ մեկ անվամբ կոչվում էին Անադոլու (հունարեն՝ Անատոլի - Արևելք):

21. Թրք. kazasker, բարձրագույն զինվորական դատավոր (ապա և Օսմանյան կայսրության մեջ շեյխ-ուլ-խալամից հետո բարձրագույն հոգևոր պաշտոն):

22. Թրք. kalfa - օգնական:

23. Սուլթան Սելիմ Ա (1510-1520 թթ.): Նա Երուսաղեմը Եգիպտոսի մամլուքների ձեռքից գրավեց 1517 թ.: Պարթեմիոսը մամլուքներին միշտ «եգիպտացի» է անվանում:

24. Թրք. ilâm - դատավորի որոշումը, դատական վճիռը:

25. Երուսաղեմի հայոց պատրիարք Գրիգոր Շիրվանցի Շղթայակիր (1715-1749 թթ.): Պարթեմիոսը նրան անվանում է արևմտահայերի մոտ ընդունված ռամկական ձևով՝ Κηκόρθς - Կիրկոր (արտասանվում է Քիրքոր):

26. Հունարենում՝ Ὀβανέζης՝ Օվանեզիս: Կոստանդնուպոլիսի հայոց պատրիարք Հովհաննես Կոլոտ Բաղիշեցի (1715-1741 թթ.):

27. Ալի Օմեր Սալահեդդին (Salah al Din Yusuf ibn Ayyubi 1137-1193 թթ.) Եգիպտոսի, Ասորիքի, Պաղեստինի և Եմենի կառավարիչ, Այյուբյանների հարստության հիմնադիր: 1187 թ. հոկտեմբերի 2-ին Երուսաղեմը գրավեց ֆրանկների ձեռքից: Քաղաքի անկումից հետո Արևմուտքում խաչակրաց արշավանքների նոր շարժում առաջացավ: Այստեղ հունարեն բնագիրը ճիշտ է գրում՝ Ալի Օմեր: Բայց § 14-ում, ամենայն հավանականությամբ թյուրիմացաբար «Ալի Օմերի» փոխարեն գրված է «Ալին և Օմերը» (տես Առաջաբան, ծանոթ. 13): Աղբյուրում Ալի անունով հրովարտակ շնորհող չի հիշված, ուստի Ալի Օմեր Սալահեդդինի մասին է խոսքը (ուղղելի «Ալի, ով և Օմեր»):

28. Պարթեմիոսը «քրիստոնյա» ասելով մշտապես հույներին նկատի ունի:

29. Խոսքը վերաբերում է Երուսաղեմի հունաց պատրիարք Մելետիոսին (1731-1737 թթ.):

30. Հունարեն՝ Ἰσπρη, արաբ.՝ Յաֆֆա: Պաղեստինի ավաներձ քաղաք, Երուսաղեմի նավահանգիստը: Քաղաքի հիմնադիրն, ըստ ավանդության, Նոյի որդի Հաբեթն է: Արաբներն այն գրավեցին 636 թ., խաչակիրները՝ 1099 թ., Սալահեդդինը՝ 1187 թ.: Այն ավերվեց մամլուք Բեյբարսի կողմից և սկսեց բնակավայր դառնալ հազիվ ժԸ դարի սկզբին:

31. Երուսաղեմի հույն պատրիարք Գերմանոս Ա (1543-1579 թթ.):

32. Թրք. ahtiname (ճիշտը՝ ahitname) - պայմանագիր, համաձայնություն, դաշնագիր, դաշինք:

33. Սուլթան Սուլեյման Բ (1520-1566 թթ.): Բայազիդ Բ-ի թոռը և Սելիմ Ա-ի որդին ու ժառանգորդը: Թուրքական կոչումը՝ Կանունի (Օրենսդիր), արևմտյան պատմագրության մեջ՝ Magnifique, Magnificent:

34. Սուլթան Մոհամմեդ Դ Avḡı (Որսորդ) (1648-1687 թթ.):

35. Սուլթան Ահմեդ Գ Ղազի (1703-1730 թթ.):

36. Թերքենար, թրք. derkenar, նշում՝ բանաձևի, խնդրագրի լուսանցքում:

37. «Կուբուկլիոն» (լատ. cubiculum) սենյակ, ննջասենյակ և այլն:

38. Նկատի ունի Մոհամմեդ մարգարեին:

39. Պարթենիոսի երկի պարբերությունների բաժանումը պատկանում է հրատարակչին՝ Ա. Պապադոպոլոս-Կերամևսին: Բոլոր պարբերությունները բաղկացած են 1-3 էջից, իսկ 14-րդը՝ 10 էջից: Բայց քանի որ հրատարակիչը 14-երորդից հետո բերում է 16-րդը, տրամաբանական է ենթադրել, որ նա ոչ թե բաց է թողել § 15-ի տեքստը, այլ պարզապես չի նշել 15-երորդի թվանշանը:

40. Խոսքը Ակնցի ամիրա Սեղբոսի մասին է, որին Պարթենիոսը չափից շատ է անվանարկում, չարախոսում ու պարսավում: Սակայն հենց Պարթենիոսի գրածից կարելի է եզրակացնել, որ Սեղբոսը բարձրաստիճան անձնավորությունների շրջանում ազնիվ, վստահելի մարդու համբավ ուներ (§ 4): Սեղբոսի մասին կարդում ենք Աստ. Յովհաննեսյանի գրքում. Սեղբոսը «յամենայնի աջակից և օգնական գտաւ երկուց պատրիարքաց բանիւ և արդեամբք, առաւել ևս Աթոռոյն Երուսաղէմի, մանաւանդ յուխտագնացութեան իւրում. գնեաց ի նաւահանգիստն Յոպպէյու իջևանատեղի (խան) մեծ, հանդերձ մթերանոցովք և տամբք, որ ի շրջապատս նորա և զայլ տունս, կրպակս, մթերանոցս և պարտէզն արտաքոյ քաղաքին, որ յետոյ ծախիւք Աթոռոյն շինեցաւ մաքրատուն քառասնօրեայ զգուշութեան (քարանդինայ) ի պէտս ուխտաւորաց, որպէս յայտ առնէ զայսոսիկ հայկական արծանագրութիւնն եղեալ ի վերայ կամարին խանին... կտակեալ աղքատաց Ս. Յակոբայ: Եւ եկեղեցական անօթս ընտիր..., գաւազանն Յայրապետական զարդարեալ պատուական ակամբ: Իսկ այլ յիշատակարանք նորին և ազգատոհմին իւրոյ, իւրաքանչիւրքն դրոշմեալ են ի պատշաճաւոր տեղիս ի տաճարի Ս. Յակոբայ: Ունէր նաև առանձին կալուածս ի Յոպպէ քաղաքի յանուն իւր...: Իսկ ինքն Սեղբոս Ամիրայ՝ կացեալ ժամանակս ինչ յերուսաղէմ, արարեալ անդ մեծամեծ բարեգործութիւնս, և կատարեալ զուխտս իւր, դարձաւ ի Կոստանդինուպօլիս»: Աստ. Յովհաննէսեանց, նշվ. աշխ., հտ. Բ, էջ 12-14:

41. Հունարեն բնագրում՝ ἐκ τοῦ γουναρικοῦ βουφეტίου: Պարթենիոսը բառի թուրքերենը չի նշում, բայց γούνα հունարեն նշանակում է մուշտակ, մորթեղեն: Ենթադրում են, որ խոսքը Միքայել Չամչյանցի (Պատմութիւն Հայոց, հտ. Գ, էջ 616) հիշած «Քիւրքչիւ պաշի» ծառայությանն է վերաբերում՝ «հանդերձապետ»-ի: Rūfai էր կոչվում հատուկ դերվիշական օրդեն (կարգ, միաբանություն): Rūfai նշանակում է նաև այդ օրդենին պատկանող անձը:

42. Թրք. fetva, պատասխան, մուֆթիի պատասխանը շարիաթի հարցերում:

43. Աստղանիշը, ինչպես մեկ անգամ նշել ենք, դրված է հունարեն բնագրի հրատարակչի կողմից, նշանակում է, որ նա այստեղ բառերի կամ նախադասության պակասություն է նկատել:

44. Խոսքը Պաղեստինի կուսակալի մասին է:

45. Թրք. çavuş - մունետիկ, ազդարար, հրամանների, որոշումների ընթերցող: Այստեղ՝ տեղական ինքնավարության տեսուչ:

46. Կիոս (թրք. Գեմլիք): Փոքր քաղաք և նավահանգիստ Պրոպոնտիսի ծովի հարավ-արևելքում: Այժմ՝ Պրուսայի (Բուրսա) նահանգում: Օսմանցիների կողմից գրավվելուց հետո (ԺԴ դար) Նիկիայի մետրոպոլիտի նստավայրը դարձավ:

47. Բաբելոն է անվանում Բաղդադը:

48. Վրաստանից:

49. Գյուղաքաղաք Բյուբանիայում: Թուրքերն այն վերանվանեցին Քյուրսուլու:

50. Մուղանիա, քաղաք Փոքր Ասիայի հյուսիս-արևմուտքում, Պրոպոնտիսում, Պրուսա քաղաքի նավահանգիստը: Հնում կոչվում էր Ապամիա, միջնադարում կոչվեց Մուտանիակ, որի աղավաղված ձևն է այսօրվա Մուղանիան:

51. Օսմանյան տոմարը, Մոհամմեդի տասնհինգերորդ տարին հիջրեթի թվականն է - 622=1, ուստի՝ 637 թ.:

52. Պարթենիոս մետրոպոլիտը ոչ մի անգամ «թուրք» ցեղանունը, «Թուրքիա» տեղանունը չի օգտագործում: Ինչ վերաբերում է լեզվին, ապա նա մշտապես «ստոմաներեն»-ն («օսմաներեն») է օգտագործում:

53. Շարադրանքում սխալ կա: Նա «չորրորդ» փաստաթղթից հետո եկողը «վեցերորդ» է համարում: «Հինգերորդ» համարը չկա:

54. Թրք. kalem - գրասենյակ, բյուրո:

55. Պարթենիոս մետրոպոլիտը հունարեն բերված «էկոնոմ» բառի թուրքերենը «*քյաթիբ էֆենդի*» է նշում և տալիս է դրա հունարեն բացատրությունը: Հունարեն էկոնոմ բառն ունի բազմաթիվ նշանակություններ՝ նախ և առաջ վարիչ, կարգադրող, հոգացող, կառավարիչ: Պարթենիոսը էկոնոմին դասում է «բարձր պաշտոնեության» շարքում:

56. Նկատի ունի ենիչերիների 1730 թ. ապստամբությունը: Տե՛ս վերը, ժանոթ. 12:

57. Հունարեն բնագրում՝ ὁ ἀπὸ σπαθαρίου:

58. Հունարեն բնագրում՝ ὁ ἀπὸ θυσωρῶν՝ նախկին դռնապան (թրք. kapıkulu արքունիքի ծառայող, kapı բառն է՝ դուռ (Բարձրագույն Դուռ):

59. «Օստրակիզմ» բառը ծագում է հունարեն «օստրակոն» բառից, որ խեցի է նշանակում: Աթենացիները դեմ քվեարկելիս ջարդված խեցեղեն ամանի բեկորի վրա գրում էին նրա անունը, ում դեմ էին քվեարկում: Պարթենիոսը հիշատակում է Արիստիդես Աթենացու դեպքը, բայց հիշողությամբ, մի փոքր աղավաղված: Արիստիդեսը Թենիստոկլեսի կողմից դատապարտվեց օստրակիզմի (484/3 - թ. ն. ք. Ք.): Պատմվում է, որ մի անգրագետ գյուղացի օստրակոնը մեկնեց Արիստիդեսին և խնդրեց, որ դրա վրա գրի «Արիստիդես»: Վերջինիս հարցին, թե Արիստիդեսը նրան որևէ վատ բան արե՞լ է, գյուղացին պատասխանեց. «Ոչ մի բան էլ չի արել, չեմ էլ ճանաչում նրան, բայց ձանձրացել եմ նրան անվերջ «արդար» կոչելուց»: Արիստիդեսը չպատասխանեց, իր անունը գրեց օստրակոնի վրա և տվեց մարդուն: (Տե՛ս Պլուտարքոս, Ջուզակչիոք, Արիստիդես, գլ. 7):

60. Tezkereci - դատարանի քարտուղար, maliye - ֆինանսներ:

61. Defterdar - (պատմ.) ֆինանսների նախարար:

62. Բնագրում այդպես է - ὅριον οὖσαν Αἰθιοπίας τε καὶ Ἀβυσσινῶν ἀρχῆς Հնարավոր է և այսպես հասկանալ. «Եթովպիայի հարեշների իշխանության»:

63. Բնագրում՝ Τζίταν πόλιν.

64. Թրք. sorbaci, ենիչերիների հրամանատարը:

65. Պարթենիոսը օսմանական պաշտոնի անունը բյուզանդական շրջանի տերմինով է բերում՝ պրոտոստրատոր, որ նշանակում էր ստրատորների հրամանատար: Վասիլ Ա Մակեդոնացի կայսրն իր գործունեությունն սկսեց որպես ստրատոր, ապա դարձավ պրոտոստրատոր: Պալեոլոգների ժամանակ ամենաբարձր աստիճաններից մեկն էր: Նա հավասարազոր էր արևմտյան մարշալներիին:

66. Խոսքը վերաբերում է բյուզանդական կայսեր:

67. Առաջին անգամ Կոստանդնուպոլիսը կոչում է բյուզանդական աղբյուրներում հիշվող անվամբ՝ βασιλεύουσα τῶν πόλεων - «քաղաքների թագուհի»:

68. Բնագրում՝ ἐν τῇ τῶν Γαβριδῶν οὐσῆς ὑποταγῇ. Խոսքը վերաբերում է Եգիպտոսի մամլուք թագավոր Գավրիի հարստությանը (ԺԵ դ. վերջ - ԺԶ դ. սկիզբ): Սուլթան Բայազիդի դեմ վեց տարի պատերազմեց, սպանվեց 1517 թ. Հալեպի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում՝ սուլթան Սելիմի դեմ մարտնչելիս: Նրա հաջորդ Թունան-բեյը շարունակեց կռիվը թուրքերի դեմ, պարտվեց և սպանվեց, որով վերացավ Եգիպտոսի մալուքների թագավորությունը:

69. Սուլթան Մուրադ Դ (թուրքերեն՝ Մուրադօղլու Ահմետ - 1623-1640 թթ.):

70. Էոսֆորոսը հրեշտակների պարագլուխն էր, որ վայր ընկավ և դարձավ սատանա: Անկումը պարտական է իրեն համակած գոռոզության կրքին, ուզում էր իր գահը կանգնեցնել Աստծո գահից բարձր: Այդ իսկ պատճառով տապալվեց երկնքից երկիր. «Եւ տուտն նորա քարշէր գերրորդ մասն աստեղաց երկնից, և արկ զնոսա յերկիր» (Յայտն. Յովհաննու, ԺԲ, 4: Հմմտ. Աւետարան ըստ Ղուկասու, Ժ, 18. «Տեսանէի զՍատանայ անկեալ յերկնից իբրև զփայլակն»):

71. Իմա՝ Անադոլուի: Տե՛ն ծանոթ. 20:

72. «Պատրիարք» բառը հունարեն է, թարգմանվում է «հայրապետ»:

73. Ա. Պապադոպուլոս-Կերամևսը այստեղ բաց թողնված բառ կամ նախադասություն նկատում է:

74. Baş muhasebeci: Գլխավոր վերահսկիչ, ֆինանսական քննիչ:

75. Իմա՝ kayit (kaidi) - գրառում, գրանցում:

76. Նկատի ունի մանլուքներին:

77. Իմա՝ ahtiname - պայմանագիր, համաձայնություն, դաշնագիր, դաշինք:

78. Հավանաբար Երուսաղեմի հույն պատրիարք Դորոթեոս Բ: Հմմտ. ծանոթ. 5:

79. Berat, սուլթանի գիրը, հրովարտակը:

80. Beylikçi efendi - արքունի գրասենյակի պետը:

81. Իմա՝ rüfai - դերվիշական օրդենի անվանումը, ապա և rüfai օրդենի անդամ:

82. Կոստանդնուպոլսի հույն պատրիարք Նեոփիտոս Զ-ը, Պաղեստինի Կեսարիա քաղաքի նախկին մետրոպոլիտը: Կոստանդնուպոլսի պատրիարք ընտրվեց 1734 թ.: Հեռացվեց պատրիարքությունից 1740 թ.: Թեև վերահաստատվեց 1743 թ. , բայց հաջորդ տարին դարձյալ հեռացվեց և աքսորվեց Պատմոս կղզին:

83. Գիշտը՝ Տիրուլե, քաղաք Արևելյան Թրակիայում: Թուրքերն այն անվանում են Չորլու:

84. Պիսիդիա: Փոքր Ասիայի հարավում գտնվող նահանգ: Այժմ՝ Իկոնիայի վիլայեթում:

85. Tezkereci - դատարանի քարտուղար:

86. Հերակլիա անուևով բազմաթիվ քաղաքներ կան: Այս մեկը գտնվում է Բյուբանիայում: Թուրքերն այն անվանում են Էրեզլի կամ Բենդեր Էրեզլի:

87. Գիշտը՝ Շեյխ-ուլ-իսլամ (seyhulislam), Օսմանյան կայսրության գերագույն հոգևոր պետը:

88. fetva նշանակում է շարիաթի հարցերում մուֆթի պատասխանը, որոշումը, emim ճշմարիտ, վստահելի, ստույգ:

89. Բնագրում՝ Ρωμαϊος: Ցեղանվան իմաստի մասին տես ստիտղոսաթերթի ծանոթագրությունը:

90. Երուսաղեմի հույն պատրիարք Մելետիոս:

91. Կյուզիկոս, Պրոպոնտիսի հին քաղաք: Անցյալում Հելլեսպոնտոսի նահանգի երեսուն քաղաքների մետրոպոլիան էր:

92. Ինչպես նշել ենք, Պարթենիոսը «քրիստոնյա» ասելով՝ հույներին նկատի ունի:

93. Թուրքերեն՝ Դեմիր Զափու:

94. Թուրքերեն՝ çuhadar, համձնակատար, ցրիչ, թղթատար:

95. Իմա՝ սուլթանի:

96. Այդ Մուրադողլու հայը իրականում ամիրա Մուրադյանն է, Շեյխ-ուլ-իսլամի սեղանավորն ու սիրելին: Տես Տիգրան Հ.Թ.Սալախանեանց, Պատմութիւն Երուսաղեմի, հատոր երկրորդ, Երուսաղէմ 1931, էջ 721:

97. Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարք Հովհաննես Կոլոտ (1715-1741 թթ.):

98. Պարթենիոսն օգտագործում է հայերեն «տերտեր» բառը (ντερντέρη, հայց. հոլով, կարդացվում է արևմտահայերեն արտասանությամբ):

99. Բնագրում՝ πρεσβύτερος ավագ քահանա՞:

100. Իմա՝ Ահմետ-փաշան:

101. Թրք. menzil (bey giri), փոստի ձի:

102. kalem, գրասենյակ, բյուրո, kalembasi, գրասենյակի վարիչ:

ՊԱՐԹԵՆԻՈՍ ԱԹԵՆԱՅՈՒ
ՊԱՂԵՍՏԻՆԻ ԿԵՍԱՐԻԱՅԻ ՄԵՏՐՈՊՈԼԻՏԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
ՀՈՒՆԱՅ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ՏԱՐԱՉԱՅՆՈՒԹՅԱՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆԸ, ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՈՒՆԱՐԵՆԻՑ
ԵՎ ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ՝
ՀՐԱՉ Մ. ԲԱՐԹԻԿՅԱՆԻ

ΠΑΡΦΕΝΙΑ ΑΦΙΝΣΚΟΓΟ, ΜΙΤΡΟΠΟΛΙΤΑ
ΠΑΛΕΣΤΙΝΣΚΟΪ ΚΕΣΑΡΙΙ,
ΙΣΤΟΡΙΑ
ΣΠΟΡΑ ΡΟΜΕΕΒ Σ ΑΡΜΥΝΑΜΙ
ΠΡΕΔΙΣΛΟΒΙΕ, ΠΕΡΕΒΟΔ Σ ΓΡΕΧΕΣΚΟΓΟ Ι
ΠΡΙΜΕΧΑΝΙΑ Ρ. Μ. ΒΑΡΤΙΚΥΑΝΑ

ՏԵԽՆԻԿԱԿԱՆ ԽՄԲԱԳԻՐ՝
ԷԶԱԴՐՈՒՄԸ՝
ՄՐԲԱԳՐԻՉ՝
ՏՊԱԳՐԻՉ՝

ԳԱՅԱՆԵ ԲՈՒՐՆՅԱՆ
ՆՈՒՆԵ ԲԱՐԹԻԿՅԱՆԻ
ՇՈՂԻԿ ԶԱՂՈՅԱՆ
ԼԵՎՈՆ ՄՈՒՐԱՂՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

375019, Երևան 19, Մարշալ Բաղրամյան 24^ա

[2000թ.]

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0081547

